

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КЛИМ ОКСАНА ЮРІЙВНА

УДК 342.3:341.231(043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЦІННІСНО-ПРАВОВІ КОНСТАНТИ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ**

спеціальність 081 – «Право»

галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ О. Ю. Клим

Науковий керівник – **Мельниченко Богдана Богданівна**, доктор юридичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Клим О. Ю. Ціннісно-правові константи перехідного правосуддя. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (081 «Право»). – Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2025.

У дисертації здійснено комплексний науковий аналіз ціннісно-правових констант перехідного правосуддя, сформовано на цій основі теоретичні положення та практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення національної моделі перехідного правосуддя.

Проаналізовано сучасний стан дослідження проблем перехідного правосуддя. З'ясовано, що питання перехідного правосуддя доволі широко висвітлені українськими та іноземними вченими. Констатовано, що дослідження перехідного правосуддя є міждисциплінарною сферою, що залучає фахівців з права, політичних наук, соціології, психології, історії та інших галузей. Опрацьовані праці вчених, у яких висвітлено різні аспекти перехідного правосуддя, систематизовано у два блоки та схарактеризовано кожен з них.

З'ясовано методологічні засади дослідження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя. Методологія дослідження охоплює філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, що взаємопов'язані у межах єдиної системи наукового пізнання.

Досліджено терміносферу ціннісно-правових констант перехідного правосуддя. Спершу проаналізовано поняття «цінності», «цінність права», «правові цінності» та їх співвідношення. Визнано, що виникнення цінності пов'язане як з предметами, явищами, їх властивостями і здатністю задовольняти потреби людини і суспільства, так і з судженням, що формується з оцінки наявного предмета чи явища людиною і суспільством.

Додатково проаналізовано поняття «правосуддя» та «перехідне правосуддя». Встановлено, що поняття «правосуддя» у наукових джерелах

трактують неоднозначно, зокрема як: мету судочинства; принцип судочинства; його основну характеристику. Констатовано про доцільність чіткого розмежування понять «правосуддя» та «судочинство». Зазначено, що правосуддя – це узагальнювальна категорія, яка зазвичай характеризує судову реалізацію ідеї права, а судочинство – форма реалізації правосуддя у межах конкретних справ та відповідних судових проваджень (зокрема, цивільного, кримінального, адміністративного та інших). Зауважено, що аналогом терміна «правосуддя» є термін «юстиція».

Встановлено, що проблематика перехідного правосуддя є доволі дискусійною у науковій доктрині та практичній площині. З'ясовано, що дослідники у сфері різних предметних галузей пропонують власні термінологічні підходи до поняття «перехідне правосуддя», методологічно тотожні за змістом, з-поміж яких: «правосуддя перехідного періоду»; «транзитивна юстиція»; «перехідна юстиція». Підкреслено, що усі вони концентрують увагу на змістовому наповненні цієї категорії.

У процесі дослідження звернено увагу на термінологічне позначення суб'єкта, який зазнав шкоди. Встановлено, що у різних джерелах, виходячи з контексту та специфіки дослідження, існує розбіжність поглядів щодо сутності цього поняття. Зазначено, що серед запропонованих у науковій літературі категорій виокремлюються такі: «потерпілий». «постраждалий», «жертва». Зауважено, що поняття «потерпілий» частіше зустрічається у межах кримінального процесуального права. Своєю чергою, поняття «жертва» відповідає засадам справедливого правосуддя, оскільки охоплює не лише безпосередніх жертв конфлікту, але й близьких родичів загиблих. З урахуванням авторського бачення досліджуваного явища, обґрунтовано доцільність використання у межах дослідження терміна «жертва».

Визначено, що правосуддя перехідного періоду охоплює значний за масштабом і різноманітністю комплекс цінностей та інструментів, що відображають правові інтереси усіх учасників процесу, з особливим акцентом на жертвах збройного конфлікту або порушень, здійснених

авторитарними режимами. Констатовано, що зазначений механізм сприяє формуванню суспільного консенсусу, відновленню довіри до державних інституцій і мінімізації ризиків повторення подібних конфліктів у майбутньому. Акцентовано, що надважливим є подальше реформування правоохоронних, судових, військових, розвідувальних та інших інституцій, відповідальних за захист фундаментальних прав і свобод людини, забезпечення безпеки та стабільності. Зазначено, що перехідне правосуддя, незважаючи на назву, не зводиться лише до судових процесів, але й передбачає альтернативні, несудові механізми – форми співпраці національних та міжнародних інституцій, просвітницькі заходи, з'ясування об'єктивної істини через квазісудові органи тощо.

Звернено увагу на те, що елементи, які формують систему перехідного правосуддя складно передбачувати і важко прогнозовані. Тому на практиці структура перехідного правосуддя не є фіксованою і такі елементи визначаються з урахуванням кожного окремого випадку. Встановлено, що у літературі складові елементи правосуддя перехідного періоду часто позначають як засоби, заходи, напрями, ключові концепції, процеси, механізми або інші відповідні терміни. Виходячи з предмета нашого дослідження, зазначено, що зазначені елементи слугують ціннісно-правовими константами перехідного правосуддя.

Зроблено висновок про те, що ціннісно-правові константи перехідного правосуддя – це комплекс цінностей та інструментів, які відображають правові інтереси усіх учасників процесу, насамперед жертв збройного конфлікту або зміни політичного режиму, і сприяють досягненню мети та завдань перехідного правосуддя.

До ключових цінностей перехідного правосуддя віднесено різні факти, матеріальні чи нематеріальні явища (ідеї, ідеали, матеріальні об'єкти, людські вчинки тощо), які слугують основою для нормотворчості та правореалізації, і визначають його мету та завдання, серед яких – свобода, демократія, справедливість, рівність, безпека тощо.

З-поміж базових інструментів перехідного правосуддя виокремлено:

1) констатацію істини; 2) відповідальність; 3) відшкодування шкоди (репарації); 4) інституційні реформи.

Встановлено, що відмінними рисами ціннісно-правових констант перехідного правосуддя є такі: 1) вони слугують ідейною основою та теоретичним обґрунтуванням перехідного правосуддя; 2) відображають правові інтереси усіх учасників процесу, перманентно жертв збройного конфлікту чи політичного режиму; 3) сприяють досягненню мети та завдань перехідного правосуддя; 4) мають трансформаційний характер, тобто наділені потенціалом забезпечення перетворення.

Підкреслено, що правосуддя перехідного періоду та впровадження в національний механізм його ціннісно-правових констант в умовах сьогодення особливо актуальне для України.

Розкрито сутнісну природу констатації істини як первинного інструмента перехідного правосуддя. З'ясовано, що поняття правосуддя в його ідеальній інтерпретації нерозривно пов'язане з установленням істини. Звернено увагу на співвідношення понять «встановлення істини» та «утвердження правди». Зроблено висновок про те, що констатація істини, як первинний інструмент перехідного правосуддя, передбачає утвердження правди шляхом забезпечення надання інформації про причини і наслідки конфлікту, об'єктивної та неупередженої документальної реконструкції подій, формування і надання доступу до національного архіву, розслідування щодо осіб зниклих безвісти, відновлення історичної правди тощо. Підкреслено, що констатація істини є ядром перехідного правосуддя.

Проаналізовано функціональне призначення відповідальності у механізмі перехідного правосуддя. Встановлено, що у юридичній науці та практиці термін «відповідальність» використовують для позначення тісно пов'язаних, але різних правових явищ, визначення різних аспектів правовідносин. Зазначено, що у процесі вивчення проблематики відповідальності використовуються категорії внутрішньої та зовнішньої

відповідальності, індивідуальної та групової, ретроспективної та перспективної, адміністративної, цивільної, дисциплінарної, кримінальної, матеріальної та інших форм відповідальності, які розглядаються як її різновиди або типи. Зазначено, що правосуддя перехідного періоду корелює з кримінальною відповідальністю, хоча ґрунтується на ширшому розумінні правосуддя, яке враховує низку потреб жертв і суспільних інтересів.

Звернено увагу на те, що однією із складових перехідного правосуддя є розслідування та кримінальне переслідування, основною метою яких є справедливе правосуддя щодо найтяжчих міжнародних злочинів – злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочину агресії. Констатовано, що найнебезпечнішим видом злочинів на шкоду миру, безпеці та добробуту людства, вчинення якого порушує умови цивілізованого співіснування та норми міжнародного права є злочин геноциду. Визначено геноцид цілеспрямованими діями з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи людей або цілих народів. Зазначено, що злочин проти людяності – це глибоко вкорінені вияви насильства, що спричинили сильні страждання або серйозні тілесні ушкодження, завдали серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю людини. Встановлено, що воєнні злочини – це злочинні діяння, вчинені в контексті збройного конфлікту міжнародного чи неміжнародного характеру. З'ясовано, що агресія – це використання збройної сили однією державою на шкоду суверенітету, територіальній цілісності або політичній незалежності іншої держави.

Зроблено висновок про те, що відповідальність у механізмі перехідного правосуддя полягає у визнанні та неприховуванні суспільно небезпечних і винних діянь, що посягають на міжнародні цінності та загрожують миру і безпеці, а також у забезпеченні їх ефективного розслідування й у здійсненні неупередженого та справедливого правосуддя. Акцентовано, що покарання за міжнародні злочини має визначальне значення для формування та реалізації концепції перехідного правосуддя.

Визначено роль відшкодування шкоди (репарацій) у перехідному правосудді. З'ясовано, що репарації – це надання компенсацій потерпілим, передусім у вигляді матеріальних виплат. Звернено увагу на те, що окрім компенсації, репарації містять інші важливі форми, з-поміж яких: реституція, реабілітація, сатисфакція та гарантії неповторення. Зауважено, що усі вони можуть бути не менш важливими та ефективними, ніж фінансова компенсація. Акцентовано, що у контексті застосування репарацій ніколи не існує ідеального способу відшкодування для потерпілих.

Зроблено висновок про те, що відшкодування шкоди (репарації) у перехідному правосудді передбачають передусім матеріальну компенсацію завданої шкоди жертвам тяжких порушень основоположних прав людини та міжнародного гуманітарного права. Констатовано, що Україна, яка сьогодні бореться за свою свободу та незалежність, не може не враховувати сучасні тенденції правосуддя та має застосовувати фундаментальні принципи та підходи міжнародної системи надання репарацій.

Схарактеризовано інституційні реформи як константу перехідного правосуддя. З'ясовано, що перехід від конфлікту до миру завжди пов'язаний із демократизацією політичної системи та її інституційною складовою. Виявлено, що структура інституційної системи містить певні правила, організації та процедури. Встановлено, що у контексті перехідного правосуддя інституційні реформи пов'язують з гарантіями неповторення конфлікту, що, своєю чергою, передбачає комплексний підхід та включає: люстраційні заходи, реформу сектору безпеки, органів правопорядку, судового сектору, медійного сектору та сектору освіти. Вказано, що інституційні реформи спрямовані на забезпечення умов, за яких буде досягнуто рівноправності у відносинах між громадянами й органами влади, сприяють забезпеченню сталого миру, захисту прав людини і формуванню культури поваги до верховенства права.

Зосереджено увагу на основних напрямках інституційних реформ у сфері перехідного правосуддя, з-поміж яких виокремлено такі: 1) внесення змін до національного законодавства з питань захисту прав і свобод людини з урахуванням міжнародних стандартів; 2) структурні реформи органів влади з метою підвищення ефективності їхньої роботи, а також відновлення довіри громадськості до них; 3) ефективна взаємодія органів влади з громадськістю. Акцентовано, що для успішного перехідного правосуддя надважливим є комплексні зміни, а також додаткове залучення можливостей та ресурсів з метою утвердження демократії та захисту прав людини.

Виокремлено міжнародні стандарти перехідного правосуддя. З'ясовано, що під стандартами у правовому аспекті варто розуміти сукупність єдиних, типових принципів і правил поведінки суб'єктів права, що знаходять свій вияв у джерелах права та отримали правове визнання у процесі усталеної практики їх застосування. Встановлено, що поняття «міжнародний стандарт» має різне змістове навантаження. Зауважено, що в сучасному розумінні міжнародні стандарти виступають як загальноприйняті цінності та ідеї, які закріплені в міжнародних договорах і юридичних актах міжнародних організацій, мають статус джерел права та реалізуються у практичній діяльності органів державної влади. Зроблено, висновок про те, що міжнародні стандарти перехідного правосуддя у ціннісно-правовому вимірі передусім знаходять свій вияв в основних цінностях перехідного правосуддя (ідеях, ідеалах, людських вчинках тощо), а також принципах, рекомендаціях, правилах, що закріплені у міжнародних актах та документах, що необхідні для ефективності правосуддя перехідного періоду.

З'ясовано, що серед міжнародних стандартів перехідного правосуддя ключовими є: Загальна декларація прав людини, Статут Організації Об'єднаних Націй, міжнародні норми у сфері прав людини, гуманітарного, кримінального права і права біженців.

Здійснено моніторинг ціннісно-правових констант механізму перехідного правосуддя в Україні та визначено шляхи подолання небезпек у

ньому. Зауважено, що Україна в умовах сьогодення перебуває у нетиповій ситуації та потребує одночасного вирішення як соціального, так і збройного конфлікту. Обґрунтовано, що, попри наявні зусилля України щодо врегулювати питань перехідного правосуддя, на сьогодні у державі все ще не сформовано єдиного підходу до його бачення.

Зроблено висновок про те, що існує нагальна потреба у розроблені та прийнятті якісно нової Національної стратегії перехідного правосуддя, що визначить базові ціннісно-правові константи правосуддя перехідного періоду в Україні, а також включатиме план заходів з її впровадження. Підкреслено, що пріоритетними заходами Нацстратегії мають стати – відновлення справедливості та забезпечення тривалого миру в Україні. Акцентовано, що перехідне правосуддя в Україні має формуватися з урахуванням міжнародних стандартів у цій сфері, а також іноземного досвіду тих держав, чиє бачення правосуддя у перехідний період уже себе виправдало у практичній реалізації.

Ключові слова: ціннісно-правові константи, конституційні цінності, судочинство, перехідне правосуддя, судова влада, доброчесність суддів, народовладдя, стандарти законодавства, воєнний стан, судовий контроль, політична система, відшкодування шкоди, інституційні реформи, воєнні злочини, судова діяльність.

ABSTRACT

Klym O. Y. Value-Based Legal Constants of Transitional Justice. – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 “Law”. – Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2025.

This dissertation offers a comprehensive scholarly analysis of the value-based legal constants of transitional justice, developing theoretical frameworks and practical recommendations to enhance Ukraine’s national model of transitional justice.

The study examines the current academic discourse on transitional justice, noting that it has been extensively explored by both Ukrainian and international scholars. Transitional justice is recognized as an interdisciplinary field that integrates law, political science, sociology, psychology, and history. Relevant research is grouped into two primary thematic categories, each analyzed in detail.

The methodological foundation integrates philosophical, general scientific, and legal methods within a coherent system of inquiry.

Key concepts – including “values,” “value of law,” and “legal values” – are subjected to terminological analysis. The study finds that values derive both from the inherent qualities of phenomena and from societal judgments. The terms “justice” and “transitional justice” are examined closely, with a distinction drawn between justice as a general ideal and judicial proceedings as its procedural expression. The term “justice” is treated as synonymous with justitia.

Transitional justice remains a contested concept in both academic and practical contexts. Various terminological approaches – such as “justice of the transition period,” “transitional justitia”, and “transitional judiciary” – are reviewed, all reflecting the essential content of the concept.

The dissertation pays particular attention to the terminology for victims of violations. Terms such as “victim,” “injured party,” and “sufferer” are assessed, with the conclusion that “victim” is the most appropriate term, as it aligns with

principles of fairness and includes both direct and indirect victims of conflict.

The study asserts that transitional justice encompasses a broad spectrum of values and mechanisms aimed at upholding the legal interests of all stakeholders, especially victims of armed conflict or authoritarian regimes. This framework is essential to rebuilding public trust, fostering social cohesion, and preventing future conflicts. Institutional reform – particularly in law enforcement, the judiciary, the military, and intelligence agencies – is identified as critical for safeguarding human rights and ensuring national stability. Importantly, transitional justice includes both judicial and non-judicial mechanisms, such as public education, international cooperation, and truth-seeking processes.

Given the variability of transitional contexts, the structure of transitional justice is not fixed. Its components – variously described in the literature as tools, principles, measures, or processes – are referred to here as value-based legal constants.

These constants are defined as a set of values and instruments that uphold the legal interests of stakeholders – especially victims – and promote the realization of transitional justice. Core values include both tangible and intangible phenomena, such as ideas, ideals, and human actions that guide legislation and legal practice. Among these are freedom, democracy, justice, equality, and security.

The foundational tools of transitional justice are identified as: 1) truth-seeking; 2) accountability; 3) reparations; 4) institutional reform.

The value-based legal constants of transitional justice are characterized by the following: 1) they serve as the ideological and theoretical foundation of transitional justice; 2) they reflect the legal interests of all parties, especially victims; 3) they support the achievement of transitional justice goals; 4) they are transformative, fostering systemic change.

It is emphasized that the integration of these constants into Ukraine's national legal framework is of particular importance under current conditions.

Truth-seeking is presented as the cornerstone of transitional justice. A distinction is made between “establishing truth” and “affirming truth,” with the former understood as the uncovering and communication of causes and consequences of conflict through documentation, archiving, investigations into missing persons, and the restoration of historical truth.

The function of accountability within transitional justice is analyzed, showing that the term encompasses a range of related but distinct legal phenomena. Scholars distinguish various dimensions: internal/external, individual/collective, retrospective/prospective, and legal forms such as administrative, civil, disciplinary, criminal, and material accountability. While transitional justice aligns closely with criminal accountability, it is grounded in a broader conception of justice that considers victims’ needs and societal interests.

Investigation and prosecution are emphasized as core pillars of transitional justice, especially regarding the gravest international crimes: genocide, crimes against humanity, war crimes, and the crime of aggression. Genocide is defined as acts intended to destroy, in whole or in part, a national, ethnic, racial, or religious group. Crimes against humanity involve deeply rooted violence causing severe suffering or harm. War crimes are defined as criminal acts committed during armed conflict, whether international or internal. Aggression is identified as the use of force by one state to violate another’s sovereignty or territorial integrity.

The dissertation concludes that accountability within transitional justice involves acknowledging and addressing culpable acts that threaten international values and peace, as well as ensuring their effective investigation and impartial adjudication. Punishment for international crimes plays a key role in shaping transitional justice by restoring the rule of law and public confidence.

Reparations are understood as redress for victims – primarily through financial compensation, but also restitution, rehabilitation, satisfaction, and guarantees of non-repetition. These non-monetary measures can be equally meaningful. The study stresses that there is no universal model of compensation,

and that Ukraine must adopt international principles and best practices in implementing reparations.

Institutional reform is treated as another core legal constant. Reforms in the security, justice, media, and education sectors – alongside lustration and legislative change – are critical to ensuring accountability, rebuilding public trust, and embedding a culture of human rights and the rule of law. These reforms aim to balance power between state and society, ensuring sustainable peace. Key directions include: 1) harmonizing national human rights law with international standards; 2) improving institutional structure and public confidence; 3) enhancing cooperation between state authorities and civil society.

The dissertation identifies international standards of transitional justice as unified principles and norms enshrined in legal sources and developed through international practice. In a value-based legal dimension, these standards are expressed in the core values and principles of transitional justice, as well as in recommendations and rules codified in international legal documents. Foundational instruments include the Universal Declaration of Human Rights, the UN Charter, and norms in international human rights, humanitarian, criminal, and refugee law.

The application of value-based legal constants in Ukraine's transitional justice framework is monitored, with key threats and challenges outlined. Ukraine faces a unique situation that requires resolving both armed and societal conflicts simultaneously. Despite notable progress, a coherent national vision of transitional justice is still under development.

The study concludes by calling for the development and adoption of a National Transitional Justice Strategy, which should identify Ukraine's core value-based legal constants and include a detailed implementation roadmap. The restoration of justice and the establishment of lasting peace are recognized as urgent priorities. Ukraine's model must be grounded in international standards and informed by the experiences of other transitioning states.

Keywords: value-based legal constants, constitutional values, justice, transitional justice, judiciary, integrity of judges, democracy, standards of legislation, martial law, judicial control, political system, compensation for damages, institutional reforms, war crimes, judicial activity.

Список публікацій здобувача

Публікації, в яких опубліковані основні результати дисертації

Статті у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України:

1. Клим О. Ю., 2022а. Реформування судочинства в Україні: євроінтеграційні підходи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*, 3 (35), с. 51–65.

2. Клим О. Ю., Чернописька В. З., 2023. Проблема дефініції «перехідного правосуддя» у сучасному філософсько-правовому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*, 1 (37), с. 92–99. (*Особистий внесок: оброблення та опис результатів дослідження підходів до дефініції «перехідне правосуддя», формулювання висновків*).

3. Клим О. Ю., 2024а. Дилеми перехідного правосуддя: правда, справедливість чи примирення. *Наше право*, 1, с. 295–301.

4. Клим О. Ю., 2024б. Пропаганда як перешкода для встановлення істини в перехідному правосудді. *Європейські перспективи*, 3, с. 12–19.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Клим О. Ю., 2022б. Обмеження права власності в умовах воєнного стану: виклики для адвокатів. *Адвокатура в умовах сучасних змін: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 21 жовтня 2022 р.), с. 101–104.

6. Клим О. Ю., 2022в. Філософсько-правові аспекти дефініції «перехідного правосуддя». *Парламентаризм в Україні та країнах Європи: історико-правова ретроспектива і сучасність: матеріали 14-тої Всеукраїнської наукової конференції* (м. Львів, 2 грудня 2022 р.), с. 147–152.

7. Клим О. Ю., 2023. Особливості розуміння моделі перехідного правосуддя крізь призму українських реалій. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез XII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 20 травня 2023 р.), с. 35–37.
8. Клим О. Ю., 2024в. Відповідальність за воєнні злочини в Україні після ратифікації Римського Статуту Міжнародного кримінального суду. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 6 грудня 2024 р.), с. 422–428.
9. Клим О. Ю., 2025. Порядок впровадження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя в Україні. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 4 квітня 2025 р.), с. 114–117.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

АРК	Автономна Республіка Крим
ВРУ	Верховна Рада України
ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
НАТО	Організація Північноатлантичного договору, Північноатлантичний альянс
ОБСЄ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ООН	Організація Об'єднаних Націй
РС МКС	Римський статут Міжнародного кримінального суду
МКС	Міжнародний кримінальний суд
КК України	Кримінальний кодекс України
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс України
КРЕС	Консультативна рада європейських суддів
МГП	Міжнародне гуманітарне право
МКЧХ	Міжнародний комітет Червоного Хреста
ПАРЄ	Парламентська Асамблея Ради Європи
РБ ООН	Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ.....	29
1.1. Стан дослідження проблематики.....	29
1.2 Методологічні засади дослідження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя.....	43
1.3 Терміносфера ціннісно-правових констант перехідного правосуддя.....	57
Висновки до розділу 1.....	85
РОЗДІЛ 2. ІНСТРУМЕНТИ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ:	
ЦІННІСНО-ПРАВОВІ КОНСТАНТИ.....	89
2.1 Констатація істини як первинний інструмент перехідного правосуддя.....	89
2.2 Відповідальність у механізмі перехідного правосуддя.....	103
2.3 Відшкодування шкоди (репарації) у перехідному правосудді.....	127
2.4 Інституційні реформи як константа перехідного правосуддя.....	136
Висновки до розділу 2.....	154
РОЗДІЛ 3. ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ У КОНТЕКСТІ НОВИХ	
ВИКЛИКІВ.....	160
3.1 Перехідне правосуддя та міжнародні стандарти: ціннісно-правовий вимір.....	160
3.2 Ціннісно-правові константи механізму перехідного правосуддя в Україні: моніторинг та шляхи подолання небезпек.....	179
Висновки до розділу 3.....	193
ВИСНОВКИ.....	196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	207
ДОДАТКИ.....	250

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На сучасному етапі розвитку України особливої актуальності набуває потреба наукового обґрунтування та глибокого осмислення здійснення правосуддя перехідного періоду, визначення його ціннісно-правових констант. Починаючи з 2014 р., Україна зазнає збройної агресії з боку росії. Відтоді правозахисні організації зафіксували численні факти серйозних порушень прав людини. Йдеться про незаконні депортації, проведення фільтраційних заходів, протиправне позбавлення волі та взяття цивільних у заручники. Загальновідомо й те, що ситуація значно погіршилась з початком повномасштабного вторгнення у 2022 р. РФ в Україну. У тих умовах надважливим завданням є захист прав громадян. Це, зокрема, залежить від ефективного впровадження механізмів перехідного правосуддя, яке має сприяти встановленню правди про події минулого, забезпеченню відкритих і неупереджених процедур їх розгляду, а також з'ясуванню ролі та відповідальності різних учасників конфлікту – політичних діячів, військовослужбовців, державних посадовців, колаборантів та цивільного населення. І найголовніше – в основі такого правосуддя має бути відновлення довіри до органів влади та побудова нових, прозорих взаємин між державою і громадянами – з урахуванням отриманих висновків і впроваджених заходів справедливості.

Маємо розуміти і те, що засоби реалізації перехідного правосуддя не мають універсального характеру. Те, що може вважатися допустимим в одній культурі, може бути неактуальним або навіть відхиленням в іншій. Нав'язування єдиного підходу до правосуддя перехідного періоду іноді викликає суспільний опір, що, своєю чергою, нівелює саму мету правосуддя. Таке розуміння є життєво важливим для ефективної реалізації перехідного правосуддя, оскільки воно гарантує, що застосовані його механізми перегукуються з цінностями та переконаннями постраждалого населення.

З огляду на зазначене, нині перед українською юридичною наукою постає важливе завдання комплексного вивчення проблем перехідного правосуддя, визначення його ціннісно-правових констант, а також пошуку шляхів подолання загроз у цій сфері з урахуванням нових викликів та можливостей підвищення ефективності, орієнтуючись на міжнародні стандарти.

Науково-теоретичною основою дисертації слугують праці знаних українських вчених-правознавців, серед яких: О. Андрушко, М. Баймуратов, О. Бандура, В. Берч, С. Білостоцький, А. Блага, М. Бліхар, В. Бринцев, О. Бурлак, М. Гнатовський, Н. Гнатюк, А. Бущенко, І. Жаровська, М. Заінчковський, Р. Калюжний, М. Кельман, М. Козюбра, В. Комзюк, В. Ковальчук, М. Котенко, О. Котуха, Р. Куйбіда, І. Личенко, К. Мануїлова, Л. Матвєєва, Б. Мельниченко, В. Миронова, Ю. Мирошниченко, В. Навроцький, В. Невмержицька, В. Нор, Е. Оржинська, Ю. Піх, В. Пилипенко, П. Рабінович, В. Репецький, А. Романова, Є. Ткаченко, В. Філатов, С. Фурса, М. Хавронюк, М. Червякова, В. Чорнописька, Р. Шевчук та інші.

Дослідження перехідного правосуддя є міждисциплінарною сферою, що залучає фахівців з різних предметних галузей. Тому теоретичну базу дослідження становлять праці й інших відомих науковців, з-поміж яких: В. Антонюк, А. Багінський, О. Бандура, М. Барановська, Т. Берідзе, Н. Бурау, С. Важинський, В. Гапоненко, О. Данілін, Л. Жук, С. Зелінський, С. Іванов, С. Каламбет, Д. Кальмус, О. Лукашов, В. Пазенок, Ю. Півняк, Д. Півторак, Є. Подольська, І. Рассоха, П. Рудик, Л. Рябовол, О. Сінчук, Ю. Тарелкін, В. Цикін, Ф. Чмиленко, Т. Щербак та інші.

Історіографічний масив наукової літератури, яка стосується теорії перехідного правосуддя, охоплює праці відомих іноземних учених, зокрема: Р. Аль-Джазайрі, О'Доннелла, Р. Зігеля, Н. Крітца, Н. Мандели, Н. Рохт-Арріази, Дж. Паскуалуччі, Р. Тейтела, С. Хантінгтона, Ф. Шміттєра та інших.

Попри те, що чимало питань правосуддя перехідного періоду були предметом низки наукових досліджень, у вітчизняній науці відсутнє комплексне дослідження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя. Науковий доробок вчених здебільшого присвячений лише узагальненим питанням перехідного правосуддя. Це ще раз підтверджує актуальність теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до положень Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 р. № 2623-III, а також із урахуванням стратегічних документів державної політики, зокрема: «Стратегії людського розвитку», затвердженій Указом Президента України від 14 травня 2021 року; стратегічних цілей, що містяться у Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2022 р. № 1155-р «Про схвалення Стратегії комунікації з питань європейської інтеграції України на період до 2026 року»; Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021; Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021 та відповідає науковому напрямку кафедри теорії права та конституціоналізму «Імплементация європейських стандартів функціонування публічної влади в Україні» (№ державної реєстрації 0124U000285, термін виконання: 2024-2028 рр.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексний науковий аналіз ціннісно-правових констант перехідного правосуддя, формування на цій основі теоретичних положень та практичних рекомендацій, спрямованих на ефективне підвищення стандартів функціонування судової системи в Україні.

Для досягнення цієї мети було запропоновано та виконано такі *завдання*:

- проаналізувати сучасний стан дослідження проблем перехідного правосуддя;
- з'ясувати методологічні засади дослідження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя;
- дослідити терміносферу ціннісно-правових констант перехідного правосуддя;
- розкрити сутнісну природу констатації істини як первинного інструмента перехідного правосуддя;
- проаналізувати функціональне призначення відповідальності у механізмі перехідного правосуддя;
- визначити роль відшкодування шкоди (репарацій) у перехідному правосудді;
- схарактеризувати інституційні реформи як константу перехідного правосуддя;
- виокремити міжнародні стандарти перехідного правосуддя;
- здійснити моніторинг ціннісно-правових констант механізму перехідного правосуддя в Україні та визначити шляхи подолання небезпек у ньому.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини щодо ідентифікації та реалізації ціннісно-правових констант перехідного правосуддя у національному та міжнародному вимірах.

Предмет дослідження – ціннісно-правові константи перехідного правосуддя.

Методи дослідження. Методологічна база дисертаційної роботи ґрунтується на поєднанні філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Зокрема *діалектичний та метафізичний методи* – для всебічного аналізу природи перехідного правосуддя та його ціннісно-правових констант (*підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4*); *методи аналізу та синтезу* – для глибокої характеристики сучасного стану проблематики перехідного правосуддя, розмежування понять та категорій, виокремлення

їхніх характерних властивостей, формулювання авторських визначень та узагальнення результатів дослідження (*підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2*); *метод індукції та дедукції* – для поглибленого розуміння природи та змісту ціннісно-правових констант правосуддя в трансформаційний період, формування логічно обґрунтованих висновків та пропозицій (*підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2*); *метод прогнозування і моделювання* сприятиме формулюванню авторського бачення структури та змісту ціннісно-правових констант у механізмі перехідного правосуддя, а також дозволить оцінити потенціал моделі правосуддя перехідного періоду для подолання наслідків збройного конфлікту та формування передумов для довготривалого миру і суспільного примирення в Україні (*підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.2*); *системний метод* – для всебічного та комплексного аналізу перехідного правосуддя як цілісної, внутрішньо узгодженої моделі (*усі розділи*).

Важливе значення для дослідження мало використання спеціально-наукових методів: формально-юридичного, порівняльно-правового, історико-правового, методу тлумачення (інтерпретації) норм права. Зокрема, формально-юридичний метод слугував для виокремлення та аналізу ціннісно-правових констант перехідного правосуддя (*підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2*). Порівняльно-правовий метод використано для вивчення та узагальнення іноземного досвіду перехідного правосуддя, пошуку шляхів найефективнішого застосування його ціннісно-правових констант в Україні (*підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2*). Використання *історико-правового методу* було найефективнішим для дослідження еволюційного розвитку перехідного правосуддя (*підрозділи 1.1, 3.1*), *методу тлумачення (інтерпретації) норм права* забезпечило можливість з'ясувати особливості реалізації ціннісно-правових констант механізму перехідного правосуддя, дослідити міжнародно-правові стандарти правосуддя перехідного періоду та їхнє впровадження у вітчизняне законодавство (*підрозділи 3.1, 3.2*).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є одним із перших в українській юридичній науці комплексним монографічним дослідженням, що присвячене реформуванню системи правосуддя через імплементацію його онтологічних ціннісно-правових констант у судочинство перехідного періоду. Найвагоміші результати дослідження, що визначають його новизну та ступінь виконаних завдань такі:

вперше:

- обґрунтовано авторське бачення перехідного правосуддя як багатокомпонентної системи цінностей, заходів та засобів – ціннісно-правових констант правосуддя трансформаційного періоду, що реалізуються в межах переходу держави від війни до миру або від авторитарного режиму до демократичного ладу з метою відновлення справедливості та реалізації права на справедливий суд для учасників процесу, передусім для жертв збройних конфліктів і недемократичного правління, а також формування передумов для суспільного примирення й запобігання повторних конфліктів;

- сформульовано авторську дефініцію категорії «ціннісно-правові константи перехідного правосуддя» – це комплекс цінностей та інструментів, які відображають правові інтереси усіх учасників процесу, насамперед жертв збройного конфлікту або зміни політичного режиму, і сприяють досягненню мети та завдань перехідного правосуддя;

- визначено основні цінності перехідного правосуддя – різні факти, матеріальні чи нематеріальні явища (ідеї, ідеали, матеріальні об'єкти, людські вчинки тощо), які слугують основою для нормотворчості та правореалізації, і визначають його мету та завдання, серед яких – свобода, демократія, справедливість, рівність, безпека тощо;

- обґрунтовано, що базовими інструментами перехідного правосуддя є: 1) констатація істини; 2) відповідальність; 3) відшкодування шкоди (репарації); 4) інституційні реформи;

– виокремлено відмінні риси ціннісно-правових констант перехідного правосуддя, а саме: 1) вони слугують ідейною основою та теоретичним обґрунтуванням перехідного правосуддя; 2) відображають правові інтереси усіх учасників процесу, перманентно жертв збройного конфлікту чи зміни політичного режиму; 3) сприяють досягненню мети та завдань перехідного правосуддя; 4) мають трансформаційний характер, тобто наділені потенціалом забезпечення перетворення;

удосконалено:

– вихідні методологічні засади дослідження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя;

– визначення констатації істини як ключової константи перехідного правосуддя, що передбачає утвердження правди шляхом забезпечення надання інформації про причини і наслідки конфлікту, об'єктивної та неупередженої документальної реконструкції подій, формування і надання доступу до національного архіву, розслідування щодо осіб, які зникли та пропали безвісти, відновлення історичної правди тощо.

– розуміння відповідальності в контексті перехідного правосуддя як визнання та не приховування суспільно небезпечних, винних діянь, що посягають на міжнародні цінності та загрожують міжнародному миру і безпеці, ефективне розслідування, неупереджене та справедливе правосуддя;

– науковий аналіз відшкодування (репарацій) як однієї із констант перехідного правосуддя;

– положення про інституційні реформи як константу перехідного правосуддя;

– обґрунтування напрямів інституційних реформ у сфері перехідного правосуддя, з-поміж яких: удосконалення національного законодавства України, що стосується прав і свобод людини, з урахуванням міжнародних стандартів; структурні реформи органів влади з метою оптимізації та підвищення продуктивності їх роботи, а також заходи щодо відновлення

довіри громадськості до цих інституцій; налагодження ефективної взаємодії між органами влади та громадськістю.

– змістовне наповнення положення про те, що міжнародні стандарти перехідного правосуддя у ціннісно-правовому вимірі переважно реалізуються в основних цінностях перехідного правосуддя, а також принципах, рекомендаціях, правилах, що закріплені в міжнародних актах і документах, необхідних для ефективності правосуддя перехідного періоду;

набули подальшого розвитку:

– загальна характеристика стану дослідження проблем перехідного правосуддя;

– положення, що стосуються моніторингу ціннісно-правових констант механізму перехідного правосуддя в Україні та визначення способів усунення існуючих небезпек.

Практичне значення одержаних результатів дослідження визначено науковою новизною дисертації, її теоретичними положеннями, висновками та рекомендаціями, які полягають у потенційному використанні:

– у правотворчості – результати дослідження можуть слугувати теоретичною основою для вдосконалення законодавства у сфері функціонування судової системи в умовах перехідного періоду, зокрема при формуванні спеціальних процедур правосуддя для окупованих територій, врегулюванні статусу суддів та судових інституцій на звільнених територіях, адаптації процесуальних норм до постконфліктного контексту, а також для розробки положень щодо відновлення довіри до судової влади шляхом забезпечення прозорості, підзвітності та легітимності судових рішень у перехідний період;

– у науково-дослідницькій сфері – результати дослідження становлять концептуальну основу для подальшого осмислення та системного аналізу ціннісно-правових констант перехідного правосуддя з урахуванням українського соціокультурного контексту, викликів збройного конфлікту та перспектив демократичного відновлення держави;

– у правозастосуванні – для розробки та впровадження практичних механізмів реалізації ціннісно-правових констант правосуддя перехідного періоду в Україні – таких як справедливість, відповідальність через адаптацію судової та адміністративної практики до умов постконфліктного відновлення, застосування гнучких процедур, врахування контекстуальних особливостей територій, що зазнали окупації чи бойових дій, а також забезпечення належного тлумачення норм права у світлі принципів гуманізму, пропорційності й недискримінації (*довідка, видана Господарським судом Львівської області від 07 липня 2025 р.*);

– освітній діяльності – слугує теоретичним та ілюстративним матеріалом при розробці комплексів навчальних дисциплін, підготовці підручників, посібників, проведенні лекцій та семінарів з таких навчальних дисциплін: «Теорія та філософія права»; «Правова глобалістика»; «Міжнародний захист прав людини»; «Захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини» тощо (*довідка, видана Національним університетом «Львівська політехніка» № 67-01-1009 від 08 липня 2025 р.*).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження, результати якого подаються на захист, являє собою самостійну наукову роботу. Дисертантка особисто здійснила постановку і розв’язання всього комплексу завдань дисертації. Всі результати наукових досліджень інших авторів застосовуються з належним посиланням на відповідні джерела.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження були презентовані у доповідях та виступах на наукових і науково-практичних заходах, зокрема: «*Актуальні проблеми забезпечення захисту прав та свобод людини в умовах інтеграції України в європейський простір*» (м. Львів, 21 жовтня 2022 р.); «*Парламентаризм в Україні та країнах Європи: історико-правова ретроспектива і сучасність*» (м. Львів, 02 грудня 2022 р.); «*Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*» (м. Львів, 20 травня 2023 р.); «*Теоретико-прикладні проблеми правового*

регулювання в Україні» (м. Львів, 06 грудня 2024 р.); *«Незалежність України: права людини та національна безпека»* (м. Львів, 04 квітня 2025 р.).

Публікації. За тематикою дисертаційної роботи у фахових наукових виданнях України опубліковано 4 наукові статті. Матеріали дисертації апробовані й підтверджені 5 тезами, опублікованими за результатами наукових та науково-практичних конференцій.

Структура і обсяг дисертації визначаються поставленою метою та конкретними завданнями дослідження. Дисертація містить анотацію, перелік умовних позначень та скорочень, вступ, три розділи, розподілені на 9 підрозділів, висновки, список використаних джерел та додатки. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 254 сторінки, з яких 206 складає основний текст. У списку використаних джерел 387 позицій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

1.1 Стан дослідження проблематики

Останнім часом спостерігаємо підвищену увагу до питань перехідного правосуддя у конфліктних та постконфліктних суспільствах. Безсумнівно, репресивні політичні режими, війни та збройні конфлікти зумовлюють численні порушення прав людини, сприяють росту організованої злочинності, міграції населення, пропагують тероризм та інші протиправні діяння. За таких умов надзвичайно важливим є цілісне розуміння всього наявного потенціалу перехідного правосуддя як способу, за допомогою якого країни, які пережили періоди конфліктів і репресій, мають змогу вирішити проблеми великомасштабних або систематичних порушень прав людини.

Очевидно, що реалізація перехідного правосуддя в Україні не може не враховувати контекст російсько-української війни. Незважаючи на особливу важливість перехідного правосуддя для України, чимало питань цієї сфери залишаються відкритими.

Відомо, що перехідне правосуддя – це відносно новий напрям наукових напрацювань, що актуалізувалися унаслідок правозахисних кампаній, які проходили у різних державах у відповідь на порушення гуманітарного права [1, с. 221]. Загальновідомо й те, що концепція перехідного правосуддя є частиною глобального процесу демократизації – трансформаційних процесів економічного, соціального, культурного та політичного життя суспільства [2, с. 109]. Трансформаційні зміни свого часу відбулися в Аргентині, Східному Тиморі, Індонезії, Боснії і Герцеговині, Демократичній Республіці Конго, Колумбії, Ліберії, Сербії, Чилі та інших державах [3].

У контексті дослідження варто зауважити, що відповідь тієї чи іншої держави на сучасні цивілізаційні виклики не завжди є однозначною та передбачуваною. Відтак майже неможливо визначити певну тенденцію їх розвитку, спрогнозувати результат перетворень. Водночас маємо розуміти, що вибір шляху демократизації у жодному разі не є довільним. Цей вибір зумовлений історичними традиціями конкретної держави, політичною культурою, нормами та інститутами, економічними, соціальними та іншими факторами.

Говорячи про феномен правосуддя перехідного періоду, також виокремлюють певні особливості. По-перше, в основі ідеї перехідного правосуддя практичний досвід застосування, а не теоретичні уявлення. По-друге, перехідне правосуддя за ініціативою міжнародної спільноти виникло як реакція на багаторазові порушення прав людини [4, с. 93].

Аналіз стану наукових напрацювань дає підстави констатувати, що перехідне правосуддя було предметом дослідження представників багатьох галузей науки. Дослідження перехідного правосуддя вважається міждисциплінарною сферою, що залучає фахівців з права, політичних наук, соціології, психології, історії та інших галузей. Усе це зумовлено потребою комплексного підходу до вивчення проблематики та вироблення ефективних стратегій щодо справедливості та примирення у постконфліктних суспільствах. Зокрема, під час вивчення проблематики правосуддя перехідного періоду до уваги беруть такі аспекти, як: дослідження міжнародних та національних правових рамок для реалізації перехідного правосуддя; аналіз ефективності міжнародних трибуналів (наприклад, Міжнародного кримінального суду) та національних судових процесів; дослідження комісій правди та примирення, їхньої ролі та впливу на відносини у суспільстві; оцінку програм люстрації та їхнього впливу на демократичні процеси; вивчення впливу перехідного правосуддя на жертв та громади; питання примирення та соціальної згуртованості; ролі політичної волі в реалізації перехідного правосуддя; дослідження впливу політичних

змін на процеси правосуддя; аналіз репараційних програм та їхнього впливу на економічний розвиток постконфліктних суспільств; порівняння різних підходів та моделей перехідного правосуддя у різних державах та регіонах; вивчення найкращих практик та уроків, які можна перейняти для себе Україна.

На нашу думку, праці вчених, у яких висвітлено різні аспекти перехідного правосуддя, варто поділити на два блоки. До першого блоку зарахуємо наукові джерела, в яких перехідне правосуддя розглядають як цілісний феномен. До другого – праці вчених, у яких правосуддя перехідного періоду досліджують крізь призму окремих його процесів та механізмів.

З-поміж відомих вчених, які свого часу досліджували загальні аспекти перехідного правосуддя, варто виокремити: А. Гільермо, О'Доннелла, Р. Зігеля, Н. Кріца, К. Ніно, Дж. Паскуалуччі, Н. Рот-Аріазу, С. Хантінгтона, Ф. Шміттера та інших.

Так, близько витоків дослідження правосуддя перехідного періоду були О'Доннелл, А. Гільермо, Ф. Шміттер, які в 1986 р. опублікували колективну працю «Transition from Authoritarian Rule». Книга присвячена дослідженню процесів демократизації в Латинській Америці та Східній Європі 1980-х рр. Вчені першими наголосили на важливості притягнення до відповідальності осіб, які скоїли воєнні злочини. Звернули увагу на актуальність наукового обґрунтування тих суспільно-політичних перехідних процесів [5].

С. Хантінгтон, опублікувавши у 1993 р. свою книгу «The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century», вперше запропонував використовувати перехідне правосуддя як спосіб знайти консенсус між «старою і новою владою». Він запропонував розуміння сутності концепції перехідного правосуддя як процесу демократизації, який зумовлений лише політичною ситуацією. Беручи за основу дослідження своїх попередників, Хантінгтон розвинув ідею створення комісій правди задля швидкого

досягнення справедливості, адже: «у нових демократичних режимах справедливість настає швидко або вона взагалі не настає» [6].

Істотно вплинула на формування поняття перехідного правосуддя праця Н. Кріца «Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes» (1995 р.), у якій автор вперше запропонував визначати перехідне правосуддя як сукупність практик, що можуть бути застосовані демократичними країнами для подолання наслідків діяльності колишніх режимів [7].

Деталізував поняття перехідного правосуддя Р. Зігель у своїй праці «Transitional Justice: A Decade of Debate and Experience» (1998 р.). Вчений схарактеризував перехідне правосуддя з огляду на вибір його механізмів та форм [8].

Досвід застосування перехідного правосуддя описав К. Ніно в своїй книзі «Radical Evil on Trial» (1996 р.). Автор детально описує досвід Аргентини 1976-1983 рр. Ніно розглядає теорію превентивного покарання та робить висновок, що в деяких випадках судові процеси за масові порушення прав людини можуть бути обґрунтованими превентивними міркуваннями за умови, що такі процеси будуть протистояти тим культурним моделям і соціальним тенденціям, які створюють благодатний ґрунт для радикального зла. Автор впевнений, що судові процеси можуть розкрити деталі злочинів, сприяти верховенству права, відновити гідність жертв та сприяти громадському обговоренню. Однак, на думку вченого, переслідування всіх порушників прав людини у межах однієї постконфліктної країни може принести більше шкоди, ніж користі її громадянам. Ніно висловив думку про доцільність створення міжнародного органу, до якого можна було б легітимно звертатися з метою притягнення винних до відповідальності [9].

Відшкодування (репарації) як засіб перехідного правосуддя досліджував Дж. Паскуалуччі в своїй праці «Victim Reparations in the Inter-American Human Rights System: A Critical Assessment of Current Practice and Procedure» (1996 р.). Здійснивши огляд рішень Міжамериканського суду з

прав людини, науковець висловив думку про те, що «прямі і непрямі» жертви конфлікту мають право на отримання компенсації за емоційні страждання. Він також звернув увагу на вплив культурних цінностей постраждалих груп при визначенні відшкодування [10].

Вагомою у сфері дослідження перехідного правосуддя є робота Н. Рохт-Арріази «Transitional Justice in the Twenty-First Century. Beyond Truth versus Justice» (2006 р.). У своєму дослідженні авторка визначає перехідне правосуддя у широкому значенні як процеси та механізми, що пов'язані з періодом відновлення справедливості для жертв конфлікту, що мав місце у минулому. Н. Рохт-Арріази виокремлює різноманітні заходи, що сприяють боротьбі з порушеннями прав людини, починаючи від змін до законодавства, реформи судових та правоохоронних органів, закінчуючи внесенням відповідної інформації до підручників з історії, створенням музеїв, меморіалів, запровадженням днів пам'яті [11]. Очевидно, що такий підхід авторки до розуміння перехідного правосуддя сприяв всебічному розумінню його ціннісно-правових констант у контексті нашого дослідження.

В умовах сьогодення питання перехідного правосуддя набувають все більшої ваги серед дослідників, які займаються гуманітарними, соціальними та правовими проблемами. Хоча насправді концепція правосуддя перехідного періоду все ще знаходиться на стадії формування. Серед науковців продовжуються дискусії щодо найуспішнішої моделі перехідного правосуддя, яка б стала ефективним інструментом для забезпечення справедливості та подолання наслідків конфліктів [12].

У цьому контексті цінною для дослідження стала праця К. Мерфі «The Conceptual Foundations of Transitional Justice» (2017 р.). У своїй науковій праці дослідниця розглядає перехідне правосуддя як особливу справедливість, яка пов'язана із суспільним прагненням до трансформації та відновлення. З-поміж передумов, які спонукають до змін, на думку науковиці, варто виокремити колективні політичні правопорушення,

невизначеність повноважень, поширення структурної нерівності, наявність екзистенційної невизначеності [13, с. 44]. Правосуддя перехідного періоду К.Мерфі розглядає як важкий і довготривалий процес роботи з питаннями порушень прав людини під час триваючого конфлікту чи репресій, коли суспільство прагне до кращого стану, а конститутивним елементом визначає демократію [14].

Дійсно, цілі правосуддя перехідного періоду варіюють залежно від ситуації та контексту. Водночас постійними є визнання гідності окремих осіб, компенсація за шкоду і визнання порушень, а також запобігання їх повторенню. З-поміж додаткових цілей перехідного правосуддя варто виокремити: створення підзвітних інститутів та відновлення довіри до них; перетворення доступу до правосуддя в реальність для найвразливіших верств суспільства у результаті порушень; повагу до верховенства права; сприяння міцному врегулюванню конфліктів та мирним процесам; усунення причин конфліктів; поширення ідеї примирення тощо [15].

Аналізуючи численні роботи іноземних вчених, варто також виокремити працю А. Мори «Transitional Justice». Авторка визначає перехідне правосуддя як тимчасову техніко-правову реформу, що розгортається переважно на інституційному рівні політики [16].

Безперечно важливою для дослідження є праця Е. Скаар та Е. Вібельхаус-Брам «The Drivers of Transitional Justice: An Analytical Framework for Assessing the Role of Actors». На їхню думку, в центрі ідеї перехідного правосуддя перебувають актори (сторони конфлікту та треті особи), які здійснюють вплив на цей конфлікт, використовуючи при цьому свої різноманітні здібності. Вони можуть сприяти або заважати процесу трансформації суспільства, або переходу від одного етапу розвитку держави до іншого [17, с. 132].

Порівняльний аналіз та узагальнення досвіду перехідного правосуддя пострадянських держав здійснив Л. Хейс у своїй праці «Justice after Transition: On the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past». У

своїй праці автор звернув увагу на ефективність правосуддя перехідного періоду, яка, на думку дослідника, пов'язана зі спадщиною минулого, міжнародним контекстом та балансом політичних сил та інтересів [18].

Так само Д. Піон-Берлін у праці «To Prosecute or to Pardon? Human Rights Decisions in the Latin American Southern Cone» обґрунтував потребу перехідного правосуддя. Ефективним його інструментом науковець вважає міжнародне кримінальне переслідування з огляду на те, що національне судочинство не завжди є ефективним в постконфліктні і поставторитарні часи [19, с. 108].

Загалом, на підставі аналізу значного масиву наукової літератури, варто зауважити, що науковці використовують поняття перехідного правосуддя здебільшого у контексті характеристики, що стосується постконфліктного або поставторитарного періодів [20; 21]. При цьому, саму ідею перехідного правосуддя пов'язують із двома пунктами. Перший – це пункт відправлення (війна, окупація, диктатура, комунізм, хаос і т.п.). Другий – пункт прибуття (ліберальна демократія) [22, с. 8].

У ході дослідження зауважено, що вчені досить неоднозначно говорять про концепцію перехідного правосуддя та виходять з доволі різних концептуальних ідей її виникнення та існування. Власні теорії дослідники формують в залежності від розуміння цілей перехідного правосуддя – мир чи справедливість.

Водночас можна констатувати певний консенсус серед науковців, політиків щодо неприпустимості амністії у контексті міжнародних злочинів або тяжких порушень прав людини [23]. Так само, вагомим фактором перехідних процесів від насилля до миру або від авторитаризму до демократії є баланс сил серед політичної еліти транзитивної держави (між представниками старого режиму та новою елітою). Значущою є роль армії у тих процесах. Не менш значущим фактором є людські та інституційні ресурси з метою реалізації політики правди та справедливості, а також

демократичній настрій еліти, яка мала б бути зацікавлена у відновленні правди та здійснення перехідного правосуддя загалом [24].

Цікаво, що серед іноземних учених існує усталена думка про те, що зміст та сутність правосуддя перехідного періоду варто визначати крізь призму перехідних етапів під час здійснення окремих політико-правових процедур. У цьому контексті звернімо увагу на певною мірою дискусійний аспект досліджуваної модельної парадигми, а саме на закріплення правової позиції, згідно з якою перехідне правосуддя може бути ефективним та успішним не лише в поставторитарні та постконфліктні періоди, а й у ситуаціях тривалого конфлікту [25, с. 120].

Чільне місце проблеми перехідного правосуддя посідають у працях вітчизняних науковців. Цю проблему досліджували такі вчені, як: В. Бринцев, І. Брунова-Калісецька, О. Бурлак, А. Бущенко, М. Гнатовський, М. Заінчковський, І. Кириленко, Т. Кисельова, Р. Куйбіда, О. Мартиненко, О. Семьоркіна, В. Філатов, С. Фурса та інші.

Так, беззаперечну цінність для дослідження має колективна монографія вітчизняних учених за загальною редакцією А. Бущенка та М. Гнатовського «Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні». У цій праці українські вчені вперше докладно розкрили зміст та основні елементи правосуддя перехідного періоду. Зокрема, науковці звернули увагу на національну модель перехідного правосуддя у контексті трансформації українського суспільства – від авторитарного режиму до демократії та від війни до постконфліктного часу. Важливим для дослідження став досвід інших країн в означеній сфері. Підтримуємо думку про те, що нереально просто запозичити будь-яку модель перехідного правосуддя, оскільки у кожній країні, де застосовувалася ця модель, є свої соціально-культурні особливості [22].

Грунтовною є також праця С. Максимова «Філософія права: сучасні інтерпретації», у котру увійшли вибрані праці автора, опубліковані у міжнародному часописі «Проблеми філософії права» та в інших провідних

юридичних виданнях з актуальних питань філософії права. Цілком слушною є думка автора про те, що права людини поєднують у собі виключну важливість та універсальність, а об'єкт прав людини – цінність [26, с. 135-136].

Цінною для дослідження стала колективна праця О. Мартиненка та О. Семьоркіної «Амністія та люстрація: механізми перехідного правосуддя для майбутнього України. Огляд міжнародної практики та національного законодавства», у якій науковці розглянули проблеми впровадження механізмів правосуддя перехідного періоду в Україні. Також у праці узагальнено світовий досвід амністії та люстрації під час постконфліктного і поставторитарного періодів, проаналізовано документи ООН, ЄС, Венеціанської комісії, ЄСПЛ, НАТО, що стосуються тих питань [27].

Вагомим є колективне монографічне дослідження українських вчених за заг. ред. О. Данильяна «Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій». Працю присвячено актуальним проблемам інформаційної доби в українському суспільстві у духовно-ціннісному вимірі, а також з'ясувано його правові, соціокультурні та екзистенційні проблеми у сучасних умовах з урахуванням глобалізації та інформатизації. Особливістю монографії є те, що її автори розглядають цю проблематику у філософському, філософсько-правовому та державотворчому контекстах [28].

Особливу увагу здійснення функції правосуддя приділив Ю. Мирошниченко. У своїй монографії «Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні» автор визначив типологічну належність вітчизняного кримінального судочинства, розкрив основні філософські концепції істини, проаналізував наукові підходи до з'ясування природи істини у кримінальному процесі, зокрема, розглянув такі категорії як «істинність», «імовірність», «достовірність» та інші [29].

Цінною для дослідження стала монографія О. Андрушко «Теорія та практика юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі». У праці висвітлено напрями розвитку юридичної відповідальності за кримінальні правопорушення та сформульовано низку пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення українського законодавства. На основі останніх досягнень юридичної науки, авторка запропонувала власну теорію юридичної відповідальності за кримінальні правопорушення [30].

Оригінальною і своєчасною є колективна праця І. Брунової-Калісецької, Т. Кисельової та О. Мартиненка «Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції». У результаті проведеного дослідження автори дійшли до висновку, що міжнародно-правові документи є основними компонентами та принципами реалізації транзитивного правосуддя: кримінальне переслідування осіб, причетних до військових злочинів і серйозних порушень прав людини, правовий захист прав жертв, удосконалення законів, судових процедур і методів розслідування, документування правди та розсекречення документів, – усі вони мають історичне призначення та неупереджені у своїх реконструкціях [31].

Важливі аспекти реформування судової системи проаналізовано у монографії Р. Куйбіди «Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи». У своїй праці вчений проаналізував основні етапи судової реформи в Україні, а також висвітлив найдискусійніші питання терії й практики цієї проблематики. Особливу увагу автор приділив обґрунтуванню подальших векторів трансформації національної системи правосуддя [32].

Не менш важливою для дослідження стала монографія В. Бринцева «Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади», в якій автор провів ґрунтовний аналіз перетворень судової влади та надав конкретні пропозиції щодо подальших реформ у цій сфері. Крім того, вчений у своїй праці спробував поєднати здобутки декількох галузевих наук – кратології, судової соціології, теорії держави і права, теорії судової влади. Автор також

дослідив питання впровадження міжнародних стандартів у систему національного судоустрою, дію дії принципу верховенства права у здійсненні судочинства, а також окреслив перспективи подальшого реформування судової системи України [33].

Питання відшкодування (репарацій) в контексті дисертаційного дослідження частково висвітлено у монографії за заг. ред. С. Фурси «Виконавчий процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про виконавче провадження», у якій висловлені думки знаних українських вчених щодо їх бачення сучасного стану вивчення виконавчого процесу, а також перспективи розвитку законодавства у сфері виконавчого провадження та питань, що стосуються примусових виконань рішень у період воєнного стану [34].

Грунтовним є дисертаційне дослідження В. Філатова «Модель перехідного правосуддя в сучасному міжнародному праві», присвячене особливостям формування моделі перехідного правосуддя у нинішніх умовах розвитку міжнародного права. У своїй праці автор обґрунтовує, що реалізація моделі перехідного правосуддя на двох основних рівнях – міжнародному і національному, які, на думку науковця, є взаємозалежними та взаємопов'язаними. Також слушною є думка автора про те, що особливістю сучасного етапу розвитку механізмів перехідного правосуддя є нове сприйняття ролі громадянського суспільства у процесі примирення та покарання винних (створення громадянських трибуналів та комісій, що сприяють становленню конструктивного діалогу) [20]. Ми підтримуємо таку позицію.

Проблемі ціннісного виміру інституту правосуддя в Україні у контексті філософсько-правового дискурсу присвячене дисертаційне дослідження Л. Ватаманюк. Авторка довела, що змістовний та всебічний підхід до філософсько-правової природи інституту правосуддя, з одного боку, як важливо ціннісно-нормативний феномен, поєднує у собі сферу цінностей (аксіосферу) та сферу норм (нормосферу); з другого – утверджує

справедливість, рівність і гуманізм у межах закону, тобто є частиною побудови та формування ціннісної структури правової дійсності [35].

Неабиякий інтерес для дослідження зв'язку між міжнародним правом щодо прав людини та концепцією перехідного правосуддя становить дисертація М. Заінчковського «Права людини як новоєвропейський філософський та політико-правовий феномен». Вчений, досліджуючи феномен прав людини як політико-правовий і філософський напрям, виокремлює кілька важливих аспектів: 1) ототожнює зв'язок і залежність прав людини з певним порядком суспільного буття, набором основних компонентів якого вважається громадянське суспільство, першочергова суспільна потреба; 2) стверджує, що концепція прав людини не вважається ізольованим принципом, оскільки концепція є похідною і має значний правовий і політичний вимір у контексті політичної та правової системи; 3) заявляє, що концепція прав людини є дискусійною, оскільки вона може або призвести до вирішення сучасної кризи держави, або вона втратить своє універсальне значення [36].

Гідна уваги дисертаційна робота О. Бурлак «Міжнародні стандарти щодо статусу і функціонування національних установ із захисту і заохочення прав людини». У ній авторка проаналізувала зв'язки між міжнародним правом прав людини і правосуддям перехідного періоду на рівні основних цілей міжнародно-правового регулювання. Вчена зазначила, що першочерговою метою концепції прав людини є не створення нових законів у цій сфері, а посилення ефективності наявних нормативних актів за допомогою відповідної практики, яка не лише описує, а й розвиває міжнародні стандарти відповідно до сучасної еволюції міжнародного співтовариства [37].

Цінною для дослідження стала дисертація О. Левицької «Істина у праві: гносеологічний вимір», у якій авторка ґрунтовно дослідила складові методології пошуку істини у праві. З-поміж таких дослідниць виокремила: онтологічні, екзистенціальні, трансцендентальні. Позитивним моментом у

роботі є обґрунтування існування культурологічно-правової методології для пізнання істини у позитивному праві, а також характеристика дії етично-правової методології у деонтологічній життєдіяльності людини. Звертаючи увагу на гносеологію істини у правозастосовній діяльності, дослідниця слушно зазначає, що її досягнення відбувається саме через форми позитивного права. Як стверджує О. Левицька, це добре простежується у кримінальному судочинстві, оскільки «ноуменальні версії – це обов’язкові атрибути, що потребують засвідчення істинного існування предмета» [38].

Не менш цікавим є дисертаційне дослідження Ю. Піх «Концепти істини у кримінальному процесуальному праві та їх реалізація у кримінальному провадженні: український та зарубіжний досвід». У своїй роботі автор дослідив основні концепти істини у кримінальному провадженні відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства України, а також окремих іноземних держав. Концепт істини у кримінальному провадженні автор визначає відносно автономною, взаємоузгодженою та взаємозумовленою системою уявлень на поняття та характер істини як мети та результату пізнання у кримінальному провадженні, що здійснюють суб’єкти доказування у формах, передбачених кримінальним процесуальним законодавством. Ідея істини, на думку науковця, реалізується як засадничий принцип у системі інститутів як кримінального процесу в цілому, так і доказового права зокрема [39].

Грунтовним є дисертаційне дослідження В. Пилипенка «Воєнні злочини за Римським статутом Міжнародного кримінального суду: питання теорії та практики», у якому висвітлено теоретичні та практичні аспекти реалізації норм щодо воєнних злочинів на основі Римського статуту Міжнародного кримінального суду. У праці автор звертає увагу на те, що система міжнародного кримінального права була сформована під впливом міжнародного гуманітарного права. А тому нині і норми міжнародного гуманітарного, і міжнародного кримінального права врегульовують усі збройні конфлікти міжнародного та неміжнародного характеру [40].

Беззаперечно важливою для дослідження стала дисертація В. Миронової «Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни», у якій авторка здійснила ґрунтовний аналіз міжнародного законодавства щодо відповідальності за порушення правил ведення війни. Окрему увагу у праці приділено імплементації міжнародних норм в національне законодавство, адже, як слушно зазначає дослідниця, від ефективності тих процесів багато в чому залежить імідж держави, дієвість правової системи, гарантування прав людини в умовах збройних конфліктів як міжнародного так і неміжнародного характеру. Зауважуючи, при цьому, що міжнародні збройні конфлікти відбуваються між двома або більше державами, а неміжнародні – між державами та неурядовими збройними групами або лише між цими групами [41, с. 8].

З урахуванням усього вищенаведеного, варто визнати, що питання перехідного правосуддя доволі широко висвітлено вітчизняними та іноземними вченими. Аналіз стану наукових напрацювань дає підставу констатувати, що дослідження перехідного правосуддя є міждисциплінарною сферою, що залучає фахівців з права, політичних наук, соціології, психології, історії та інших галузей. Праці вчених, у яких висвітлено різні аспекти перехідного правосуддя, поділено на два блоки. До першого блоку зараховано наукові джерела, в яких перехідне правосуддя розглянуто як цілісний феномен. До другого – праці вчених, у яких перехідне правосуддя схарактеризовано через призму окремих процесів та форм врегулювання постконфліктних та поставторитарних періодів розвитку держав. Зроблено висновок про те, що у вітчизняній науковій літературі вкрай мало наукових досліджень, у яких обґрунтовано специфіку практичного застосування перехідного правосуддя. Недостатньою є й увага українських вчених до аналізу можливих способів усунення небезпек в означеній сфері та підвищення ефективності перехідного правосуддя з урахуванням міжнародних стандартів. Очевидно, у контексті сучасних реалій, що переживає нині українське суспільство в умовах війни та задля

найефективнішого способу реагування на проблеми поствоєнного періоду потрібні комплексні заходи, що матимуть на меті як реформування законодавства у сфері судоустрою та правоохоронних органів для реалізації перехідного правосуддя, так і нагальні проблеми правозастосування у цій сфері. Безсумнівно, саме від якості перехідного правосуддя залежить своєчасність, повнота та захист порушених прав людини в означеній сфері, нейтралізація причин таких порушень, ефективність органів влади загалом.

1.2 Методологічні засади дослідження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя

Методологія у дослідженні ціннісно-правових констант перехідного правосуддя відіграє ключову роль, адже без неї неможливо до кінця зрозуміти зміст та суть цього складного явища. Без належного методологічного інструментарію неможливо всебічно розкрити його природу, функції та механізми реалізації. Водночас варто зазначити, що методологія дослідження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя, як і методологія правової науки загалом, є предметом наукової дискусії. Це зумовлено, зокрема, відсутністю єдності серед науковців у поглядах на трактування самого поняття «методологія», що призводить до багатозначності та варіативності методологічного забезпечення правових дослідженнях.

Із цього приводу цілком вірною є думка про те, що «серед інших особливостей методології є й така: ніхто не уповноважений виступати від її імені, бо кожен розуміє її по-своєму» [42].

Саме тому, перш ніж вести мову про методологію дослідження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя, на нашу думку, необхідно сформулювати функціональне визначення методології загалом, а також схарактеризувати специфіку правової методології зокрема.

Словники іншомовних слів визначають слово «методологія» (від метод і ...логія) як: 1) вчення про методи світопізнання і його перетворення; 2) сукупність прийомів дослідження, застосовуваних будь-якою наукою з урахуванням її специфіки [43, с. 430; 44, с. 450].

Як уже було зазначено, питання методології у вітчизняній науці є доволі складним, оскільки це поняття науковці тлумачать по-різному, розмежовуючи при цьому поняття «методологія» і «методи дослідження» на відміну від зарубіжних наукових шкіл. Здебільшого поняття методології визначають як систему наукових принципів або учення про наукові методи дослідження. З урахуванням цього ґрунтується робота та здійснюється підбір сукупності методів, прийомів і засобів пізнання. Говорячи про систему методів дослідження чи формування концепцій, беруть до уваги у тому числі техніку, механізми, різноманітні операції з різноманітними фактичними даними [45, с. 33].

Наприклад, автори навчального посібника «Методологія наукових досліджень» В. Антонюк, Л. Полонський, В. Аверченков, Ю. Малахов вважають, що методологія – це вчення про методи і теорії, що знаходять свій вияв у назві науки, яке не варто зводити до сукупності методів, оскільки такі становлять тільки певну частину предметної сфери науки. Так само не варто, на думку вчених, прирівнювати метрологію до сукупності вимірювань, зоологію – до сукупності живих істот тощо [46, с. 20].

Натомість О. Сінчук, Т. Берідзе, М. Барановська, О. Данілін, Д. Кальмус у своїй праці «Основи наукових досліджень» визначають методологію як «сукупність методів, які використовуються у процесі наукових досліджень» [47, с. 43].

Н. Бурау, В. Антонюк, Д. Півторак констатують, що методологія – це деталізований теоретичний опис мети, змісту, методів дослідження. Це дозволяє досліднику тримати максимально об'єктивну, точну та систематизовану інформацію про певні процеси чи явища. Методологія, зазначають вчені, виконує певні функції, зокрема забезпечує досягнення мети

дослідження та дає можливість отримати усебічну інформацію про досліджуваний процес чи явище, а також сприяє уточненню, збагаченню, систематизації наукової термінології. Крім того, вона пов'язана зі систематизацією інформації на основі об'єктивних фактів та логіко-аналітичного інструментарію наукового пізнання [48, с. 10].

Ю. П. Тарелкін, В. О. Цикін стверджують, що поняття методології (грец. «методос» – метод та «логос» – учення) можуть вживати як широкому, так і у вузькому значеннях. Це залежить від її призначення, або ж виконуваних функцій. Так, у широкому значенні, на думку вчених, методологія – це система найзагальніших, передусім світоглядних, принципів, застосовуваних при вирішенні складних теоретичних чи практичних завдань; вчення про метод, що обґрунтовує вихідні принципи і способи їх конкретного вживання у пізнавальній і практичній діяльності. Своєю чергою, у вузькому – спеціальний напрям логіко-гносеологічних досліджень, що пов'язаний із самопізнанням науки, з обґрунтуванням вихідних принципів, процесу (логічної послідовності), засобів і способів наукового дослідження. Тобто це – власне вчення про методи. Таке розуміння методології, зауважують вчені, особливо важливе для цілей та поставлених завдань роботи [49, с. 6].

Узагальнюючи наявні у літературі підходи до визначення методології, цілком погоджуємося з думкою Г. Бірти та Ю. Бургу про те, що термін «методологія» варто трактувати у двох значеннях, зокрема: 1) як визначену систему способів та прийомів, що стосуються тієї чи іншої сфери діяльності (науки, політики, мистецтва тощо); 2) вчення про таку систему, загальну теорію методу, теорію в дії [50, с. 19].

Водночас цілком слушною є думка З. Добош про те, що методологію дослідження формують з урахуванням повного арсеналу способів та засобів пізнання, що сприятимуть досягненню його мети. Як зазначає науковиця, у дослідженні неможливо використовувати якийсь один метод, оскільки це

може призвести до неправильного чи неточного сприйняття дійсності [51, с. 70].

Дійсно, дослідник має застосовувати різноманітні методи – від філософських до інноваційних, що передбачають нові підходи та технології для отримання якісніших результатів та розширення наукових знань. При цьому, вони можуть бути застосовані на усіх етапах дослідження – від формулювання гіпотез до аналізу даних чи інтерпретації результатів.

Науковці наводять досить вражаючий їх перелік, з-поміж яких: підходи, прийоми, способи, методи правопізнання – від методу «сходження від абстрактного до конкретного», до логічних операцій та анкетування [52, с. 205].

Отже, у процесі наукового пізнання правових явищ апробовано різноманітний арсенал дослідницьких способів та засобів. Узагальнюючи елементи методології, можемо говорити про те, що вона різниється: 1) філософсько-світоглядними підходами (матеріалістичним, ідеалістичним, діалектичним, метафізичним методом, визнанням чи запереченням об'єктивних соціальних, зокрема, державно-правових явищ та можливостей їх пізнання тощо); 2) загальнонауковими методами, тобто такими, які використовують майже у всіх науках (структурним, функціональним методом, сходженням від абстрактного до конкретного, формально-логічним тощо); 3) груповими методами, тобто такими, котрі застосовують лише у певній групі наук (наприклад, у суспільствознавстві – метод конкретно-соціологічного дослідження); 4) спеціальними методами, тобто такими, котрі прийнятні лише для однієї науки (наприклад, для юридичної науки – метод тлумачення (інтерпретації) норм права) [53, с. 181].

Однак, варто зауважити, таку позицію підтримують не всі автори. Наприклад, М. Котенко зазначає, що використовуючи широкий інструментарій сучасної методології пізнання державно-правових явищ і процесів, дослідник має змогу досягти позитивних результатів лише за

умови чітко визначеної методологічної стратегії наукового дослідження загалом. В основі такої стратегії має лежати конкретний методологічний підхід (підходи), що дозволить узагальнити розуміння предмета дослідження, а саме: визначення пізнавального потенціалу; визначення методологічного інструментарію; вивчення тих явищ, що недостатньо розкриті в юридичній науці; формування концептуального бачення про предмет дослідження з урахуванням його наукового пізнання. Це дозволить, на думку вченого, сформулювати уявлення про предмет дослідження крізь призму конкретного підходу до його сприйняття та осмислення. В іншому випадку, як відзначає М. Котенко, наукове дослідження може перетворитися на штучне застосування методологічного інструментарію і його результатом буде широкий спектр різновекторної, неузгодженої інформації про предмет дослідження [54, с. 167].

С. Важинський, Т. Щербак стверджують, що методи досліджень можуть бути: загальними – такими, що використовують у всіх науках і на всіх стадіях дослідження; частковими – придатні для деяких наук; спеціальними – лише для однієї науки. Однак, такий поділ методів, як зауважують науковці, завжди умовний. Адже науковий метод, у міру розвитку пізнання, має властивість переходити з однієї категорії в іншу [55, с. 37].

Г. Бірта, Ю. Бургу вважають, що у зв'язку з тим, що у сучасній науці досить успішною є багаторівнева структура методологічного знання. Тому, на думку вчених, методи наукового дослідження варто розрізняти за такими основними групами: 1) філософські методи, з-поміж яких найдавнішими є діалектичний і метафізичний; 2) група загальнонаукових підходів і методів дослідження, що отримали широкий розвиток і застосування у науці; 3) група приватнонаукових методів – сукупність принципів, способів пізнання, дослідницькі прийоми і процедури, що застосовують у різних науках; 4) група дисциплінарних методів – сукупність прийомів, що використовують у межах однієї наукової дисципліни, однієї науки або на

стиках кількох наук; 5) група методів міждисциплінарного дослідження – сукупність низки інтегративних, синтетичних способів, що загалом націлені на стики декількох наукових дисциплін [50, с. 24-25].

Підтримуємо позицію про те, що вибір тих чи інших методів наукових досліджень є запорукою оригінальності наукової роботи [56, с. 19]. При застосуванні різноманітних методів знаходить свій вияв об'єктивна та суб'єктивна дійсність. Оскільки, з одного боку, вони відображають об'єктивні закони реальності, слугують ефективному їх застосуванню, а з іншого – відображають наміри дослідника, його прагнення тощо [57]. Через те кожен метод виявиться неефективним та недіючим, якщо його використовують не як «керівну нитку» в роботі, а як готовий шаблон для перекроювання фактів під заздалегідь визначені результати [50, с. 20].

Також доречною є думка І. Жаровської про те, що трансформаційні процеси сучасності характеризується, зокрема, зміною методологічного інструментарію [58, с. 19].

З огляду на зазначене, вважаємо, що належне наукове дослідження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя потребує застосування сукупності філософських, загальних та спеціальних методів дослідження. Усі вони потрібні для проведення повноцінного, всебічного та комплексного дослідження, сприяють досягненню мети та розв'язанню конкретних завдань.

Отже, найзагальніші правила наукового пошуку, фундамент дослідження задають філософські методи. Це сукупність гнучких підходів, принципів, технік, прийомів, що є всезагальними, універсальними, тобто перебувають на вищих «поверхах» абстрагування. Тому філософські методи не визначаються чітким раціональним осмисленням та дослідницькою практикою, не піддаються точному кількісному виміру та формалізації. Вони не замінюють спеціальні методи і не визначають остаточний результат пізнання прямо і безпосередньо [59, с. 27].

Серед філософських методів як основоположних та загальнозначущих методів пізнання і діяльності зазвичай вирізняють метафізику та діалектику [60, с. 9].

Фундаментальний, узагальнений метод пізнання дійсності – це діалектичний метод. Діалектика, як засіб пізнання світу, природи, соціальної реальності і свідомості, розглядається в поєднанні з логікою і пізнавальною теорією пізнання, становить фундаментальний науковий принцип дослідження багатоаспектної і суперечливої дійсності в усіх її контекстах [61, с. 6]. Незважаючи на усю наявну критику діалектики, все ж зберігають свою актуальність такі її закони: «взаємного перетворення кількісних змін у якісні»; «єдності і боротьби протилежних начал»; «заперечення-заперечення». Сучасні дослідження рясніють парними полярними діалектичними категоріями, що показують певний взаємозв'язок (детермінації, організації, побудови тощо): «причина і наслідок»; «необхідність і випадковість»; «сутність і явище»; «можливість і дійсність»; «форма і зміст»; «особливе і загальне»; «частина і ціле» тощо [31, с. 32].

Вважають, що діалектику як спосіб та метод пізнання вперше застосував Сократ. Діалектика, на думку грецького філософа, сприяє визначенню (формуванню) понять та розкриває сутність явищ. Тобто це те загальне, що є, на думку Сократа, незмінним «законом» для конкретних мовних виявів [62, с. 126]. Сучасні вчені слушно зауважують, що діалектика є прийомом пізнання в усіх науках на усіх стадіях дослідження. Вона формує визначу позицію дослідника, спонукає до розуміння об'єкта та суб'єкта пізнання, пізнавальному процесу та його результатів [63, с. 108]. Своєю чергою, термін «метафізика» вживають як антипод діалектики. За допомогою метафізичного методу буття можна розглядати буття загалом, його причини та засади, досліджувати граничні та надчуттєві принципи [64, с. 64].

У контексті дослідження варто зауважити, що у юридичній науці існує кілька підходів до визначення філософської природи перехідного

правосуддя, а саме: 1) суб'єктоцентристський підхід – такий, що формується з урахуванням суб'єктного складу конфлікту та забезпечує рівновагу між сторонами протистояння (в його основі – ідея центризму так званих акторів – як жертв, так і винних; 2) об'єктоцентристський підхід, основою якого є національний контекст, тобто в центрі перехідного правосуддя правда про конфлікт (допомагає максимально осмислити з позиції жертв і з позиції винних осіб ті тригери, що призвели до соціальних потрясінь); 3) правоцентристський підхід, що глибше розкриває зміст, з позиції філософії, перехідного правосуддя крізь призму ідеї загальної теорії прав людини (йдеться про доцільність використання альтернативних заходів правосуддя перехідного періоду, аніж кримінальне переслідування винних осіб). Усі вони, на думку вчених, різняться ґносеологічною ознакою. Йдеться про особливості пізнання досліджуваної моделі. Однак, ні один з них не здатен виключити існування іншого. Тобто, вони є взаємодоповнювальними, дозволяють ширше зрозуміти феномен перехідного правосуддя, його роль у досягненні миру та справедливості [65, с. 115–116].

Відтак, застосування у дослідженні діалектичного та метафізичного методу зумовлює глибоке пізнання перехідного правосуддя та його ціннісно-правових констант (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4). Діалектичний метод дозволяє розглядати перехідне правосуддя як динамічне, суперечливе явище, що еволюціонує в умовах трансформації правової системи та суспільних відносин, а також у взаємозв'язку з політичними, соціальними й історичними чинниками. Метафізичний метод, у свою чергу, сприяє фіксації сталих характеристик досліджуваних понять, забезпечуючи логічну послідовність у визначенні сутності ціннісно-правових констант та розкритті їх системоутворюючої ролі у перехідному правосудді.

Своєрідною проміжною методологією між філософією та основними теоретико-методологічними засадами спеціальних наук є загальнонаукові методи [66]. До того ж, як відомо, вони є взаємодоповнювальними.

Загальні методи – це сукупність загальних та універсальних принципів, технік, прийомів. Вони є абстрактними, чітко не регламентовані, не можуть бути формалізовані та математично представлені, а також не в змозі замінити спеціальні методи (методи конкретних наук) [67, с. 9].

Правознавці підкреслюють низку переваг, пов'язаних із застосуванням загальнонаукової методології дослідження: вона забезпечує обґрунтованість та наукову точність висновків, а також допомагає розкрити змістовну сутність юридичного дослідження [68, с. 8]; її відсутність робить організацію та виконання наукового дослідження на емпіричному рівні неможливими [69, с. 43]; дає можливість забезпечити об'єкт знань узагальненою теоретичною етико-прикладною характеристикою, яка служить фундаментом для подальших досліджень правового явища [70, с. 79].

До загальнонаукових належать ті методи, які використовують у більшості наукових галузей. Звернімо увагу на найуживаніші загальнонаукові методи у дослідженні. Так, наприклад, метод аналізу полягає під час вивчення предмета шляхом абстрактного або конкретного його поділу на частини. Метод синтезу поєднує узагальнені сторони предмета та відтворює його як цілісний конкретний об'єкт, що сприяє його комплексному вивченню, у нерозривному зв'язку його частин. Індукцію можна визначати як метод переходу від пізнання окремих фактів до пізнання загального. Дедукція, своєю чергою, є методом переходу від цілого до часткового, тобто від пізнання загальних закономірностей до аналізу окремих понять. Метод аналогії забезпечує пізнання окремих предметів та явищ завдяки їхній схожості до інших. Моделювання – метод наукового дослідження, що передбачає заміну одного явища іншим, предмета на відповідний аналог або модель, у якому збережено основні характеристики

оригіналу. Абстрагування – полягає у суттєвому відволіканні дослідника від несуттєвих властивостей, зв'язків, предметів, відносин та в одночасному їх виокремленні та фокусуванні на певних сторонах. Системний аналіз – дослідження об'єкта – сукупності взаємопов'язаних елементів, що формують систему [71]. Ідеалізація у науці – метод пізнання, що полягає в уявному конструюванні об'єктів, які практично нездійсненні (наприклад, ідеальний газ, абсолютно чорний предмет, абсолютно тверде тіло, лінія тощо). Формалізація – логічний метод вивчення різноманітних об'єктів, що полягає у процесі опису об'єкта, явища у формалізованому вигляді [67, с. 11]. Метод переходу від абстрактного до конкретного – пізнавальний процес, згідно якого мисленнєвий процес відбувається від конкретного факту до абстрактного уявлення у думці, і навпаки. Аксиоматичний метод – спосіб формування наукової теорії, згідно якого певні твердження, судження, аксіоми приймають без формального доведення, а потім застосовують для отримання додаткових знань на основі формальних логічних правил. Аналогія – метод наукового дослідження, що дозволяє здобути знання про явища та предмети, враховуючи їхню подібність з іншими [46, с. 44-47].

Далі зупинімося докладніше на характеристиці окремих загальнонаукових методів, використовуваних нами у дослідженні. Так, з урахуванням специфіки перехідного правосуддя, застосування методів аналізу та синтезу дозволило нам змогу схарактеризувати сучасний стан проблематики перехідного правосуддя, розмежувати поняття та категорії, виокремити їхні характерні ознаки, сформулювати авторські дефініції та узагальнити результати дослідження (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1. 3.2).

Відомо, що суттєве значення для дослідження міжнародно-правових явищ має метод індукції та дедукції. Індукцією визначають спосіб дослідження, метою якого є вивчення динаміки знань від конкретного факту до загального висновку. Своєю чергою, дедукцію трактують як операцію

мислення, суть якої полягає у тому, що в основі нових знань знаходяться загальніші знання, здобуті раніше у результаті спостереження, дослідів, узагальнення, практичної діяльності, а саме шляхом індукції [72, с. 273-274].

Загальновідомо й те, що дедукція та індукція – методи пізнання, які широко застосовують окремі логічні прийоми. Це методи єдиної подібності, що означає пізнання явища з урахуванням єдиної подібної обставини, або супутніх змін – виявленні причинного зв'язку між досліджуваними явищами [46, с. 49].

На думку В. Філатова, ці методи дуже важливі для пізнання міжнародно-правових явищ, оскільки вони забезпечують логічний перехід від міжнародного до національного рівня, а також у протилежному напрямі [73, с. 24-25].

Тому для належного наукового опрацювання перехідного правосуддя означений метод, на нашу думку, доцільним буде у дослідженні терміносфери ціннісно-правових констант правосуддя перехідного періоду, іноземного досвіду перехідного правосуддя, його ключових загроз та особливостей впровадження у нашої державі з урахуванням міжнародних стандартів.

Отже, у контексті нашого дослідження застосування методу індукції та дедукції сприяє поглибленню розумінню природи та змісту ціннісно-правових констант правосуддя в трансформаційний період, формуванню логічно обґрунтованих висновків та пропозицій (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2).

Моделювання визначають у літературі як науковий метод, що полягає у дослідженні об'єкта, вивчаючи його на моделях, створюючи та аналізуючи моделі реальних явищ, предметів та конструйованих об'єктів [72, с. 275]. Що стосується розуміння методу моделювання у праві, то його визначають як уявне створення моделей державно-правових явищ, що пов'язане з

пошуками оптимальних варіантів розв’язання прикладних завдань, вплив на них за певних умов [74, с. 212].

Прогностичні методи – це сукупність правил, умов та вимог, які визначають напрям наукового пошуку з метою досягнення об’єктивної істини. Наприклад, скерувати дослідження можемо інформаційним методом, що уможливить ефективне і своєчасне надходження інформації з різних, важливих для роботи джерел (наукової літератури, періодичних видань, інтернету тощо). Метод морфологічного аналізу сприяє поділу проблемного поля на окремі елементи. Кожен з таких елементів передбачає кілька альтернативних підходів, а результатом стає комплекс усіх можливих варіантів розв’язання проблеми [48, с. 24].

У нашому дослідженні метод прогнозування і моделювання сприятиме формулюванню авторського бачення структури та змісту ціннісно-правових констант у механізмі перехідного правосуддя. Прогностичний компонент дозволить також оцінити потенціал моделі правосуддя перехідного періоду для подолання наслідків збройного конфлікту та формування передумов для довготривалого миру і суспільного примирення в Україні (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.2).

Один із центральних елементів у сучасній методології та соціальній практиці, основною метою якого є вивчення конкретних об’єктів у їхній системній складності – це системний підхід [65, с. 16]. Цей підхід забезпечує належне визначення суті проблеми в окремій галузі знань і формування ефективного підходу до її розв’язання [55, с. 55]; передбачає розгляд об’єктів і процесів у їхній системній цілісності з внутрішньою структурою та взаємодією елементів. Аргументація на користь системного підходу спирається на такі положення: 1) система характеризується цілісністю та взаємодією елементів; 2) перебуває в органічній взаємозалежності зі середовищем; 3) кожна система зазвичай входить до складу системи вищого рівня; 4) компоненти будь-якої системи, своєю чергою, є системами нижчого рівня [68, с. 122].

Відтак, системний метод у рамках нашого дослідження застосовуватиметься для всебічного та комплексного аналізу перехідного правосуддя як цілісної, внутрішньо узгодженої моделі, що складається з взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів – комплексу цінностей (справедливість, свобода, демократія, безпека тощо) та відповідних інструментів (констатація істини, відповідальність, відшкодування шкоди (репарації), інституційні реформи). Саме системний підхід дозволяє не лише структурувати досліджуваний феномен, а й простежити внутрішню логіку функціонування механізму перехідного правосуддя в умовах трансформаційного періоду державного розвитку (усі розділи).

Суттєве значення для дослідження має використання спеціально-наукових методів. Спеціальні методи юридичної науки – це такі пізнавальні засоби, що ідентифікуються як власні саме для юридичної науки [75, с. 125]. Водночас, як зазначають вчені, кажучи про спеціальні методи юридичної науки, варто розуміти, що вони включають як прикладні методи юридичного дослідження (наприклад, порівняльно-правовий), так і методи інших суспільних наук (наприклад, різні соціологічні методи – анкетування, опитування, інтерв'ювання, історичного аналізу тощо) [76]. Серед цієї групи методів у контексті нашого дослідження виокремимо: формально-юридичний, порівняльно-правовий, історико-правовий, метод тлумачення (інтерпретації) норм права.

Відомо, що формально-юридичний метод дозволяє сформулювати юридичні категорії, виявити їхні ознаки, здійснити класифікації, вивчити право у його «чистому», теоретичному вигляді, без зв'язку з іншими соціальними явищами, тобто шляхом узагальнення розробити відповідні визначення, поняття та дефініції [49; 69].

Формально-юридичний метод у дисертаційному дослідженні використовуватиметься для виокремлення та аналізу ціннісно-правових констант перехідного правосуддя шляхом вивчення нормативно-правових актів, міжнародних документів, рішень міжнародних судових та

квасісудових органів. Застосування цього методу дало змогу провести правовий аналіз відповідних норм, що стосуються перехідного правосуддя, визначити юридичну природу його складових елементів, виявити правові підстави для їх застосування в умовах трансформаційного періоду, а також забезпечити належну термінологічну точність при формулюванні авторських положень (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2).

Порівняльно-правовий метод – це система методів і засобів наукового пізнання з урахуванням вивчення загальних і специфічних закономірностей, розвитку, виникнення, функціонування правових систем різних типів на основі порівняльного аналізу [60, с. 11].

У дослідженні порівняльно-правовий метод застосовуватиметься для вивчення іноземного досвіду перехідного правосуддя, пошуку шляхів найефективнішого застосування ціннісно-правових констант перехідного правосуддя в Україні (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2).

Порівняльно-правовий метод ефективний у поєднанні з використанням історико-правового методу дослідження, оскільки надає додаткові можливості щодо здійснення історико-порівняльного аналізу досліджуваного явища. Його використання у дослідженні, на нашу думку, буде найефективнішим для дослідження еволюційного розвитку перехідного правосуддя (підрозділи 1.1, 3.1).

Важливе значення має метод інтерпретації правових норм, що сприяє виявленню змісту правових норм та їх нормативного значення [60, с. 11]. У процесі тлумачення правових норм можуть братися до уваги логіко-семантичні форми його результатів: критерії істинності та адекватності результатів тлумачення; змістові межі тлумачення; ступень нормативної обов'язковості та інші важливі питання.

Застосування у роботі методу тлумачення (інтерпретації) норм права забезпечить можливість з'ясувати особливості реалізації ціннісно-правових констант механізму перехідного правосуддя, дослідити міжнародно-правові

стандарти правосуддя перехідного періоду та їхню імплементацію у вітчизняне законодавство (підрозділи 3.1, 3.2).

Зважаючи на викладене, в ході наукового аналізу ціннісно-правових констант перехідного правосуддя використано різноманітні дослідницькі методи. Методологію дослідження визначено як комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідницької діяльності. Усі вони потрібні для проведення повноцінного, всебічного та комплексного дослідження, що сприяють досягненню мети та розв'язанню конкретних завдань, слугують підґрунтям для об'єктивного аналізу наукового опрацювання теми українськими та іноземними вченими.

1.3 Терміносфера ціннісно-правових констант перехідного правосуддя

Відомо, що формування сучасної вітчизняної правової доктрини, застосування відповідних практик та інструментів правосуддя перехідного періоду сприяє відновленню порушених прав, притягненню винних до відповідальності та досягненню сталого миру. Для ефективної реалізації цих завдань в нашій державі надзвичайно важливим є глибоке та всебічне розуміння терміносфери ціннісно-правових констант, які лежать в основі перехідного правосуддя. Саме усвідомлення цих констант дозволяє сформулювати дієві правові механізми для забезпечення справедливості, законності та дотримання прав українських громадян в умовах складних соціально-політичних змін.

Для того, щоб сповна осягнути, що саме слід розуміти під поняттям «ціннісно-правові константи перехідного правосуддя», на нашу думку, на початковому етапі дослідження важливо проаналізувати поняття «цінності», «цінність права», «правові цінності» та їх співвідношення.

Загалом поняття «цінності» є багатоаспектим і, незважаючи на давню історію його вивчення, дотепер немає загальноприйнятої його наукової дефініції.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» наведено визначення цінності як поняття, що позначає: 1) явище або предмет, що володіє певною матеріальною чи духовною значущістю; 2) важливість, значимість чого-небудь [77, с. 1588].

Відповідно до енциклопедичного визначення В. Киричка, основою категорії «цінність» є важливість конкретних реалій життя щодо забезпечення духовних і матеріальних запитів та інтересів особи; те, що особа оцінює як важливе та значуще. Самі цінності наповнюють сутність та змістом життя людини та суспільства, значною мірою забезпечуючи їх духовне відтворення. Водночас цінність не лише суб'єктивне відчуття чи індивідуальне сприйняття дійсності людиною, а й певний критерій відповідності дій, явищ чи об'єктів у процесі задоволення потреб. Цей критерій має трансцендентний характер та виходить за межі індивідуальної свідомості, формуючись і підтверджуючись у колективному культурному контексті [78, с. 992]. Отже, можемо говорити про те, що цінності – це певні універсальні орієнтири, які визначають та формують соціально прийнятні моделі поведінки, а також сприяють підтриманню духовної цілісності суспільства.

У Філософському енциклопедичному словнику зазначено, що «цінність» – це категорія, що позначає бажане та належне, на противагу реальному, дійсному. Підґрунтям до розуміння природи цінностей слугує з'ясування поняття реальності та істини. Істина, своєю чергою, допомагає зрозуміти реальність. Тобто цінністю можемо вважати бажане, або те, що повинно належати [79, с. 707].

Зауважимо, що дефініція «цінності» – одна із фундаментальних філософії, соціальних наук. Відомо, що її широко застосовують філософи, політологи, правознавці, культурологи, психологи, історики, соціологи,

етнографи, представники інших галузей суспільствознавства, які вкладають в неї зазвичай свій особливий зміст, що відтворює і підкреслює ті чи інші аспекти цього складного соціального феномена [80, с. 116-117].

Вперше визначення цінностей введено у філософії І. Канта, який розділив сферу моральності (волі) і сферу природи (необхідності) [81, с. 89–90]. Пізніше, у 1902 р. для позначення сфери філософських проблем, які відносять до цінностей, французький педагог і філософ П. Лапі ввів термін «аксіологія» (від грец. *axia* – цінність та *logos* – вчення) [82, с. 76]. Серед перших теоретиків аксіології – німецький філософ Р.-Г. Лотце (1817–1881 рр.). Він надав поняттю «цінність» категоріального змісту, впровадивши однією із визначальних властивостей цінностей поняття «значення», зокрема, в естетичних та етичних контекстах. Завдяки цьому підходу цінності можуть розглядатися не лише як абстрактні ідеї, а як конкретні характеристики, що визначають значущість та зміст явищ, предметів та поведінки для індивіда та суспільства. Далі послідовники Лотце збагатили та розвинули концепцію цінностей, доповнивши основні категорії аксіології, зокрема, такими поняттями: «оцінка»; «ціна»; «бажане»; «вибір»; «успіх»; «гірше»; «краще»; «належне» тощо [83].

У новітній науковій літературі дефініція «цінності» залишається дискусійною, а тому її часто тлумачать з протилежних позицій.

На думку М. Козюбри, цінності – це насамперед сфера світогляду, яка є способом духовного освоєння, інтерпретації феномена буття, зокрема, права, а не методом дослідження і тлумачення [84, с. 193].

В. Чорнописька визначає цінності у двох значеннях. У першому йдеться про цінності-цілі та цінності-об'єкти – загальнозначущі блага, які є умовою та змістом буття людини (життя, свобода, справедливість). У другому – про цінності-засоби, тобто інструментальні цінності, без котрих цінності-цілі не існують (механізми, інститути, принципи) [86, с. 92].

Так само А. Янкіна вважає, що сутність цінності полягає за умови її існування. Свою зовнішню певну символічну форму вона отримує у

вчинках, діях, речах, предметах. Обґрунтованим є твердження про те, що цінність надає зміст життю, думкам, прагненням, потребам, бажанням людини за умови її прийняття. Причому, не завжди цінністю є щось високе чи благородне, а навпаки може бути направлено стосовно інших осіб та суспільства загалом. Без сумніву, вибір людей і те, що вони роблять змістом свого життя може бути суб'єктивним [80, с. 119].

У цьому контексті слушною є думка А. Романової, яка зазначає, що в умовах сьогодення стабільність у життєвому просторі людини майже відсутня, а уявлення про ідеал є змінним і залежить від стадії розвитку конкретного соціуму [85, с. 1].

В. Качур пропонує визначати цінності як явища об'єктивного світу – матеріальні та духовні – що набувають значення для суб'єкта під час здійснення ним життєвого вибору. З-поміж властивостей цінностей вчений виокремлює такі: 1) «значимість» («значення», «значущість») – ключова ознака категорії «цінність»; 2) підґрунтям для вибудовування цінностей є цілепокладання; 3) знання як когнітивний компонент цінності, що дають змогу суб'єкту виділити значущі властивості явища; 4) оцінка суб'єктом значущості як емоційний компонент цінності (фіксація, ствердження та з'ясування свого інтересу відповідно до потреб); 5) оцінка або заперечення як передумова ідентифікації цінності (суб'єкт, об'єкт оцінки, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона), тобто конкретний процес або процедура присвоєння цінності певним явищам; 6) розуміння того, що ані суб'єкт, ані об'єкт, наділені певними властивостями, не є цінністю; 7) встановлення цінності, як процес або процедура, що передбачає певну послідовність розумових та емоційних дій; 8) одне і те ж явище може мати різну значимість для різних суб'єктів, або не мати взагалі [87].

На думку О. Невмержицької, цінність не є певним поняттям, об'єктом чи властивістю речей. Вона, як зазначає вчена, знаходить свій вияв лише у людському способі життя, перебуває між суб'єктом і об'єктом, протиставляючи і поєднуючи їх водночас. Цінність орієнтує людську

свідомість на прагнення до будь-чого у життєдіяльності людини, знаходячись у прямій залежності від значущості цього [88, с. 116].

Х. Соломчак вважає, що цінності є індикатором свідомого ставлення особи до правових явищ. Вони надають життєдіяльності людини цілеспрямованого характеру з урахуванням власної зацікавленості в реалізації таких цінностей та світосприйняття [89].

Аналіз феномена цінності дає підстави говорити про те, що більшість науковців тлумачать поняття «цінність», зосереджуючись на його основних характеристиках (наприклад, «значимість», «гарантованість», «нормативність», «забезпеченість», «корисність», «необхідність»). Зародження цінності пов'язують з явищами, предметами та їх властивостями, а також здатністю задовольняти запити та інтереси людини і соціальної спільноти. Також цінність може виступати судженням, впливаючи з оцінки людиною чи суспільством наявного явища чи предмета.

Зазвичай усі цінності у праві поділяють на дві основні групи: 1) цінності права, щодо яких право є засобом досягнення; 2) правові цінності, а саме ті, які мають правову якість [90]. Отже, право – надзвичайно складне явище, яке є не лише цінністю як саме явище, а також має свої цінності, які розкривають його змістове наповнення [92, с. 625].

Отже, говорячи про цінність права, маємо усвідомлювати існування двох ціннісно-правових аспектів – інструментальної та безпосередньої цінності права. Інструментальна цінність права виявляється у здатності організувати чи погодити дії людей. Безпосередня цінність права уособлює свободу та активність людей з урахуванням упорядкованих відносин, вимагаючи справедливості та згідно потреби узгодження волі та інтересів різних верств населення, соціальних груп та окремих індивідів. Іншими словами, в ідеалі право є цінністю. Варто зауважити, що будь-яке інше соціально-політичне явище не має такої властивості. Йдеться про певну упорядкованість свободи людини, справедливість, консенсус. Власне, така

якість права людині чи колективу дає простір для свободи через суб'єктивні права. Відповідно спрямовує на те, щоб протистояти свавіллю, узгоджуючи свої дії з моральними та справедливими засадами [92, с. 330-331].

Відтак у першому випадку можемо говорити про те, що право є інструментом упорядкування суспільного життя та його розвитку. Доповнюючи соціальну реальність нормативними приписами, право слугує для узгодження властивих кожному члену суспільства свобод, обов'язків та відповідальності. За допомогою права організовується функціонування суспільства з урахуванням рівноправності всіх його членів, соціального балансу у взаємозв'язках, що є необхідним для сталого розвитку суспільства та утвердження справедливості, а також втілюються основні демократичні принципи. Водночас право тісно пов'язане з моральними цінностями, адже сприяє їх реалізації у суспільному житті. Істотна цінність права знаходить свій вияв у процесі організації виробничої діяльності суспільства як посередницький механізм. Забезпечуючи ефективне функціонування суспільних відносин, що стосуються інновацій та науково-технічного прогресу. Загалом, право як інструмент соціального регулювання настільки цінне, що його розвиток є показником соціального поступу. У другому випадку безпосередня цінність права знаходить свій вияв у тому, що традиційно іменують духом права. Це полягає у прагненні до розв'язання конфліктів, застосовуючи при цьому винятково правові методи, способи та інструменти [93].

Справедливим є судження Я. Громова, котрий зазначає, що право, регулюючи суспільні відносини, завжди є цінністю. Адже воно виявляє і закріплює цінності. Отже, варто розуміти, що право може існувати як цінність, або як правова цінність [94].

Слушною є також думка Л. Рябовола, котрий зазначає, що визначальною умовою реалізації ціннісного потенціалу права є усвідомлене сприйняття та безумовне визнання його цінності усіма сторонами правових відносин. Це, на думку науковця, забезпечує ефективність функціонування

правової системи та стабільність соціальних відносин, а також вимагає здійснення цілого ряду взаємопов'язаних та взаємоузгоджених заходів чи засобів у межах правової системи [95, с. 34].

Підтримуємо думку П. Рабіновича, котрий зазначає, що цінність права можна розглядати крізь призму його позитивної ролі у забезпеченні задоволення потреб суб'єктів. Це поняття, на думку вченого, може бути позначено також категорією «корисність права» [96].

Цілком обґрунтовано, що виокремлюючи різні аспекти цінності права, основну його цінність вчені вбачають у значенні права для соціального регулювання. Оскільки через закріплення у джерелах права меж бажаної і правомірної, дозволеної нормами права поведінки учасників правовідносин, підстав та видів застосування заходів примусу до тих, хто виходять за означені межі, право, порівнюючи з іншими видами соціальних норм, найефективніше упорядковує суспільні відносини та надає таким відносинам організованості, прогнозованості, передбачуваності. Усе це забезпечує їх стабільність та водночас дає підґрунтя для розвитку [95, с. 32].

Щодо правових цінностей, то осмислення їх природи здебільшого здійснюють у контексті різних аксіологічних підходів, що пропонують альтернативне бачення. Найобґрунтованішим з яких є об'єктивістський та суб'єктивістський. Перший базується на визнанні об'єктивного характеру цінностей, тобто цінності існують автономно від свідомості особи. Це спонукає лише до правильного чи неправильного їх оцінювання чи використання у практичному застосуванні. Своєю чергою, суб'єктивістський підхід можна схарактеризувати через визнання того, що цінності констатують (формують) суб'єкти [81].

Загальновідомо й те, що правові цінності формують зміст, сутність і цільове призначення права, є його основою та визначають ключові вектори розвитку. Як стверджує знаний німецький правознавець Г. Радбрух, основну ідею права становлять такі три фундаментальні цінності, що перебувають у тісному взаємозв'язку: справедливість, правова ясність, доцільність [98].

О. Бандура відзначає, що цінності права універсальними для всього людства, адже право їх реалізує у повсякденному житті суспільства. Право створила людина для задоволення своїх соціальних потреб. Тому життя, гідність, рівність, справедливість, власність, а також саме людина є найвищою цінністю права [99, с. 46].

В. Чернописька цілком слушно зазначає, що правові цінності взаємодіють між собою та пов'язані з принципами права, правосвідомістю, процесом правотворчості та правореалізації. Водночас вони виступають як реальні соціально-правові явища, а також як правові засоби й механізми. Мають ієрархічний порядок, їхня система базується на певному комплексі інтересів, основою якого є визначені потреби людини. З-поміж специфічних особливостей правових цінностей вчена виокремлює: значущість, оціночність, нормативність, об'єктивність, ступінь ймовірності. Такі характеристики у праві слугують дієвим засобом для збалансування зовнішнього впливу і внутрішніх процесів саморегуляції [86, с. 92-96].

Своєю чергою, О. Бандура серед правових цінностей вирізняє особливі інструменти права та механізми його застосування, які сприяють дотриманню законодавства. Тобто все те, що називають юридичним інструментарієм. Право як інструмент регулювання соціальних відносин та культурне явище, на думку вченого, водночас є соціальною та індивідуальною цінністю [100, с. 133].

І. Кравцов стверджує, що правові цінності становлять фундамент права та правопорядку. Вони виступають як ідеальне обґрунтування норм права, становлять мету права, фіксуються і захищаються правовими нормами. До них, на думку вченого, варто віднести: принципи права, юридичні конструкції, правові інститути тощо [90].

Р. Калюжний вважає, що деякі соціальні цінності з часом можуть набувати характеру правових цінностей. Пронизуючи суспільну правосвідомість високими ідеалами, вони формують фундаментальні принципи права. Наприклад, демократія, справедливість, рівність, свобода,

безпека та інші. Водночас поруч з ними існують і окремі правові цінності, що мають загальне значення. Серед таких: ідея права, правова дійсність, ідея непорушної дії закону тощо. Такі цінності одночасно є ідеалами, що застосовують у реальній людській практиці [83, с. 78].

В. Ярема звертає увагу на двоєдиний характер розвитку правових цінностей та соціально-ціннісних потреб у контексті використання засобів впливу, як у довгостроковій, так і в короткотерміновій перспективі. Правові цінності, як зазначає науковець, формуються протягом усього життя особистості, що формує характер здійснюваних змін. Натомість, оперативно реалізуючи соціально-ціннісні потреби, суб'єкти виховних впливів мають підкріпити бажану поведінку індивіда, обираючи оптимальні методи стимулювання [101, с. 94].

Цілком правильною є думка О. Бандури про те, що у сучасних умовах особливої значущості набуває вибір справжніх життєвих цінностей та їхня реалізація у реальному житті. Адже це впливає не лише на вектор розвитку суспільства, а й на його збереження та розвиток. Цінності, як слушно зазначає науковець, повинні ґрунтуватися на природній основі. Вони мають бути усвідомлені та розкриті через пізнання і духовне осмислення, звернення до практичного досвіду та філософських ідей людства. Вчений акцентує власне на усвідомлені та розкриті, а не створенні чи формуванні [102, с. 30].

Також підтримуємо думку В. Ковальчука, котрий зазначає, що проблематика цінностей та їхнє значення для людини є визначальним для будь-якого соціуму. Це у певній мірі актуально для України, яка впродовж століть сформувала власну для українського народу систему важливих цілей і способів їх втілення. Досвід показує, що люди віддають життя не стільки за свої особисті інтереси, як за цінності. Яскравим свідченням цього стала героїчна боротьба Збройних Сил України і всього українського народу загалом у протидії російській агресії [103, с. 117].

Отже, на підставі вищесказаного, вважаємо, що виникнення цінностей пов'язане як з предметами, явищами, їх властивостями і здатністю задовольняти потреби людини і суспільства, так і з судженням, що формується з оцінки наявного предмета чи явища людиною і суспільством.

Сучасні тенденції розвитку України, зміна соціальних орієнтирів та потреб обумовили потребу відповідних перетворень в усіх сферах життя суспільства. Запроваджені владою реформи неминуче торкнулися правового інструментарію, зокрема, судочинства. Це значно змінило організацію судової влади, механізми формування суддівського складу та інші процесуальні питання [104]. Очевидно, реформована національна судова система має заповнити вакуум «правовладдя» у перехідний період [105]. Тоді як невіддільним етапом процесу відбудови суспільства у постконфліктний період є перехідне правосуддя. Цей багатогранний механізм спрямований не лише на встановлення істини і притягнення винних до відповідальності, а має значний вплив на колективну пам'ять народу. Він сприяє формуванню оновленого сприйняття справедливості, зціленню ран минулого та водночас формує фундамент для майбутніх змін, де права людини і верховенство права є незаперечними принципами. Безсумнівно, під час повоєнного відновлення суспільство змушене стикатися з тяжкими спогадами, осмислює заново свою історію та ідентичність. Це важливо, бо лише у такий спосіб можна віднайти шлях до довготривалого миру та укріплення демократичного ладу [106].

Цікаво, що основою теоретичних учень про перехідне правосуддя став практичний досвід. У цьому контексті вчені говорять про особливу властивість перехідного правосуддя, бо зазвичай спочатку відбувається теоретичне обґрунтування, а потім знання апробуються на практиці. Загалом у науковій літературі виокремлюють декілька етапів розвитку перехідного правосуддя. Так, щодо самої появи концепції перехідного правосуддя, українські науковці зауважують, що вже у стародавні часи та Середньовіччя з'являються окремі механізми перехідного правосуддя (примирення,

амністія, репарація тощо), тобто вже тоді зароджується сама ідея перехідного правосуддя [1, с. 222].

Розвиток перехідного правосуддя пов'язують із ХХ ст. в часи Другої світової війни. Судові процеси в Нюрнберзі і Токіо у 1940-х рр. мали на меті притягти до відповідальності винних за нечувані злочини, скоєні під час війни [107].

У контексті дослідження варто зауважити, що сама ідея притягнення до відповідальності за воєнні злочини існувала й раніше. Ще після Першої світової війни такий механізм був випробуваний. Крім того, була ініціатива судити німецький воєнних злочинців – 900 осіб. Проте така спроба виявилася невдалою, оскільки притягнули до відповідальності лише 12 осіб. Хоча сам прецедент сформував ментальний фундамент того, щоб відродити цю ідею у 1942 р. в ході переговорів між представниками США, Великої Британії та СРСР [108].

Найбільш прогресивним етапом становлення перехідного правосуддя вважають період протягом 1973-1991 рр. Однак, науковці звертають увагу на те, що саме в цей час виявила себе поставторитарна природа перехідного правосуддя. Пов'язують це з тим, що більш ніж 50 держав, переживши хвилю революцій, перейшли від авторитаризму до демократії. Це спричинило появу спеціальних органів та інституцій перехідного правосуддя (наприклад, комісій правди). Вони створювалися з метою розслідування численних фактів порушення прав людини, скоєних тоталітарною владою. Першу комісію була створено у 1983 р. в Аргентині. У подальшому цей досвід було застосовано в Чилі, Греції, Бразилії, Уругваї та Південній Африці. У пострадянський період, з 1991 р., світ пережив численні міжетнічні конфлікти, внаслідок яких загинули сотні тисяч цивільних осіб. Саме тоді поставторитарний аспект перехідного правосуддя став більш значущим. Мова йде про конфлікти в Югославії, Руанді, Ліберії та в інших державах. У цей період перехідне правосуддя стає

засобом примирення, встановлення справедливості та запобігання повторним конфліктам [1, с. 223].

Далі, для наукового формулювання категорії «ціннісно-правові константи перехідного правосуддя», на нашу думку, додатково варто проаналізувати поняття «правосуддя» та «перехідне правосуддя».

Загалом поняття «правосуддя» упродовж усього розвитку юридичної науки було об'єктом жвавих обговорень та отримувало різноманітні тлумачення [109, с. 43]. Категорію «правосуддя» у науковій літературі розглядають, зокрема, як: мету судочинства; принцип судочинства; його основну характеристику [110, с. 40].

Великий тлумачний словник сучасної української мови надає кілька трактувань поняття «правосуддя», а саме: 1) суд, судова діяльність держави; юстиція; органи та установи, які реалізують судову діяльність держави; 2) судовий розгляд справ, судочинство; 3) справедливий суд [77, с. 917].

Юридичні словники наводять дещо інше розуміння правосуддя. Його визначають самостійною галуззю державної діяльності, що здійснює суд у формі судового розгляду справ кримінального, цивільного та іншого характеру відповідно до спеціальної процесуальної форми, передбаченої законом. Діяльність суду щодо здійснення правосуддя спрямована на охорону прав та інтересів, гарантованих законом, фізичних та юридичних осіб, держави [111, с. 515]; одна з форм державної діяльності [112, с. 626].

На думку І. Кравченка, О. Колодочка, правосуддям є правозастосовна діяльність суду. Основна мета такої діяльності полягає в розгляді та вирішенні справ цивільного, господарського, кримінального та адміністративного характеру, а також конституційне судочинство у встановленому законом порядку. При цьому, надважливим є досягнення справедливості, захист прав і свобод громадян, суб'єктів господарювання, державних інтересів, подолання конфліктних ситуацій, робота правоохоронних структур, спрямована на забезпечення правосуддя,

забезпечуючи реалізацію рішень суду через органи дізнання, досудового слідства, прокуратури та відповідних виконавчих органів [113, с. 56].

Схожим є трактування В. Комзюка, котрий вважає правосуддя особливою сферою діяльності держави, механізмом здійснення судової влади, її ключовою функцією, яка передбачає розгляд і вирішення судових справ у кримінальному, адміністративному, цивільному, господарському провадженнях із дотриманням встановлених законом правил і принципів [114, с. 91].

С. Тимченко зазначає, що правосуддя становить один із ключових напрямків правоохоронної діяльності, одне з найважливіших повноважень, здійснення якого пов'язують із функціонуванням судової влади [115, с. 25].

На думку Л. Ватаманюк поняттям «правосуддя» можна позначувати не лише судову діяльність, а й інших юрисдикційних інституцій, які утворені з метою охорони порушених прав та інтересів громадян, гарантованих законом. Тому, як зауважує дослідниця, в межах наукової дискусії часто вживаються поняття: «відновне правосуддя», «превентивне правосуддя», «громадське правосуддя», «посвідчувальне правосуддя», «економічне правосуддя», «третейське правосуддя», «альтернативне правосуддя» тощо [109, с. 44].

Загалом, розглядаючи підходи до визначення правосуддя, доцільно чітко розмежовувати його з поняттями судоустрою та судочинства. Дійсно, категорії правосуддя і судочинства є змістовно спорідненими, тому їх часто ототожнюють. Водночас у науковому середовищі не сформовано узгодженої позиції стосовно їх співвідношення.

Деякі дослідники розглядають правосуддя як узагальнену категорію, в межах якої судочинство один із його організаційно-процесуальних проявів [116]. На думку ж інших, судочинство охоплює правосуддя як складову частину своєї структури [117]. Ми підтримуємо думку про те, що ці поняття не є тотожними, хоч і взаємопов'язані. Правосуддя можна розглядати як загальне поняття, тоді як судочинство виступає формою його реалізації у

межах конкретних справ та відповідних судових процедур (цивільних, кримінальних, адміністративних тощо) [114, с. 90].

У контексті дослідження варто звернути увагу на нормативні (формальні) та змістовно-сутнісні ознаки правосуддя. Формальною ознакою правосуддя називають його здійснення у формі судочинства судами як державними установами, а змістовною – відповідність вимогам справедливості і забезпечення ефективного відновлення прав. Формальна ознака правосуддя конкретизується у функціональному розумінні правосуддя, яку ототожнюють із судочинством, судовим провадженням. Своєю чергою, змістовий підхід зосереджується на внутрішніх ознаках судового процесу. Зокрема, на справедливості як основній меті правосуддя. Аналогом терміна «правосуддя» називають термін «юстиція» [118, с. 109].

У ст. 124 Конституції України зазначено, що правосуддя в Україні реалізується виключно судами. Водночас Україна може визнавати юридичну компетенцію (юрисдикцію) Міжнародного кримінального суду. Однак за умов, встановлених Римським статутом Міжнародного кримінального суду [119].

Також у контексті дослідження варто відзначити, що у новітній науковій літературі часто ототожнюють «кримінальне судочинство» («кримінальний процес») з «кримінальним провадженням». Останнє визначають діяльність, регламентовану нормами кримінального, процесуального законодавства, що здійснюється оперативними підрозділами, слідчим, керівником органу досудового розслідування, прокурором, слідчим суддею та судом. Така діяльність базується на законодавчо визначених засадах, що регулюють виявлення ознак складу кримінального правопорушення, проведення досудового розслідування та прийняття рішень у кримінальних справах, і орієнтована на реалізацію цілей кримінального провадження [120-123].

Отже, дослідивши і проаналізувавши наукові думки різних авторів, а також застосування терміну «правосуддя» в законодавстві України, можемо

констатувати різне його розуміння, трактування і тлумачення. Поділяємо позицію, що правосуддя – це категорія, яка зазвичай характеризує судову реалізацію ідеї права [118, с. 109]; стадія здійснення судочинства, яке не обмежене лише діяльністю суду, але і охоплює комплексну діяльність суду, органів дізнання, досудового слідства, правоохоронних органів загалом [124, с. 18].

Так само проблема дефініції перехідного правосуддя є доволі дискусійною у правовій доктрині та практичній площині. Сьогодні дослідники у різних галузях знань прагнуть запропонувати власні підходи до визначення поняття «перехідне правосуддя», методологічно тотожні за змістом. Серед них: «правосуддя перехідного періоду» [24; 125]; «транзитивна юстиція» [126; 127]; «перехідна юстиція» [105]. Усі вони концентрують увагу на змістовому наповненні цієї категорії, на тих напрямках (елементах) перехідного правосуддя, за допомогою яких можна досягти його мети [128].

У загальному розумінні систему правосуддя в період переходу від авторитарної системи, яка ігнорує верховенство закону, до демократичного ладу з повагою до прав людини можна визначати механізмом, якому властиві певні елементи, що взаємопов'язані між собою та слугують для виконання певних завдань [129, с. 36].

Доктринальне визначення перехідного правосуддя (анг. – transitional justice) вперше було запропоновано Н. Крітцом у 1995 р., котрий запропонував його трактувати крізь призму його чотирьох складових: 1) ефективної діяльності кримінальної юстиції (національних судів, міжнародних судів, міжнародних трибуналів, спеціальних судів); 2) відшкодування збитків жертвам (репарацій); 3) інституційних реформ органів влади, що унеможливлюють повторення минулого; 4) офіційної констатації історичної правди (комісій правди і примирення) [7].

У подальшому, у звіті Л. Жуане, який був представлений на розгляд Комісії ООН з прав людини у 1997 р., було сформовано сорок два принципи

забезпечення притягнення до відповідальності осіб, які порушили права людини. Серед таких можна виокремити: право на правду (right to know), на правосуддя (right to justice), на репарації (right to reparation) та гарантії неповторення (guarantees of non-recurrence) [128; 130].

Згодом Д. Орендліхер у своєму звіті Комісії ООН з прав людини уточнила і доповнила попередні принципи, запропоновані Л. Жуане. Зокрема, до гарантій неповторення було введено поняття «інституційні реформи», що передбачають зміну організаційної структури державних інституцій та вдосконалення законодавства з метою запобігання безкарності осіб, винних у вчиненні тяжких злочинів проти прав людини. Крім того, було акцентовано на потребі демобілізації та подальшій соціальній інтеграції дітей, які брали участь у бойових діях або військовій службі [23; 131].

Виходячи з наявного досвіду, було сформовано низку деталізованих положень, спрямованих на гарантування реалізації прав жертв конфліктів, утвердження принципів правової держави та запобігання зловживанню законодавчими механізмами з метою уникнення відповідальності. Зокрема, ці положення набули конкретного змісту через такі основні напрямки: 1) право на інформацію, що є підставою для створення та функціонування комісій з розслідування та встановлення історичної правди, а також вільний доступ до архівних матеріалів (принципи 2-18); 2) право на відновлення справедливості, що реалізується через функціонування національних, міжнародних або змішаних (гібридних) судових інституцій (принципи 19-30); 3) право на відшкодування збитків, що спрямоване на регламентацію взаємних прав та обов'язків сторін щодо відшкодування збитків, визначення механізму такого відшкодування, а також забезпечення прозорості процесу (принципи 31-34); 4) гарантії неповторення, що спрямовані на реформування державних інституцій, розброєння та демобілізацію збройних формувань, соціальну реінтеграцію дітей, зміни у законодавстві та структура, які підтримують безкарність (принципи 35-38) [132, с. 5-6].

Загалом йдеться про комплексні юридичні механізми, зокрема, такі як міжнародні або гібридні трибунали, а також неюридичні заходи, наприклад – комісії з розслідування фактів і встановлення правди.

Перше нормативне визначення перехідного правосуддя наведене у Резолюції Ради Безпеки ООН № S/2004/616, що стосується верховенства права та перехідного правосуддя у конфліктних та постконфліктних суспільствах. Його трактування зводиться до розуміння перехідного правосуддя широким спектром процесів та механізмів, що пов'язані зі спробами суспільства примиритися зі скоєними правопорушеннями у минулому, встановленням справедливості та досягненням сталого примирення. При цьому, механізми та процеси перехідного періоду можуть бути як судовими, так і несудовими із різним ступенем залучення міжнародної підтримки або без такої. Йдеться про притягнення винних до індивідуальної відповідальності, інституційні реформи, виплату репарацій, встановлення правди і т.д. [133].

Зауважимо, що поняття «верховенство права» часто використовують у міжнародному та національному законодавстві, офіційних документах, затверджених головними і спеціалізованими органами ООН (наприклад, ЮНЕСКО), регіональними міжурядовими структурами та інтеграційними організаціями (наприклад, Рада Європи, Європейський союз), у політичних виступах, медіа, гуманітарних науках тощо. Також цей термін зустрічаємо поряд з такими категоріями, як: «правова держава», «демократія», «права і свободи людини», «універсальні цінності». Він розглядається як ключовий складник різних концепцій, універсальних стандартів, посібників, моделей, механізмів і т.п. [134, с. 77].

У 2005 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла «Основні принципи та керівні положення щодо права на захист і відшкодування жертвам грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» [135].

У 2009 р. у щорічній доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини № A/HRC/12/18 акцентовано на формуванні концепції перехідного правосуддя з урахуванням об'єктивного та ґрунтового осмислення першопричин конфліктів та змісту всіх вчинених фактів порушень прав особи (політичних, економічних, цивільних, соціальних, культурних та інших) [136].

У 2010 р. Генеральний секретар ООН звернув увагу на нормативне підґрунтя перехідного правосуддя, виокремивши міжнародне право прав людини, міжнародне право у сферах гуманітарного захисту, кримінальної юстиції та біженців [137].

Пізніше, у 2012 р. на засіданні ООН, що стосувалося питань правосуддя перехідного періоду, увагу було зосереджено на характерних ознаках його застосування, зокрема доволі абстрактному векторі досягнення. Зроблено висновок про те, що перехідне правосуддя у жодному випадку не варто співвідносити зі спеціальним різновидом правосуддя [138].

Так, поступово у міжнародно-правових документах були сформовані чотири основні напрями реалізації (елементи) перехідного правосуддя: 1) проведення розслідувань і кримінальне притягнення винних у вчиненні злочинів і тяжких правопорушень (Criminal prosecutions); 2) надання компенсацій і відшкодувань жертвам конфлікту за завдані фізичні і моральні страждання (Reparations); 3) забезпечення об'єктивної та неупередженої інформації про факти тяжких порушень прав людини, що передбачає документальну реконструкцію подій, розсекречення офіційних архівів та впровадження державної політики, спрямованої на встановлення історичної істини – право на правду (Truth-telling); 4) комплекс змін, що спрямовані на недопущення повторення системних порушень у майбутньому. До них належать люстрація, реформування ключових державних інституцій, зокрема, сектору безпеки, судової влади, правоохоронних органів, медіа та освіти та впровадження механізмів

перевірки доброчесності державних службовців, причетних до зловживання владними повноваженнями (Institutional reforms) [139].

Отже, можемо говорити про те, що перехідне правосуддя охоплює як правові механізми та інструменти, характерні для періоду постконфліктного або політичного переходу, коли право виступає одночасно як інструмент трансформації та як пріоритетний напрям для її змістовного наповнення, а також неправові підходи, що охоплюють роботу з колективною історичною пам'яттю з метою глибшого усвідомлення минулого. Ключові форми кримінальної юстиції, застосовувані у рамках перехідного правосуддя – міжнародна юрисдикція – створення міжнародних судів і трибуналів (наприклад, Міжнародний трибунал для колишньої Югославії, Міжнародний кримінальний суд); змішана (гібридна) юрисдикція – інтернаціоналізовані суди, що комбінують національні та міжнародні елементи в організації та процедурних аспектах (наприклад, Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне); національна юрисдикція – здійснення кримінального переслідування на рівні внутрішньодержавних судів із забезпеченням відповідності процесу міжнародним нормам та стандартам правосуддя. Ці форми взаємодіють між собою та мають на меті забезпечити ефективну реакцію на масові порушення прав людини, забезпечуючи встановлення істини, відповідальність винних, відновлення легітимності державних інституцій і недопущення конфліктів у майбутньому [140].

Варто бути свідомими щодо специфіки елементів, які складають перехідне правосуддя. Вони складно передбачувані і прогнозовані у векторах свого розвитку [141, с. 12; 142]. На практиці структура перехідного правосуддя не є фіксованою, її елементи визначаються з урахуванням кожного окремого випадку. Інакше кажучи, не існує стандартного набору елементів, які б були обов'язковими до впровадження. Їх реалізація є гнучкою та ситуативно зумовленою [2, с. 109]. За функціональними ознаками ці елементи можна розділити на процедурні, міжособистісні та інформаційні. Реалізація відповідних компонентів потребує одночасного

залучення судових і політичних інституцій, а також інституційних змін [143]. В літературі їх також називають заходами, засобами, напрямками, ключовими концепціями, процесами тощо [144].

Виходячи з предмета нашого дослідження, вважаємо, що зазначені елементи слугують інструментами (константами) для формування перехідного правосуддя, запобігання повторенню криз, майбутнім порушенням прав людини, а також мають на меті: уникнення (припинення) безкарності – одним з найважливіших показників справедливого ставлення до жертв найтяжчих міжнародних злочинів. Такі інструменти відображають правові інтереси усіх учасників процесу, передусім жертв збройного конфлікту чи зміни політичного режиму, та сприяють досягненню мети та завдань перехідного правосуддя.

Загалом багатоаспектність такого складного явища, як «перехідне правосуддя» зумовлює наявність у спеціальних вітчизняних та зарубіжних наукових і навчальних виданнях численних визначень цього поняття.

Незважаючи на узагальнювальне трактування перехідного правосуддя у визначенні ООН, низка науковців висловлює критичні зауваження щодо його змісту та звертає увагу на концептуально розпливчасте його окреслення. На думку науковців та фахівців, дефініція, наведена ООН, не достатньо враховує правову взаємозалежність перехідного правосуддя з положеннями міжнародного права. Проблемним залишилося питання реалізації перехідного правосуддя в період активної фази збройного конфлікту [145].

Наприклад, у цьому контексті О. Плотніков говорить про те, що у дефініції, сформульованій ООН, велика кількість реальних і складних проблем перехідного правосуддя зведена до однієї узагальненої формули, що не охоплює всієї складності його практичної реалізації. Хоча, незважаючи на поширеність реформістського підходу, науковець обґрунтовує доцільність використання саме конфліктного підходу до правосуддя перехідного періоду. Наголошуючи на тому, що майже кожен

перехід авторитаризму до демократії пов'язаний з порушеннями прав людини і виникненням конфліктних ситуацій. Однак не всі правопорушення здійснюються в контексті політичних трансформацій або є їх безпосереднім наслідком [146, с. 61].

Н. Рохт-Арріаза вважає, що перехідне правосуддя – це комплекс механізмів і практик, які застосовуються після завершення збройного конфлікту, громадянського протистояння чи репресивної політики для усунення наслідків серйозних порушень прав людини й міжнародного гуманітарного права, що мали місце у минулому. Встановлення демократичного врядування, на думку науковиці, є довготривалим процесом. Відтак, підхід до перехідного правосуддя в кожній державі має бути адаптивним до кожного конкретного постконфліктного середовища. Також, як слушно зауважує дослідниця, реалізація заходів перехідного правосуддя не завжди проявляється одразу після завершення збройного протистояння та вимагає часу для формування стійкого результату [11, с. 13].

Погоджуємося із цією позицією, оскільки, як уже було зазначено, перехідне правосуддя не підпорядковується єдиному набору правил та формується щоразу з урахуванням конкретної ситуації. Кожне суспільство характеризується унікальними особливостями, що визначають потребу індивідуалізовано підходу до реалізації правосуддя в перехідний період. Отже, необхідне застосування комплексного підходу, орієнтованого на відновлення миру, справедливості та усунення наслідків порушень прав людини. Перехідне правосуддя має забезпечити захист і відновлення всіх прав людини, включаючи соціальні, культурні та економічні права поряд із громадянськими та політичними, порушення яких є типовими під час авторитарного правління та збройних протистоянь.

На противагу Н. Рохт-Арріази, яка пов'язує концепцію перехідного правосуддя з періодами громадянського протистояння чи репресій, низка дослідників поділяє точку зору, відповідно до якої характерною

особливістю перехідного правосуддя є його реалізація у процесі політичної трансформації, що передбачає зміну режиму правління. Наприклад, Дж. Ельстер у своїй дефініції перехідного правосуддя описує в контексті зміни політичного режиму [147].

Подібної думки дотримується Р. Тейтель, розглядаючи перехідне правосуддя в контексті політичних трансформацій та застосування правових механізмів, націлених на подолання наслідків панування репресивних або нелегітимних політичних режимів [148, с. 69].

Вважаємо, що наведені підходи істотно обмежують сферу застосування концепції перехідного правосуддя, адже зосереджуються лише на періодах зміни політичної влади і усуненні наслідків їх незаконної діяльності. Водночас вони жодним чином не охоплюють проблематику постконфлітного відновлення, що призводить суттєвого звуження прикладного спектра правосуддя в період переходу.

У межах цього дослідження звернемо увагу на практичний досвід застосування перехідного правосуддя, спрямованого на відновлення справедливості для тих, хто став жертвами збройного протистояння, справедливе покарання за міжнародні злочини, а також створення сприятливих умов та комплексу заходів із реінтеграції звільнених територій Хорватії. У той же час сформувалися умови та інструменти для миробудівництва в період постконфлітного врегулювання і в інших державах, зокрема, в Сербії, Боснії і Герцеговині. Досвід зміни політичного режиму з авторитарного на демократичний має також Аргентина, Південна Африка, Чилі та інші країни [149].

К. Біндер вважає перехідне правосуддя окремою галуззю міжнародного права, що спрямована на врегулювання питань протидії масштабним правопорушенням прав людини, скоєних у минулому, та порушенням гуманітарного права, які мали місце в процесі переходу до миру і демократизації [150]. Цю позицію поділяє А. Пейдж, підкреслюючи, що ця галузь включає міжнародну мережу осіб і установ, взаємна

координація яких ґрунтується на основі спільних цілей і принципів, формується у відповідь на виникнення конкретних практичних проблем та є спробою узагальнення знань, які прийдуть вирішенню відповідних проблем [151, с. 324]. На нашу думку, даний підхід до перехідного правосуддя має надто вузьку спрямованість, оскільки увага зосереджується на суб'єктивних елементах концепції правосуддя перехідного періоду, а не на її сутності.

Ґрунтовною є думка Дж. Белла, котрий зазначає, що перехідне правосуддя вимагає широкого спектру механізмів, підходів, засобів для застосовування державами з метою подолання наслідків серйозних порушень прав людини. Правосуддя в перехідний період, як відзначає науковець, охоплює як судові, так і несудові інструменти, а також низку заходів і дипломатичних ініціатив, спрямованих на політичний перехід від насильства та репресій до встановлення соціальної стабільності [152].

Так само правильно відзначає А. Кориневич, що перехідне правосуддя має передбачати не лише кримінальний процес в межах кримінального права, а й водночас відновлення історичної справедливості після завершення конфлікту [153].

Справедливим є твердження О. Червякової про те, що перехідне правосуддя, попри назву, не зводиться лише до судових процесів, а й передбачає реалізацію несудових елементів (гібридних механізмів, просвітницьких заходів, з'ясування об'єктивної істини через квазісудові органи тощо) [154, с. 138].

Підтримуємо думку В. Філатова, котрий стверджує, що парадигма перехідного правосуддя – це передусім складний міжнародно-правовий інструмент зцілення, в основі якого засвоєння минулого поколіннями, які зіткнулися зі збройними конфліктами або громадянською війною [65, с. 115].

Також поділяємо позицію Д. Задаля, що правосуддя перехідного періоду – це процес, спрямований на досягнення такого стану, коли країна може подолати наслідки війни чи конфлікту та продовжувати жити в мирі й безпеці [155, с. 286].

Відповідно до даних Міжнародного центру з питань правосуддя перехідного періоду, дефініцію «правосуддя перехідного періоду» слід використовувати у контексті характеристики підходів до розв’язання проблем, характерних для нових режимів, що прийшли до влади після масових порушень, вчинених попередніми урядами [156].

Згідно з позицією Української Гельсінської спілки з прав людини, перехідне правосуддя, насамперед, це про справедливість для жертв збройного конфлікту. При цьому, справедливість – це чеснота, що встановлює раціональний порядок, де кожний індивід чи орган виконує належну та відведену роль та не заважає один одному [157].

Поняття «перехідне правосуддя» охоплює широкий спектр заходів, процесів та механізмів, спрямованих на осмислення та прийняття суспільством спадщини масових зловживань, вчинених у минулому з метою встановлення належного контролю, забезпечення правосуддя та сприяння примиренню в суспільстві, як зауважує А. Сербіна [128].

Звичним перехідним правосуддям, на думку Н. Гурковської, називають процес визнання, судове переслідування, компенсації та прощення минулих злочинів у період відновлення після конфлікту [157].

А. Багінський розглядає правосуддя перехідного періоду як сукупність процесів, спрямованих на досягнення суспільного консенсусу щодо осмислення наслідків масштабних зловживань минулого задля встановлення відповідальності, реалізації принципів справедливості та досягнення стійкого примирення. У межах правосуддя перехідного періоду вчений акцентує увагу на таких його функціях: підтримка процесів демократичних змін; мінімізація випадків порушень прав людини; нормативне закріплення офіційної версії подій, що мали місце у період

конфлікту; виплата репарацій жертвам, переш за все у формі матеріальної компенсації; забезпечення умов для примирення [24, с. 77].

Л. Ватаманюк вважає, що правосуддя перехідного періоду включає юридичні практики та пов'язані з ними проблеми, які виникають у державах і суспільствах, що перебувають у стадії трансформації, коли право використовується одночасно у двох аспектах: як інструмент трансформації і як сам напрямок змін [21, с. 30].

М. Грушко, К. Мануїлова зазначають, що правосуддя перехідного періоду включає в себе широкий за змістом комплекс заходів, спрямованих на підтримку держави і суспільства у подоланні масштабних порушень прав людини до стабільного миру і забезпечення верховенства права. З-поміж таких заходів дослідники наводять розпуск воєнізованих груп, скасування правових норм, що були встановлені у період збройного конфлікту та звільнення з посад високопосадовців, відповідальних за грубі порушення прав людини, а також юридичні засоби компенсації майнової шкоди, заподіяної потерпілим у період збройних дій та окупації, впровадження сучасної системи ідентифікації та верифікації даних громадян України, що мешкають на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей, а також АР Крим. За оцінкою науковців, ці заходи можуть бути дієвими та ефективними лише за умови їхнього комплексного і одночасного впровадження. Кожен з них сприяє усуненню наслідків збройного конфлікту [158, с. 313].

На думку Н. Ханенко-Фрізен, успішне правосуддя в період трансформації передбачає чотири головні складові: встановлення істини, здійснення правосуддя, відшкодування шкоди (репарації) і гарантії неповторення [159].

Т. Цимбрівський вважає, що проблематику перехідного правосуддя слід розглядати у двох вимірах. У контексті збройних конфліктів акцент робиться на відновленні справедливості для жертв війни та притягненні винних до відповідальності, а також забезпеченні стабільності і розвитку

суспільства після війни. Так само концепція перехідного правосуддя може застосовуватися в контексті переходу від авторитарних режимів до демократичного ладу [160].

За думкою окремих авторів перехідне правосуддя – це комплекс управлінських, судових, міжнародно-правових, соціальних, культурних та історичних заходів. Тобто, це не лише здійснення правосуддя та судові процедури, пов'язані із конфліктом, а також подолання державою наслідків порушень прав та свобод людини, скоєних під час конфлікту або війни – починаючи від внесення змін до кримінального законодавства стосовно злочинів проти миру та військових злочинів до організації днів пам'яті в освітніх закладах та музеях [2, с. 109].

Експерти Центру міжнародного гуманітарного права і перехідного правосуддя, діяльність якого спрямована на дослідження, адвокацію та популяризацію знань про права і свободи людини, покращення механізмів захисту прав постраждалих від збройних конфліктів, а також на протидію випадкам масштабним порушенням прав людини, звертають увагу, що правосуддя перехідного періоду включає багатоаспектні засоби, серед яких можна виокремити такі: комісії правди, компенсаційні програми і механізми реституції, притягнення до кримінальної відповідальності, здійснення ексгумації тіл із масових поховань, амністію, встановлення пам'ятників, фільми, публічні акти вибачення, відображення історичного досвіду в літературі, перегляд освітніх програм з метою переосмислення подій минулого, процедури люстрації та перевірки доброчесності посадових осіб, проведення наукових досліджень, інституційні реформи з метою відновлення порушених прав людини. Усі ці заходи, на думку фахівців, орієнтовані на подолання наслідків широкомасштабних та системних порушень прав людини [161].

У контексті дослідження також важливо зазначити щодо терміну, що використовують для позначення суб'єкта, який зазнав шкоди. У різних джерелах, виходячи з контексту та специфіки дослідження, існує

розбіжність поглядів щодо сутності цього поняття. Одні вважають, що доцільно використовувати категорії «постраждала» чи «постраждалий» [162], інші – «потерпіла» чи «потерпілий» [163]. Також немає у юридичній літературі єдиної думки щодо тлумачення та співвідношення понять «потерпілий від злочину» і «жертва злочину». Деякі вчені ототожнюють ці поняття у своїх дослідженнях, відповідно терміни «жертва злочину» і «потерпілий від злочину» використовують як синонімічні [164]. Інші ж вважають, що визначення «жертва злочину» ширше ніж «потерпілий від злочину» [165]. Жертвою злочину визнають будь-яку фізичну особу чи соціальну спільноту, якій заподіяно фізичного, матеріального чи морального збитку [166, с. 11]. Звертають науковці, зокрема, увагу і на те, що потерпілий частіше зустрічається у межах кримінального процесуального права [167, с. 70].

Водночас існує ще одна група вчених, котрі вважають, що принциповим є використання терміна «жертва», бо він, на їх думку, відповідає принципу справедливого правосуддя [144]; охоплює не тільки безпосередніх жертв, але близьких родичів загиблих [168].

Крім того, варто відзначити, що саме термін «жертва» використовується у Резолюції 60/147 Генеральної Асамблеї ООН «Основні принципи та керівні положення щодо права на захист і відшкодування жертвам грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» від 16 грудня 2005 р. Відповідно до п. 8 цього документу, жертвами є особи (зокрема, близькі родичі безпосередньої жертви), які отримали фізичні або психічні ушкодження, емоційні переживання, матеріальні збитки та суттєві порушення їхніх основних прав як індивідуально, так і колективно [135].

З урахуванням вищезазначеного та власного бачення досліджуваного явища, вважаємо доцільно використовувати у дослідженні термін «жертва».

Отже, можемо говорити про те, правосуддя в період трансформацій охоплює значний за масштабом і різноманітністю комплекс цінностей та

інструментів, що відображають правові інтереси усіх учасників процесу, з особливим акцентом на жертвах збройного конфлікту або порушень, здійснених авторитарними режимами. Зазначений механізм сприяє формуванню суспільного консенсусу, відновленню довіри до державних інституцій і мінімізації ризиків повторення подібних конфліктів у майбутньому.

Головною метою перехідного правосуддя є встановлення сталого миру, національної злагоди, яка може бути досягнута через відновлення історичної правди, матеріальне відшкодування потерпілим, забезпечення правового захисту жертв війни та невідворотності покарання за вчинені злочини. Надзвичайно важливою передумовою для успішного переходу від стану війни до миру та дотримання верховенства права є подальша реалізація реформ органів правоохоронної, судової, військової, розвідувальної та інших сфер, які виконують функції охорони основоположних прав і свобод людини, підтримують безпеку та стабільність держави [126, с. 380].

Підсумовуючи наведене, слід констатувати, що ціннісно-правові константи перехідного правосуддя – комплекс цінностей та інструментів, які відображають правові інтереси усіх учасників процесу, насамперед жертв збройного конфлікту або зміни політичного режиму, і сприяють досягненню мети та завдань перехідного правосуддя. У практичній площині елементи перехідного правосуддя не мають чіткого переліку та залежать від специфіки кожного окремого випадку. У літературі їх позначають заходами, засобами, напрямками, ключовими концепціями, процесами або іншими термінами. Виходячи з предмета нашого дослідження, вважаємо, що зазначені елементи слугують ціннісно-правовими константами перехідного правосуддя. Основні цінності перехідного правосуддя – різні факти, матеріальні чи нематеріальні явища (ідеї, ідеали, матеріальні об'єкти, людські вчинки тощо), які слугують основою для нормотворчості та правореалізації, і визначають його мету та завдання, серед яких – свобода,

демократія, справедливість, рівність, безпека тощо. З-поміж базових інструментів перехідного правосуддя виокремимо: 1) констатацію істини; 2) відповідальність; 3) відшкодування шкоди (репарації); 4) інституційні реформи. Зазначені інструменти покликані враховувати правові потреби та очікування усіх суб'єктів перехідного періоду, особливо постраждалих осіб, і слугують засобом реалізації принципів справедливості, відповідальності, примирення та правової трансформації суспільства.

Висновки до розділу 1

У першому розділі дисертації подано науковий аналіз стану дослідження проблем перехідного правосуддя, з'ясовано методологічні засади дослідження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя, досліджено терміносферу ціннісно-правових констант перехідного правосуддя.

Підсумовуючи розглянуту в цьому розділі дисертаційного дослідження проблематику, можна зробити такі висновки:

1. Питання перехідного правосуддя доволі широко висвітлені вітчизняними та іноземними вченими. Дослідження перехідного правосуддя є міждисциплінарною сферою, що залучає фахівців з права, політичних наук, соціології, психології, історії та інших галузей. Праці вчених, у яких висвітлено різні аспекти перехідного правосуддя, поділено на два блоки. До першого блока зараховано наукові джерела, в яких перехідне правосуддя розглянуто як цілісний феномен. До другого – праці вчених, у яких перехідне правосуддя схарактеризовано через призму окремих процесів та форм врегулювання постконфліктних та поставторитарних періодів розвитку держав. У вітчизняній науковій літературі вкрай мало наукових досліджень, у яких обґрунтовано специфіку практичного застосування перехідного правосуддя. Недостатньою є й увага українських науковців до пошуку шляхів подолання небезпек в означеній сфері та підвищення

ефективності перехідного правосуддя з урахуванням міжнародних стандартів. Очевидно, що у контексті сучасних реалій, що переживає українське суспільство в умовах війни та для ефективного реагування на поствоєнні суспільні виклики потрібні комплексні заходи, що охоплюють як реформування законодавства у сфері перехідного правосуддя, так і нагальні проблеми правозастосовної практики у цій царині. Саме від якості перехідного правосуддя залежить своєчасність та повнота відновлення забезпечення порушених прав людини, нейтралізація причин таких порушень, ефективність органів влади загалом.

2. Методологічний інструментарій охоплює філософські, загальнонаукові та спеціальні методи наукового дослідження. Зазначено, що усі вони потрібні для проведення повноцінного, всебічного та комплексного дослідження, що сприяють досягненню мети та розв'язанню конкретних завдань, є основою для обґрунтованої оцінки стану наукового опрацювання проблеми українськими та іноземними вченими.

3. У процесі формування терміносфери дослідження проаналізовано поняття «цінність», «цінність права», «правові цінності» та їхнє співвідношення. Встановлено, що більшість дослідників розкривають зміст категорії «цінність» через виокремлення її основних характеристик, а саме: «нормативність», «значимість», «необхідність», «корисність» тощо. Визнано, що виникнення цінності пов'язане як з предметами, явищами, їх властивостями і здатністю задовольняти потреби людини і суспільства, так і з судженням, що формується з оцінки наявного предмета чи явища людиною і суспільством. У подальшому додатково проаналізовано поняття «правосуддя» та «перехідне правосуддя». Встановлено, що поняття «правосуддя» у науковій літературі визначають по-різному, зокрема як: мету судочинства; принцип судочинства; його основну характеристику. З'ясовано, що дослідники у сфері різних предметних галузей пропонують власні термінологічні підходи до поняття «перехідне правосуддя», методологічно тотожні за змістом, з-поміж яких: «правосуддя перехідного

періоду»; «транзитивна юстиція»; «перехідна юстиція». Усі вони концентрують увагу на змістовому наповненні цієї категорії. У процесі дослідження звернено увагу на термінологічне позначення суб'єкта, який зазнав шкоди. Встановлено, що у різних джерелах, виходячи з контексту та специфіки дослідження, існує розбіжність поглядів щодо сутності цього поняття. Серед запропонованих у науковій літературі категорій виокремлюються такі: «потерпілий», «постраждалий», «жертва». Зауважено, що поняття «потерпілий» частіше зустрічається у межах кримінального процесуального права. Своєю чергою, поняття «жертва» відповідає засадам справедливого правосуддя, оскільки охоплює не лише безпосередніх жертв конфлікту, але й близьких родичів загиблих. З урахуванням авторського бачення досліджуваного явища, констатовано доцільність використання у дослідженні терміна «жертва». Визначено, що правосуддя перехідного періоду охоплює значний за масштабом і різноманітністю комплекс цінностей та інструментів, що відображають правові інтереси усіх учасників процесу, перманентно жертв збройного конфлікту чи порушень, здійснених авторитарними режимами. Зазначений механізм сприяє формуванню суспільного консенсусу, відновленню довіри до державних інституцій і мінімізації ризиків повторення подібних конфліктів у майбутньому. Надважливим є подальше реформування правоохоронних, судових, військових, розвідувальних та інших інституцій, відповідальних за захист фундаментальних прав і свобод людини, забезпечення безпеки та стабільності. Перехідне правосуддя, незважаючи на назву, не зводиться лише до судових процесів, але й передбачає альтернативні, несудові механізми – форми співпраці національних та міжнародних інституцій, просвітницькі заходи, з'ясування об'єктивної істини через квазісудові органи тощо. Звернено увагу на те, що елементи, які формують систему перехідного правосуддя складно передбачувати і важко прогнозувати. Тому на практиці структура перехідного правосуддя не є фіксованою і такі елементи визначаються з урахуванням кожного окремого випадку.

Встановлено, що у літературі складові елементи правосуддя перехідного періоду часто позначають як засоби, заходи, напрями, ключові концепції, процеси, механізми або інші відповідні терміни. Виходячи з предмета нашого дослідження, вважаємо, що зазначені елементи слугують ціннісно-правовими константами перехідного правосуддя. Зроблено висновок про те, що ціннісно-правові константи перехідного правосуддя – комплекс цінностей та інструментів, які відображають правові інтереси усіх учасників процесу, насамперед жертв збройного конфлікту або зміни політичного режиму, і сприяють досягненню мети та завдань перехідного правосуддя. Основні цінності перехідного правосуддя – різні факти, матеріальні чи нематеріальні явища (ідеї, ідеали, матеріальні об'єкти, людські вчинки тощо), які слугують основою для нормотворчості та правореалізації, і визначають його мету та завдання, серед яких – свобода, демократія, справедливість, рівність, безпека тощо. З-поміж базових інструментів перехідного правосуддя виокремимо: 1) констатацію істини; 2) відповідальність; 3) відшкодування шкоди (репарації); 4) інституційні реформи. Характерними ознаками ціннісно-правових констант перехідного правосуддя є такі: 1) вони слугують ідейною основою та теоретичним обґрунтуванням перехідного правосуддя; 2) відображають правові інтереси інтереси усіх учасників процесу, перманентно жертв збройного конфлікту чи зміни політичного режиму; 3) сприяють досягненню мети та завдань перехідного правосуддя; 4) мають трансформаційний характер, тобто наділені потенціалом забезпечення перетворення. Безсумнівно, правосуддя перехідного періоду та впровадження його ціннісно-правових констант в національний механізм є особливо актуальним для України в умовах сучасних викликів.

Наукові результати досліджень авторки, які висвітлені у Розділі 1, викладені в опублікованих працях Клим О. Ю., Чорнописька В. З. 2023, Клим О. Ю. 2024а, Клим О. Ю. 2022в.

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУТ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ: ЦІННІСНО-ПРАВОВІ КОНСТАНТИ

2.1 Констатація істини як первинний інструмент перехідного правосуддя

У науковій літературі звертають увагу на те, що поняття правосуддя в його ідеальному розумінні нерозривно пов'язане з істиною – встановленням фактів обставин справи так, як вони відбувались у реальній дійсності [169; 170].

Очевидно, правосуддя, зокрема щодо кримінальних правопорушень, неможливе без з'ясування фактичної істини (правди). Сам термін «правосуддя» етимологічно пов'язаний із поняттям суду, який діє на основі праведності та правдивості, тобто ухвалює рішення, ґрунтуючись на встановленій «правді» [39, с. 54]. Відтак, правосуддя нерозривно пов'язане з об'єктивно встановленими фактами (істиною) – встановленням правди.

Як зазначено в Рекомендаціях Управління Верховного Комісара ООН з прав людини, основною метою перехідного правосуддя є примирення і фіксація історичної правди [133].

Безсумнівно, жертви серйозних злочинів проти прав людини та їхні близькі родичі мають право на інформацію про факти таких злочинів, зокрема щодо ідентифікації осіб, причетних до їх вчинення, причини і передумови, що призвели до правопорушення, а також, за потреби, з'ясування подальшої долі або місця перебування зниклої особи [25].

Отже, встановлення історичної правди є невід'ємною складовою концепції перехідного правосуддя. Ігнорування цього аспекту унеможлиблює формування стійкого миру, гарантування дотримання прав людини у довгостроковій перспективі, розбудову правової держави та зміцнення демократії. Усі держави, що пройшли шлях трансформації від

війни до мирного врегулювання чи від тоталітарного (авторитарного) режиму до демократичного устрою у певній мірі пройшли процес встановлення історичної правди. Нині це завдання також постає перед українською державою та суспільством [171, с. 35].

Варто зауважити, що право на правду для родичів осіб, зниклих, зокрема жертв насильницьких зникнень, чітко визначене у міжнародному гуманітарному праві як невід'ємний елемент гарантій захисту прав людини, а саме у ст.ст. 32-34 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. (від надання інформації щодо долі членів родин до сприяння доступу до останків загиблих) [172].

Відтак право на правду супроводжується відповідним зобов'язанням держави надавати наявну інформацію родичам зниклої особи про обставини її зникнення та місце знаходження. Міжнародний комітет Червоного Хреста визначає право на правду нормою звичаєвого міжнародного права, що застосовують у міжнародному та в неміжнародному збройному конфлікті. Відповідно до цієї норми, учасники конфлікту зобов'язані вжити всіх необхідних заходів для з'ясування долі зниклих безвісті осіб внаслідок збройного конфлікту, та надати членам їхніх родин будь-яку доступну інформацію про їхнє місцезнаходження чи остаточну долю [173; 174].

Відомо, що констатація істини (Truth-telling) у контексті перехідного правосуддя передбачає такі заходи: забезпечення надання об'єктивної інформації про причини і наслідки конфлікту [175]; об'єктивне та неупереджене відтворення історичних фактів на основі документальних джерел; розсекречення архівних матеріалів та формування національного архіву фото- і відео документального масиву подій конфлікту; проведення розслідування щодо осіб, які вважаються безвісти зниклими [176]; відновлення історичної правди [177].

Деякі експерти вважають, що право на правду є рівнозначним праву на інформацію. Це право, на думку фахівців, сприяє встановленню правди про події, що мали місце у минулому, з'ясуванню причин та обставин

протиправних діянь, а також запобігає їх повторенню у майбутньому. Реалізація права на правду тісно пов'язана з прозорістю державної політики у сфері розсекречення архівів та забезпечення громадського доступу до документальних свідчень минулих зловживань. Як зазначають дослідники, забезпечення доступу до достовірної інформації є ключовим чинником для недопущення поширення дезінформації, фальсифікацій та підтримує процес демократизації суспільства [157].

Водночас існує й інша позиція. Зокрема, О. Червякова застерігає від отождоження права на правду лише з процесом встановлення істини та історичного документування. За її словами, право на правду – це не тільки право на отримання інформації про певні злочини минулого. Це, перш за все, зобов'язання держави гарантувати інституційну відкритість, доступ громадськості до архівів щодо обставин збройного конфлікту, реалізацію просвітницьких та освітніх ініціатив, а також діяльність комісій зі встановлення правди з метою встановлення об'єктивної істини та документування порушень прав людини [154, с. 139]. Цю позицію вважаємо слушною і підтримуємо.

Як влучно зазначають К. Чала, А. Славко, право на правду посідає чільне місце серед складових перехідного правосуддя, а також є похідним від міжнародно-правових зобов'язань держави у сфері гарантування і поваги прав людини [178, с. 222].

Так само слушною є думка А. Мерник про те, що право на правду є однією із ключових цілей перехідного правосуддя. Адже збір даних про минулі події, сприяння зціленню постраждалих через механізми примирення та формування спільної колективної пам'яті є фундаментальними етапами у процесі відновлення суспільства [179, с. 60].

На нашу думку, повне та всебічне наукове пізнання поняття констатації істини як константи перехідного правосуддя додатково передбачає аналіз поняття «істина».

Так, Філософський словник визначає слово «істина» як філософську категорію так само як добро, краса, свобода. У цьому контексті можемо говорити про глибинний зміст людського світосприйняття до досягнення буття, формування світоглядних засад та гуманістичних ідеалів. Істина є ключовим результатом пізнавальної діяльності, що відображає збалансоване співвідношення між реальністю (як суб'єктивною, так і об'єктивною) та її осмисленням у людській свідомості [79, с. 252].

Юридична енциклопедія істину у праві визначає як відповідність нормативних положень, сформульованих у правових актах, із об'єктивними соціальними процесами та фактичними обставинами дійсності. Пори суб'єктивну природу пізнавальної діяльності, зміст істини повинен відображати об'єктивну реальність. Особливістю істини у праві є її змістовна орієнтованість на виявлення справжнього знання про певні явища і процеси для конкретних суб'єктів з огляду на умови їхнього існування і розвиток. Іншими словами, істина у праві неодмінно поєднує в собі оціночні знання, які, незважаючи на суб'єктивний характер формулювання, мають базуватися об'єктивно встановленому змісті. Оскільки право є юридичним явищем, тобто державно-вольовим, істина у праві проявляється як в правотворчості, так і в праворозумінні [180, с. 729].

Істина, або істинне припущення, – це відповідність висловленого ствердження або заперечення фактичному існуванню чи неіснуванню певного зв'язку між явищами, поняттями і законами. Істині протистоїть хибне (*falsitas*) припущення, а визнання істинного припущення хибним і навпаки – помилково (*error*). Істина є достовірною (*certa*), коли ствердження або заперечення фактичному існуванню чи не існуванню можна перевірити. Коли ж це неможливо та істина не може бути визначена очевидним шляхом, приймаємо, або нездійсненність чи лише припустимість (на противагу знанням – думку (*opinio*), сумнів (*dubium*), незнання (*ignorantia*). Основний критерій вірогідності істини, тобто спроба її виявлення перевіркою, є

очевидність істини (*evidentia*), а рішення погодитись з вірогідною думку і прийняти її за істинну чи хибну – це переконання (*conviction*) [181, с. 27].

Також зауважимо, що часто категорії «істина» і «правда» вважають тотожними, хоча іноді слово «правда» використовують на противагу слову «істина» [182].

Загалом поняття істини можна розуміти у двох основних сенсах – філософському та логічному. У філософському аспекті істина є певним ідеалом, першоосновою, сутністю буття (у рамках об'єктивного ідеалізму від Платона і Гегеля до сучасної діалектики). Своєю чергою, керуючись логікою, істина розуміється як властивість судження, а отже – як системний процес досягнення світу у формах наукового пізнання, що реалізується під час практичної діяльності. Істина визначає об'єктивний зміст знань людини, межі їх відповідності дійсності. Сутнісною ознакою істини є її відносність, що обумовлює обмеженість знання про об'єкт [183].

О. Бандура вдало наголошує на тісному взаємозв'язку цінностей та істини у правовій сфері. Істина у праві, на думку вченого, є цінністю, що займає важливе місце у загальній ієрархії цінностей. Природу цінностей та істини у сфері права можна глибше розкрити в їхній взаємодії. Вони можуть бути відокремленими одна від одної лише умовно, виступаючи як антиподи, що визначають природу права. Проте у реальному житті вони утворюють взаємозалежність і єдність. У тій чи іншій формі істина передбачає цінність, а цінність – адекватність правовій дійсності, істинність. Ці основні характеристики права взаємопроникають і взаємозбагачують одна одну. Право може бути осмислене як своєрідне взаємовідзеркалення істинного у ціннісному вимірі та цінного у формі істинного через правому норму [100, с. 114]. Ґрунтовною є також думка науковця про те, що істину слід вважати принциповим чинником організації правозастосовної діяльності. Водночас пошук істини у правовій сфері є невід'ємним елементом правової активності особи як суб'єкта права та цілісного процесу функціонування правової системи [102, с. 30–31].

Ю. Мельничук висловлює тезу про те, що право покликане бути справедливим, і тому істина, в цьому аспекті є його мірилом [184, с. 908].

З цього приводу варто зазначити, що справедливість як багатоаспектне явище охоплює соціально-правовий, історично-політичний, соціально-психологічний та економічний виміри. Її сутність полягає не стільки у відображенні інтересів окремого індивіда, скільки у забезпеченні інтересів суспільства загалом та його структурних елементів [185, с. 20].

О. Левицька стверджує, що в істині відображена дійсність як об'єктивно зумовлена реальність, що існує самостійно поза межами людської свідомості. Її сутність знаходить свій вияв у явищі, пізнанні та результаті. На думку дослідниці, істина невіддільна від практичної, предметно-чуттєвої діяльності людини, адже саме в процесі взаємодії з матеріальним світом вона набуває реального змісту та підтвердження. Істина у праві, як відзначає О. Левицька, виступає онтологічною передумовою гносеологічного критерію в оцінці правосвідомості суб'єкта, орієнтованої на адекватне відображення об'єктивної правової дійсності [186, с. 234].

На думку А. Багнюк, В. Стародубець, істина знаходить свій вияв в об'єктивності – знання суб'єкта формуються незалежно від властивостей об'єкта; суб'єктивності – знання і характер об'єкта залежить від перспектив суб'єкта та його пізнавальної діяльності; абсолютності – повноті, точності, вичерпності відображення об'єкта у свідомості суб'єкта [187, с. 137].

М. Шевців вважає, що істина у сфері права містить знання про об'єктивну реальність, зокрема нормативно-оцінні знання, що знаходять свій вияв у процесах правотворчості та праворозуміння. Як відзначає вчений, у випадку розгляду істини в процесі правозастосування як відповідності логіки дій конкретним обставинам справи, вона невід'ємно пов'язується з істиною фактичного стану речей. Специфіка трактування правової істини в даному контексті визначається змістом предмета правовідносин, який визначено у правових нормах за допомогою засобів

встановлення істини (фактів, доказів) та процедур пізнання, в ході яких відбувається її встановлення. Вона може бути врегульована законодавством шляхом визначення процедур і засобів оскарження та спростування правозастовних висновків з урахуванням їх правильності та достовірності. На досягнення істини у цьому процесі впливають особливості застосування правових норм, зокрема їх обґрунтованість [188, с. 129].

Н. Арабаджи під істиною розуміє адекватне відтворення характеристик об'єкта, що підлягає пізнанню суб'єктом, відтворення його у тому вигляді, в якому він існує автономно, незалежно від людської свідомості. Істина, на думку вченої, це людські уявлення, що формуються суб'єктом, є змінними і залежать від його світосприйняття. Істина відображає саму сутність процесу переходу від незнання до знання, що характеризується одночасно абсолютністю і відносністю [189, с. 72].

Ю. Мельничук наголошує, що у рамках юридичної практичної діяльності пізнання правової істини зводяться до логічних форм, які наповнюються юридичним змістом. Тому раціоналізація правника сприяє підвищенню їх ефективності. Зокрема, судові рішення розглядається як процес застосування правових норм відповідно до правил логічного висновку [190, с. 910].

Так само О. Юркевич підкреслює, що практична юридична аргументація базується відповідно до логічних засад системного підходу, достатньої повноти та відсутності протиріч. У професійному юридичному міркуванні переважно застосовується логіка конкретного практичного мислення. За своєю природою юридичні аргументи можуть бути як власне правничими, так і позаправничими – медичними, економічними, історичними тощо, – які набувають юридичної ваги у процесі правового аналізу та застосування правових норм [191, с. 263].

Очевидно, істина відіграє ключову роль у встановленні правди. Основними перешкодами на цьому шляху протистоять такі фактори як помилки, дезінформація, напівправа, неправда та свідомі брехні, що

ускладнюють цей процес. Такі явища мають місце в історії суспільства через недостатнє незнання справжніх причин і сутності явищ, а також у результаті неправильного розуміння змісту певних ідей. Внаслідок цього з'являються хибні уявлення, що часто сприймаються як достовірні факти. Отже, для того, щоб встановити правду про конкретне соціальне явище чи подію, необхідно насамперед прагнути до об'єктивної істини [180, с. 729].

Процедурою, яка здійснює встановлення істинності пізнання, що ґрунтується як на логічних роздумах, так і на чуттєвому сприйнятті предметів і явищ, є доказування. Воно реалізується шляхом умовиводів – розумових дій, які на завершальному етапі пов'язують у єдине ціле думки різного змісту, а також логічних висновків, обґрунтованих «зовнішніми засобами» – словесним записом думок або їх формалізацією. Метою застосування цих засобів є звести до мінімуму «несвідомі» елементи у логічних висновках та перевести абстрактне мислення у формалізовану мовну чи символічну форму. Відтак, процес доказування в межах пізнання та встановлення істини насамперед пов'язаний із традиційною, або формальною логікою [189, с. 72].

У контексті дослідження також варто зауважити, що основною гарантією досягнення істини в процесі здійснення правосуддя виступає принцип змагальності сторін. Єдиною процесуальною функцією суду є реалізація правосуддя через вирішення справи по суті, причому виключно на основі доказів, наданих сторонами. Ініціатива суду в отриманні нових доказів під час судового розгляду, а також його надмірна активність у дослідженні доказової бази з метою встановлення істини суперечать визначеним межам його процесуальної функції [169, с. 9].

Ю. Мирошниченко підкреслює, що доказування як засіб встановлення істини є центральним елементом усього кримінального процесу. Це знаходить свій вияв у визначеній законом діяльності уповноважених суб'єктів, що полягає у збиранні, перевірці й оцінці фактичних даних щодо наявності чи відсутності суспільно небезпечної події, винуватості або

невинуватості особи, яка причетна до неї, а також інших обставин, що мають юридичне значення для кримінального провадження та необхідні для ухвалення законного й обґрунтованого процесуального рішення [30].

Цілком доречно зазначає Н. Рогатинська, що встановлення істини під час кримінального провадження має важливе теоретичне та практичне значення. Адже від цього залежатиме належний захист прав та свобод людини і громадянина, їхні інтереси, авторитет судової влади загалом. Усе це, на думку науковиці, корелюється з пошуком абсолютної істини – стійкості, сталості, неспростовності. Очевидно, пізнання об'єктивної дійсності – це принциповий елемент для встановлення злочину, оскільки істинним знанням вважають те, що відображає дійсність. Крім того, її досягнення у кримінальній справі спрямовується на забезпечення точності та справедливості застосування кримінального закону у кожному окремому випадку [192].

Дійсно, встановлення об'єктивної істини становить концептуальну основу інституту доказування в праві. Йдеться про те, що жодна особа не зобов'язана доводити свою невинуватість у вчиненні злочину чи правопорушення, оскільки тягар доказування лежить на тому, хто стверджує. Також важливими є засоби доказування, застосовувані у процесі фактичних даних, забезпечення доказів у кримінальному процесі. Ніхто не зобов'язаний та не може бути примушений до свідчення проти себе, а також проти своїх близьких родичів. Перебіг та результати діяльності щодо збирання і дослідження доказів має знаходити свій вияв у процесуальних документах. У процесі доказування заборонено вчиняти дії, які створюють реальну загрозу життю, здоров'ю громадян, дії, які ображають честь та гідність, дії, які спричиняють фізичну, моральну, майнову шкоду. Оцінюючи докази, потрібно керуватися законом. Докази, надані прокурором, слідчим або особою, яка здійснює дізнання, не мають наперед встановленої сили. Усі сумніви у справі тлумачаться та вирішуються на

користь обвинуваченого, підсудного та підозрюваного, за умови можливості їх усунення [193, с. 122].

Отже, встановлення об'єктивної істини у судовому процесі передбачає послідовне виконання низки дій. Зокрема, суд зобов'язаний визначити фактичні обставини справи відповідно до їх реального стану. Важливою складовою суддівської діяльності є здатність передбачити ймовірний перебіг подій за умови реалізації відповідної сукупності обставин. Саме у цьому вбачають прогностичну функцію правосуддя, що є актуальним поєднанням оцінки фактів минулого з прогнозуванням подій майбутнього [181, с. 30].

Варто зауважити, що необхідність встановлення істини підкреслюється у Конституції України (ст. 31), міжнародно-правових актах та рішеннях Європейського Суду з прав людини. Водночас у КПК України термін «істина» прямо не згадується. Однак кримінальне провадження здійснюється не лише відповідно до КПК України, а й з дотриманням норм Конституції України та джерел міжнародного права. Зокрема, положення Римського статуту Міжнародного кримінального суду передбачають, що у межах свої повноважень Суд може ініціювати витребування всіх доказів, які, на його думку, є необхідними для встановлення істини (ст. 69) [119; 194].

Однак, варто зазначити, що засада встановлення істини хоча й не закріплена у КПК України як окрема норма, вона все ж таки присутня у змісті кримінального провадження. Це логічно слідує із системного тлумачення принципу законності, як одного із основних кримінального процесу, а також з положень, що наголошують на потребі повного, всебічного та об'єктивного дослідження обставин справи, зокрема з таких: «завдання кримінального провадження» (ст. 2); «законність» (ст. 9); «змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості» (ст. 22); «обставини, які

підлягають доказуванню у кримінальному провадженні» (ст. 91); «оцінка доказів» (ст. 94) [194; 195, с. 164].

Відтак, попри відсутність у законодавстві прямого вживання терміна «істина», необхідною умовою для повного, всебічного та об'єктивного з'ясування усіх матеріалів справи у кримінальному провадженні є застосування принципів законності та встановлення (дослідження) всіх обставин справи. Тільки за дотримання цих умов забезпечується встановлення об'єктивної істини і справі та реалізуються завдання кримінального судочинства.

Ми підтримуємо думку про те, що істина досягається через достеменне встановлення кожного складового елемента предмета доказування. Оскільки усі факти, пов'язані зі злочином, регламентовані законодавством, зокрема КПК України, у кримінальному судочинстві поняття істини реалізується як юридична категорія. Відповідно предмет доказування охоплює коло обставин, що підлягають всебічному дослідженню та встановленню у конкретній кримінальній справі задля її належного розгляду [196, с. 87].

Згідно зі ст. 91 КПК України, у рамках кримінального провадження підлягають доказуванню такі обставини: час, спосіб, місце та інші деталі, що характеризують подію кримінального правопорушення; мотив та мета кримінального правопорушення, а також форма вини (винуватість) обвинуваченого; процесуальні витрати, а також вид та обсяг шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; обставини, що впливають на кваліфікацію тяжкості злочину і характеризують особу обвинуваченого, у тому числі обтяжуючі, пом'якшуючі, підстави для звільнення від відповідальності або закриття провадження; предмет кримінального правопорушення, до якого належать гроші, цінності та інше майно; обставини, які слугують підставою для застосування кримінально-правових заходів або спеціальної конфіскації в інтересах юридичних осіб [194].

У контексті дослідження варто зауважити, що у кожній державі процедури встановлення істини у кримінальному судочинстві можуть відрізнятися залежно від конкретних обставин. Зокрема, відповідно до ст. 238 КПК Франції, голова судового засідання має право ініціювати проведення додаткових слідчих дій, якщо вважає слідство неповним або у разі виявлення нових обставин після його завершення. Такі дії можуть здійснюватися самим головою, асесором, або слідчим суддею. Водночас, згідно з ч. 3 ст. 24 КПК Республіки Казахстан, суд не обмежений думкою сторін і може самостійно ініціювати заходи, необхідні для з'ясування істини у справі [197].

Зауважимо, у низці країн процес встановлення істини та з'ясування фактичних обставин справи передбачає активну участь суду, а не лише діяльність сторін при пасивній позиції суду.

Також варто зазначити, що в континентальних правових системах судова активність є звичайною практикою, що акцентує увагу на публічних інтересах кримінального судочинства – розкритті злочинів та забезпеченні справедливого покарання. Наприклад, у німецькому кримінальному провадженні відповідальність за доказування покладається безпосередньо на суд. Відповідно до §244 КПК ФРН, для досягнення істини, суд має обов'язок вивчити всі факти та докази, які мають суттєве значення для розгляду справи. Згідно зі ст. 310 КПК Франції, головний суддя також наділений широкими дискреційними повноваженнями, у силу яких він на власний розсуд може приймати будь-які заходи, корисні для встановлення істини. Також він має право під час розгляду справи викликати та заслухати будь-яку особу, веліти подати до суду нові речові докази, що мають значення для з'ясування істини. Суд активно долучається до процесу дослідження доказів, проводячи першочерговий допит обвинувачено та свідків (ст. ст. 328, 332 КПК Франції). Змагальна ж модель англо-американського процесу пасивність суду у збиранні доказів як один з основних та необхідних елементів істинної змагальності [30, с. 115-118].

Підтримуємо думку про те, що істина у кримінальному провадженні завжди повинна залишатися об'єктивною, не залежати від жодних суб'єктивних чи інших чинників з метою встановлення всіх фактичних обставин провадження [192, с. 270]

Як уже було відзначено, правосуддя перехідного періоду включає в себе широкий за обсягом та змістом комплекс заходів і механізмів (юридичних та неюридичних).

З-поміж інституційного втілення несудових підходів до встановлення істини (або правди) можна віднести створення відповідних органів – зокрема, «комісії з питань зниклих» (Аргентина, Уганда, Шрі-Ланка) та «комісії з істини, справедливості і примирення» (Еквадор, Кенія, ПАР, Перу, Чилі тощо). Подібні органи також було створено в інших державах, зокрема у Німеччині, Чаді, Східному Тиморі, Ель Сальвадорі, Південній Кореї, Марокко та низці інших країн. До найвідоміших органів цього типу належать: Комісія зі встановлення істини і примирення в ПАР; Комісія справедливості й примирення в Марокко; Комісія щодо розслідування подій у Сребрениці (так звана Сребреницька комісія), створена Республіці Сербській (Боснія і Герцеговина) [3].

У науковій літературі звертають увагу на те, що ефективність діяльності подібних комісій не у всіх випадках свідчить про досягнення певних цілей. Наприклад, у колишній Югославії комісія так і не оприлюднила підсумковий звіт через нечітко окреслені повноваження, тиск з боку різних соціально-політичних груп, а також надмірний обсяг зібраної інформації. Схожа ситуація мала місце і в Кенії, хоча відповідна комісія все ж оприлюднила підсумковий звіт. У Східному Тиморі діяльність комісії була ефективною та мала конкретні правові наслідки – було засуджено 84 особи та сформульовано висновки щодо надання репарацій. Проте найрезультативнішою була робота комісії в Північній Ірландії. За її результатами прем'єр-міністр Великої Британії Д. Кемерон офіційно приніс

вибачення жертвам подій, а правоохоронні органи розпочали кримінальне провадження [2, с. 110].

Очевидно, можемо говорити про те, що перехідне правосуддя не має універсальної моделі. У кожному конфетному випадку її формування залежить від політичних, економічних реалій, природи конфлікту та суспільних потреб [175].

Цілком правильно відзначає Н. Ханенко-Фрізен, що для успішного відновлення постконфліктного суспільства правосуддя перехідного періоду має виступати орієнтиром для дій та механізмом взаємодії з усіма суспільними групами. Водночас встановлення істини, правосуддя та миру має відбуватися у самому соціальному середовищі. Важливою у тих процесах, як зауважує науковця, є міжнародна підтримка [159].

Також підтримуємо думку С. Діденка про те, що у сучасних українських реаліях одним із ключових пріоритетів держави є відновлення законності на окупованих територіях, проведення ефективних розслідувань та покарання винних у скоєних воєнних злочинах. Такі заходи цілком відповідають суспільним потребам і маю реалізовуватися з урахуванням усіх міжнародних стандартів справедливого судочинства. Водночас, важливим є забезпечення максимальної відкритості судових процесів з метою демонстрації суспільству легітимності судових процедур та підтвердження конкретних фактів вчинених злочинів. У майбутньому ці факти можуть бути використані з просвітницькою метою [175].

Отже, констатація істини, як первинний інструмент перехідного правосуддя, передбачає утвердження правди шляхом забезпечення надання інформації про причини і наслідки конфлікту, об'єктивної та неупередженої документальної реконструкції подій, формування і надання доступу до національного архіву, розслідування фактів зникнення та безвісти пропажі осіб, відновлення історичної правди тощо. Констатація істини є ядром перехідного правосуддя.

2.2 Відповідальність у механізмі перехідного правосуддя

Перехідне правосуддя у багатьох асоціюється з судовими процесами та покаранням злочинців. Насправді йдеться про відновлення справедливості та порушених прав людини на тлі збройних протистоянь чи зміни політичної влади. У цьому контексті елементи покарання розглядаються як інструменти, за допомогою яких вчинені протиправні дії у майбутньому не повторюються, а жертви отримують компенсації. Разом із цим, вони одночасно сприяють формуванню об'єктивного уявлення про факти і обставини минулого.

Для того, щоб сформулювати визначення відповідальності як константи перехідного правосуддя, на нашу думку, варто додатково проаналізувати поняття «відповідальність».

Етимологічно слово «відповідальність» можна розглядати як зобов'язання, що покладено на особу або прийняте нею добровільно за певну сферу діяльності чи за дії та висловлювання перед суспільством та соціумом, яким вона оточена [198, с. 84].

Загалом відповідальність – надзвичайно складне і багатогранне явище, яке має бути притаманне кожній людині. Водночас, як справедливо відзначають у науковій літературі, відповідальність не виникає автоматично при народженні індивіда, а формується виключно внаслідок планомірних процесів формування особистості, соціалізації та індивідуального становлення. Бути відповідальним означає також готовність взяти на себе відповідальність за близьких людей та наслідки своїх вчинків [199; 200].

У Філософському енциклопедичному словнику зазначено, що відповідальність є багатовимірним соціальним явищем, що має складну структуру і охоплює, зокрема, усвідомлення індивідом необхідності діяти відповідно до суспільно значущих вимог і норм як ціннісних орієнтирів суспільства; усвідомлення суб'єктом своєї індивідуальної відповідальності, що зумовлено внутрішніми переконаннями, совістю, особистими інтересами

та життєвими цілями; передбачення потенційних наслідків прийнятих рішень або здійснених дій; критичне осмислення та постійний самоконтроль за особистими діями із урахуванням їх впливу на інших осіб; прагнення особистості до самореалізації у зовнішньому світі; здатність до самозвіту і самооцінки; внутрішня готовність нести відповідальність за власні вчинки [79, с. 87].

Зауважимо, що термін «відповідальність» був запозичений юристами у XVII-XVIII ст. із англійської політико-філософської літератури [201, с. 459]. У юридичній літературі синонімом юридичної відповідальності вживають термін «правова відповідальність» [202].

Отже, значення слова «відповідальність» багатогранне. Зазвичай його використовують у поєднанні з поняттями, що уточнюють характер відповідальності або її належність певному суб'єкту відповідальності – особистості чи групі [203, с. 42].

Відповідальність досліджується на рівні загальної теорії права, галузей правознавства, філософії, соціології, психології, етики, педагогіки та інших наук. Кожна наука розробила власний набір методів і підходів до формування концепції відповідальності з урахуванням специфіки свого предмета.

Погоджуємось із висловленою у літературі думкою про те, що відповідальність передбачає невід'ємний зв'язок із соціальними нормами і правилами поведінки та з гармонізацією власних дій із об'єктивними закономірностями, що діють у природі і суспільстві. У разі відсутності необхідності дотримання встановлених правил і приписів, відсутня і відповідальність. Правові вимоги виражаються через юридичні обов'язки, які набувають конкретного або загально характеру у правовідносинах [204, с. 162].

Обґрунтованою є думка О. Мисак про те, що відповідальність варто розглядати як категорію етики і права, що характеризує особливу форму

соціального і морально-правового ставлення особи до суспільства (людства загалом), яке полягає у дотриманні норм права і моралі [205, с. 130].

Також підтримуємо думку В. Іващенко про те, що існування права не можливе без відповідальності, адже право – це не тільки сукупність встановлених правил поведінки, але й забезпечена примусом система таких правил [206].

Особливої уваги заслуговує позиція Л. Ковалю, який підкреслює подвійний характер відповідальності, розглядаючи категорії «обов’язок» і «відповідальність». За його твердженням, до моменту визнання особи винною відповідальність слід розуміти обов’язок, натомість після визнання провини відповідальність набуває форми покарання [207, с. 11].

Аналізуючи проблему відповідальності, дослідники використовують поняття внутрішньої та зовнішньої відповідальності, індивідуальної та групової, ретроспективної та перспективної, адміністративної та цивільної, дисциплінарної, кримінальної, матеріальної тощо. Називають їх науковці видами або типами відповідальності [203, с. 42].

Отже, відповідальність – це комплексне, багатомірне та багатоаспектне явище. Її сутність та природа на всіх етапах існування та розвитку суспільства є предметом вивчення різних наук.

У сфері правового регулювання та юридичної науки термін «відповідальність» традиційно пов’язують із регулюванням суспільних відносин, а також із позначенням пов’язаних із цим юридичних явищ і відносин між учасниками правового життя [208].

Варто зауважити, у протязі тривалого часу юридична література зосереджувалася переважно на негативній, ретроспективній відповідальності – відповідальності за скоєне правопорушення. Це пояснюють історичними особливостями формування поведінки людини в період становлення радянської держави, коли панував примусовий тип поведінки. Тому юридична відповідальність асоціювалася переважно з державним примусом, осудом правопорушення і наявністю несприятливих

наслідків для правопорушника [208]. Тільки ретроспективну відповідальність визнавали юридичною (правовою) відповідальністю. Позитивну відповідальність, своєю чергою, пов'язували з моральною категорією, з соціальною відповідальністю [209, с. 177].

Протягом останніх років дещо змінилися підходи вчених до визначення відповідальності. Сьогодні її здебільшого розглядають у широкому значенні.

Наприклад, О. Лукашов визначає відповідальність як багатокомпонентне явище, що включає: по-перше, почуття обов'язку – усвідомлення власної поведінки у правовій сфері, її наслідків і суспільної значущості; по-друге, суспільні відносини, які відображають взаємозв'язок і взаємозалежність індивіда та суспільства; по-третє, обов'язок суб'єкта права діяти в межах правового поля. При цьому науковець виокремлює два види юридичної відповідальності: позитивну, або перспективну (пов'язану з майбутніми діями) та ретроспективну (що стосується вже вчинених дій) [203, с. 55].

Своєю чергою, І. Зелена наголошує на потребі розгляду юридичної відповідальності в єдності перспективного та ретроспективного аспектів. Вона обґрунтовує таку позицію тим, що для ефективного функціонального аналізу проблем відповідальності необхідний системний та комплексний підхід [209, с. 177].

Так само О. Мисак підкреслює тісний логічний зв'язок між перспективною і ретроспективною відповідальністю. Науковець зауважує, що з підвищенням рівня позитивної відповідальності посилюється дотримання правових норм, а застосування негативної юридичної відповідальності відповідно зменшується. Єдність цілей спричиняє взаємодію між негативним і позитивним аспектами юридичної відповідальності. О. Мисак розглядає юридичну відповідальність як правовідношення, що виникає між суб'єктами права та системою соціального контролю, представником якої є відповідні органи, у зв'язку із

здійсненням суб'єктом правової поведінки, яка може бути як правомірною, так і неправомірною [205, с. 132].

Вважаємо доречним твердження Н. Заяць, яка підкреслює діалектичний взаємозв'язок між позитивними та негативними аспектами юридичної відповідальності. Вона відзначає, що чим вищий рівень позитивної відповідальності, тим рідше виникає негативна. При цьому негативна, ретроспективна відповідальність виконує охоронну функцію, тоді як позитивна, перспективна відображає демократичний характер і творчу роль відповідальності [211, с. 87].

У науковій літературі виокремлюють спільні ознаки позитивної та негативної юридичної відповідальності, серед яких: вводиться державою через заборонні або заохочувальні правові норми; застосовується як засіб державного примусу та правового заохочення; реалізується спеціально визначими суб'єктами, зокрема органами влади та посадовими особами відповідно до їх компетенції; має наслідком обмеження або забезпечення особі певних прав, можливостей і соціальних благ; вивляється у формі негативних або позитивних наслідків, що можуть мати майновий (штраф, премія), організаційний (обмеження в посаді, кар'єрне зростання) або особистий (догана, подяка) характер; виступає як спосіб реалізації каральної або заохочувальної правової норми у конкретному випадку стосовно певної особи, але не ідентифікується з нею; реалізується в особливій процесуальній формі з дотриманням комплексу процедур, спрямованих на встановлення факту порушення чи заслуги, а також реалізацію відповідних санкцій чи заохочень; виникає лише при наявності правопорушення або заслуг [212, с. 77-81].

Юридична відповідальність може бути застосована на підставі наявності складу правопорушення як сукупності встановлених законом елементів. Відтак, правопорушення не приводить автоматично до настання відповідальності, а служить лише підставою для притягнення до неї [213]. У цьому контексті можемо зазначити, що зміст негативної юридичної

відповідальності обумовлений юридичними наслідками протиправного діяння. Своєю чергою, позитивна юридична відповідальність виходить із правомірності діяння та знаходить свій вияв у застосуванні різноманітних засобів правового заохочення.

Негативна юридична відповідальність становить специфічну форму юридичної відповідальності, яка є реакцією суспільства та держави на правопорушення, що було вчинене особою з наявністю вини [204, с. 162]. Позитивну юридичну відповідальність трактують як закріплене у правових нормах зобов'язання особи забезпечувати належне виконання своїх обов'язків і, за потреби, давати звіт у своїх правомірних діях. Цей різновид відповідальності слугує чинником формування правомірної та соціально активної поведінки громадян, виконуючи при цьому важливу організаційну та виховно-мобілізаційну функцію, спрямовану на реалізацію цілей державної політики. Також зауважимо, що позитивна юридична відповідальність ґрунтується на добровільному ініціативному виконанні обов'язків, правовій зрілості та самодисципліні [208].

З-поміж основоположних принципів юридичної відповідальності доцільно виокремити такі: принцип законності, обґрунтованості та справедливості; принцип невідворотності відповідальності; презумпцію невинуватості; забезпечення права особи, яку притягають до відповідальності, на захист і отримання кваліфікованої юридичної допомоги; заборону подвійного притягнення до відповідальності за одне й те саме правопорушення; принцип гуманізму, індивідуалізації покарання та своєчасності реагування одного [214, с. 284-285].

Крім того варто зазначити, що деякі принципи є спільними для позитивної та негативної відповідальності, інші притаманні виключно одному із цих різновидів. Водночас усі вони тісно пов'язані і взаємозумовлюють один одного.

У контексті дослідження звернімо увагу на проблему відповідальності держави перед людиною. Ця проблема є складною та недостатньо

дослідженою у межах загальної теорії права. Зазвичай правосуб'єктність держави розглядають через призму її суверенітету, міжнародно-правових відносин з іншими державами, а також у взаємодії з громадянським суспільством, політичними партіями, громадськими організаціями та бізнесом. Однак, насамперед держава є суб'єктом конституційної та міжнародно-правової відповідальності перед людиною як найважливішою ланкою суспільства [31, с. 306].

Як уже було зазначено, правосуддя перехідного періоду орієнтоване на задоволення широкого спектра суспільних потреб, пов'язаних із подоланням наслідків конфлікту або авторитарного режиму. Водночас однією із його фундаментальних констант (елементів) є реалізація інституту кримінальної відповідальності за вчинення найтяжчих міжнародних злочинів [156; 215].

Перехідне правосуддя – це про відновлення справедливості [106]. Водночас маємо розуміти, що забезпечення цього процесу є складним через вплив множинних зовнішніх факторів. Тому кожна держава, що зазнала наслідків збройного конфлікту, перехідне правосуддя реалізує з урахуванням національної культури, менталітету, особливостей правозастосовної практики й політичної ситуації [25, с. 119; 216; 217, с. 31].

Експерти відзначають, що досвід подолання кризових ситуацій воєнного часу формує розуміння необхідності кримінального судочинства (Criminal prosecutions) як невід'ємного елемента процесу відновлення справедливості. Зокрема, це передбачає переслідування винних у вчиненні воєнних злочинів і тяжких порушень прав людини, що включає: забезпечення правового захисту постраждалих від збройних конфліктів, вдосконалення законодавства, судової, слідчої практики [176]. Важливою є принципова позиція щодо визнання та невідворотності неупередженого розслідування злочинів, проведення всебічного, об'єктивного і своєчасного кримінального провадження, а також притягнення винних до відповідальності. Справедливе й неупереджене правосуддя, створене на

законодавчій основі, запобігає незаконній помсті та самосуду, сприяє відновленню верховенства права та довіри до правової системи. У цьому контексті важливу роль відіграють і гібридні суди, які поєднують міжнародні й національні елементи юрисдикції [157].

Ключовим завданням судового процесу є встановлення фактичних обставин справи, дослідження доказів і їх належне представлення в судових або квазісудових інституціях з метою належного покарання винних [31]. Прозорість судового розгляду є невід'ємною складовою справедливості: судові засідання повинні висвітлюватися в медійному просторі або проводитися із прямою трансляцією [157]. Предметом розгляду зазвичай є найтяжчі міжнародні злочини, визначені Римським статutom, зокрема злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії [31].

У контексті дослідження слід звернути увагу на відсутність єдиного підходу серед науковців та практиків до розуміння поняття кримінального судочинства (кримінального процесу). При цьому, розбіжності існують щодо розуміння не тільки суті кримінального судочинства (самої діяльності, правил цієї діяльності та відповідних правовідносин у цій сфері), але й щодо розуміння його структури, змісту, призначення та завдань [218].

Крім того, не до кінця видається зрозумілою позиція вчених щодо розуміння співвідношення понять кримінального процесу та правосуддя. Одні науковці визначають кримінальний процес у широкому значенні, зокрема, як діяльність не тільки суду, але й органів досудового розслідування та прокурора. Інші ж стверджують, що правосуддя знаходить свій вияв не лише у кримінальному провадженні, але й у інших формах. Тобто роблять висновок про те, що кримінальний процес є складовою правосуддя [219, с. 9].

Отже, правосуддя – це діяльність лише суду. Натомість кримінальний процес – це діяльність не лише суду, а й уповноважені державних

інституцій, які здійснюють збирання доказів, фіксацію обставин злочину та інші процесуальні дії на етапі досудового провадження.

Водночас, у контексті дослідження, варто звернути увагу, що у науковій літературі існує досить усталена позиція щодо логічного взаємозв'язку категорій кримінального судочинства (кримінального процесу) – кримінальної процесуальної діяльності – кримінальних процесуальних правовідносин [31; с. 111; 220].

Загальновідомо, що притягнення до відповідальності за тяжкі міжнародні злочини є складним процесом, що потребує комплексного підходу та тісної співпраці між національними та міжнародними правовими інституціями.

Цікаво, що у зарубіжній і вітчизняній доктрині досі немає узагальнювального поняття «міжнародні злочини», а також загальноприйнятого переліку діянь, що підпадають під це визначення.

Енциклопедія сучасної України міжнародні злочини визначає як умисні дії, що посягають на міжнародний мир та безпеку, становлять особливо небезпечні порушення фундаментальних принципів міжнародного права. Такі дії підлягають міжнародному осуду та юридичній відповідальності на глобальному рівні [221].

У свою чергу, В. Налуцишин, В. Налуцишин та Р. Налуцишин визначають міжнародний злочин як умисне посягання на фундаментальні цінності міжнародної спільноти – міжнародну безпеку, світовий правопорядок та його окремі сфери, що визнане протиправним та таким, що тягне за собою кримінальну відповідальність, у результаті узгодження волевиявлень суверенних держав [222, с. 307].

В. Мицик розглядає міжнародний злочин як злочинну поведінку окремих осіб, що діють від імені держави та порушують норми міжнародного права, що охороняють найважливіші інтереси міжнародного співтовариства [223, с. 294].

Н. Рубаненко пропонує двояке тлумачення поняття «міжнародний злочин». У широкому розумінні це – порушення як національних, так і міжнародних норм, що становлять небезпеку для міжнародної спільноти. У вузькому – це серйозні порушення міжнародного права, які становлять посягання на фундаментальні міжнародні цінності та створюють загрозу глобальному миру та безпеці. Авторка також поділяє міжнародні злочини на дві основні групи: 1) злочини проти людяності та геноцид, які вчинялися як у періоди збройних конфліктів, так і в умовах мирного часу; 2) злочини агресії та воєнні злочини, вчинені в ході збройних протистоянь [224, с. 92].

М. Баймуратов визначає міжнародні злочини визначає як заборонені міжнародним правом дії індивідів або колективів, що здійснюються представниками держави в межах їхніх повноважень або в рамках реалізації державної політики. Він підкреслює, що ці злочини тісно пов'язані з міжнародно-протиправними діями держав і включають злочини проти миру й безпеки людства. За такі дії держави несуть міжнародно-правову відповідальність, тоді як фізичні особи, котрі реалізують державну політику злочинним способом, несуть міжнародну кримінальну відповідальність. Фізичні особи можуть бути притягнені до відповідальності як міжнародним трибуналом, так і судом окремої держави [225, с. 132].

Цілком слушною є думка О. Червякової про те, що покарання за міжнародні злочини має визначальне значення для перехідного правосуддя. Науковиця наголошує на проблематиці проведення мирних переговорів як ключового етапу припинення конфлікту та встановлення сталого миру. При цьому вона підкреслює, що у процесі таких переговорів неможливо ставити під сумнів питання амністії чи помилування за найтяжчі міжнародні злочини, до яких належать геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності. Водночас, як демонструє досвід, існують випадки пом'якшення покарання для осіб, які активно співпрацювали з інституціями перехідного правосуддя та владою. Так, прикладом може слугувати робота Комісії правди в Колумбії, де протягом громадянської війни (1964–2016 рр.) за

участю FARC та інших незаконних збройних угруповань були створені спеціальний суд, Комісія правди та Центр з питань зниклих безвісти. Всі ці інституції функціонували у взаємодії, забезпечуючи непорушність принципу непримиренності до амністії та помилування щодо воєнних злочинців і винних у злочинах проти людяності [154, с. 137-138].

Отож, на підставі вищенаведеного, можна стверджувати, що міжнародні злочини – це суспільно небезпечні, винні діяння, що посягають на міжнародні цінності та загрожують міжнародному миру і безпеці, і тягнуть за собою відповідальність на підставі міжнародно-правових норм. Найтяжчими міжнародними злочинами вважають геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії.

Зазначені злочини належать до юрисдикції Міжнародного кримінального суду (МКС) – постійно діючого міжнародного кримінального органу [226, с. 184], що має повноваження переслідувати осіб за злочини міжнародного характеру, доповнюючи, а не замінюючи національні системи кримінального правосуддя [227]. МКС знаходиться у м. Гаага (Нідерланди). Його діяльність регламентується Римським статутом (РС МКС) [228].

Перелік найтяжчих міжнародних злочинів визначено у ст. 5 РС МКС, що є фундаментом діяльності цієї міжнародної інституції з універсальної юрисдикцією та принципом компліментарності у роботі. Приймаючи Статут, держави-учасниці домовилися, що найсерйозніші та найтяжчі злочини, які викликають занепокоєння міжнародного співтовариства, не повинні залишатися безкарними. Ефективне судове переслідування таких злочинів має забезпечуватися вжитими заходами на національному рівні, а також шляхом посилення міжнародного співробітництва. Ця позиція свідчить про консолідацію міжнародною спільнотою розуміння, що особи, винні у вчиненні міжнародних злочинів, не можуть бути звільнені від відповідальності та покарання [154, с. 137].

Зауважимо, Міжнародний кримінальний суд не замінює національні судові органи. Відповідно до положень Римського Статуту, саме на

держави покладено первинний обов'язок щодо здійснення кримінальної юрисдикції стосовно осіб, винних у вчиненні найтяжчих міжнародних злочинів. МКС здійснює свою юрисдикцію лише за умови, якщо держава не спроможна або не виявляє готовності належним чином провести розслідування чи кримінальне переслідування. Іншими словами, Міжнародний кримінальний суд функціонує лише за відсутності належної реакції з боку національної судової системи [229].

У фундаменті діяльності МКС лежить принцип комплементарності (доповнюваності), який визначає особливий порядок взаємовідносин між національними та міжнародною юрисдикціями. Принцип комплементарності, що є засадничим для здійснення юрисдикції МКС, передбачений ст. 1 РС МКС, де йдеться про те, що МКС функціонує як доповнення до національних систем кримінального правосуддя та пронизує всю систему положень Римського Статуту [230, с. 609].

Формула комплементарності, викладена у Статуті Міжнародного кримінального суду, становить принципово нову модель співвідношення міжнародної та національної кримінальної юрисдикцій. Римський Статут створив унікальну модель юрисдикції, яка не збігається з жодною національною моделлю кримінальної юрисдикції, ні з існуючими у рамках *ad hoc* трибуналів формами міжнародної кримінальної юрисдикції. Її основою є визнання Міжнародного кримінального суду як органу, що доповнює національні судові органи. Комплементарність виступає фундаментальним принципом, на якому будується взаємозв'язок правових систем Міжнародного кримінального суду і держав-учасниць Статуту [231, с. 167].

Важливим елементом принципу комплементарності є розслідування. Держава-учасниця зобов'язана здійснити ефективне розслідування ймовірних злочинів, передбачених Статутом, перед тим як Міжнародний кримінальний суд реалізує свою юрисдикцію. Питання розслідування також висвітлюються у документах «м'якого права» в галузі прав людини та інших

не договірних стандартах. Зазвичай відповідні заклики містять органи Організації Об'єднаних Націй, зокрема Генеральна Асамблея, Рада з прав людини, а також регіональні органи з прав людини та інші міжнародні інституції [168, с. 6].

У контексті дослідження зауважимо, що протягом тривалого часу ідея створення постійно діючого органу міжнародної кримінальної юстиції залишалася нереалізованою. Активна робота з його створення розпочалася після Другої світової війни із запровадженням Нюрнберзького та Токійського міжнародних військових трибуналів [232].

Зауважимо, що відповідно до ст. 6 Статуту Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу 1945 р., міжнародні злочини класифікуються на три основні групи: 1) злочини проти миру – діяння, пов'язані з плануванням, підготовкою, розв'язуванням або веденням агресивної війни з порушенням міжнародних договорів, угод або запевнень, а також участь у спільному плануванні чи змові з метою вчення таких дій; 2) воєнні злочини – порушення законів та звичаїв ведення війни, що охоплюють, зокрема, вбивство, жорстоке поводження, катування, захоплення у рабство, депортації цивільного населення, незаконне знищення чи привласнення майна, безпідставне руйнування міст чи сіл чи інші дії, що суперечать норм міжнародного гуманітарного права; 3) злочини проти людяності – акти, що включають вбивства, винищення, поневолення, депортація та інші жорстокі дії, скоєні проти цивільного населення як у мирний час, так і під час збройних конфліктів [234].

На початку 1950-х рр. було розроблено перший проєкт Статуту Міжнародного кримінального суду. У 1995 р. на 50-й сесії ГА ООН було ухвалено рішення про скликання Міжнародної дипломатичної конференції, яка відбулася у Римі з 15 червня до 17 липня 1998 р. Результатом цієї конференції стало створення Міжнародного кримінального суду та ухвалення Римського статуту МКС. Статут набув чинності 1 липня 2002 р. після ратифікації його 60 державами відповідно до ст. 126 Статуту. Це стало

важливим кроком у закріпленні загальних принципів міжнародного кримінального права, зокрема принципів справедливості та кримінальної відповідальності, які становлять основу перехідного правосуддя і є постулатами, якими керуються суди при ухваленні рішень [233, с. 399].

Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів 1974 р. дещо змінила перелік найтяжчих злочинів, віднісши до таких: вигнання шляхом збройного нападу або окупації; нелюдські дії, що здійснюються в рамках політики апартеїду; злочин геноциду [235].

Надалі система міжнародних злочинів у контексті міждержавного співробітництва була уточнена та розширена у численних міжнародно-правових актах, зокрема: Женевських конвенціях 1949 р. та Додаткових протоколах до них 1977 р. [238-241]; Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. [242]; Конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р. [243]; проєкті Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства 1996 р. [244].

Зокрема, дещо іншу класифікацію міжнародних злочинів запропонувала Комісія міжнародного права ООН у проєкті Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства 1996 р. До особливої частини зазначеного Кодексу було включено п'ять груп міжнародних злочинів: 1) агресія; 2) геноцид; 3) злочини проти людяності; 4) злочини, вчинені проти співробітників ООН та пов'язаного з нею персоналу; 5) воєнні злочини [244].

Як уже було зазначено, на сьогодні, на наш погляд, найповніший перелік міжнародних злочинів, на наш погляд, найповніше представлений у Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р. (ст.ст. 5-8). До них належать: геноцид; злочини проти людяності; воєнні злочини; агресія. Зупинімося докладніше на їх розгляді.

Відтак, найнебезпечнішим видом злочинів проти миру та безпеки людства, вчинення котрого порушує норми міжнародного права, а також

правила та принципи цивілізованого співіснування, є злочин геноциду [245, с. 384].

Відповідно до ст. 2 Конвенції про запобігання геноциду та покарання за нього 1948 р., геноцид – це діяння, вчинене з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову або релігійну групу, що включає вбивство, умисне створення для неї таких умов життя, які спричиняють повне або часткове фізичне знищення; запобігання дітонародженню в межах групи; а також заподіяння серйозних тілесних або психічних ушкоджень її членам [242].

Ключова ознака злочину геноциду – наявність специфічного умислу злочинця. Саме ця характеристика геноциду, для доведення якої має значення конкретний умисел злочинця, спрямована на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи, навіть якщо шкода завдається окремим її членам. Необхідно довести, що індивідуальний акт геноциду був здійснений із метою знищення. Термін «знищити» тлумачать як фізичне та біологічне винищення групи, а не просто її розпад чи розпорошення [246, с. 60].

Очевидно, що геноцид належить до категорії найтяжчих злочинів, відомих людству. Тяжкість геноциду полягає у строгій вимозі доведення наявності у винних специфічного наміру повного або часткового знищення певної групи. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього спрямована на захист права на життя кожної людини. Саме тому геноцид визначається винятково тяжчим злочином, що вирізняє його серед інших. Конвенція надає чітке визначення поняттю геноциду та його складу. Слід зазначити, що деякі держави заперечують звинувачення у вчиненні геноциду, наприклад, Туреччина у справі щодо вірмен [247].

Також варто підкреслити, що й досі, через десятиліття після ухвалення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, тривають дискусії щодо вичерпності визначення поняття геноциду. Значна частина критики стосується виключення з наведеної категорії жертв

політичних і соціальних груп. Інша частина обговорень присвячена питанню, чи має геноцид обмежуватися лише фізичним знищенням, чи слід враховувати також знищення групи як соціальної спільноти. Крім того, критики звертають увагу на те, що міжнародне співтовариство розробило механізми судового переслідування винних у геноциді, проте не виявило достатньої політичної волі для своєчасного втручання з метою припинення самих актів геноциду [248].

Відповідно до ст. 442 КК України, геноцидом визнається діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя її членів або заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для цієї групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове фізичне знищення, зменшення народжуваності або запобігання дітонародженню. А також шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу [31].

14 квітня 2022 р. Верховна Рада України офіційно визнала дії, вчинені Збройними силами рф та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії проти України, геноцидом українського народу. На сьогодні низка держав, серед яких Україна, Польща, Латвія, Литва, Естонія, Канада, Чехія та Ірландія, офіційно визнали геноцид українців у ході війни 2022 р. На початку повношабного вторгнення росії в Україну, а саме – 26 лютого 2022 р. Україна подала позов до МКС проти росії після її вторгнення на територію України. 18 листопада 2024 р. рф подала контраргументи, які містять зустрічні вимоги у справі щодо звинувачень у геноциді відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. (Україна проти рф). У відповідь Україна заперечила прийнятність цих зустрічних позовів. У лютому 2024 р. МКС ухвалив рішення, що справу України проти росії щодо «спотворення поняття геноциду» можна розглядати далі у порядку провадження [248].

Ще одним важливим видом міжнародних злочинів є злочини проти людяності. Вони є глибоко вкоріненими проявами системного насильства,

які вимагають рішучої та скоординованої реакції з боку міжнародного співтовариства. Ці злочини спричиняють невимовні страждання мільйонів людей і водночас підривають основи громадського порядку, міжнародного права та стабільності міждержавних відносин. Усвідомлення їхньої масштабної небезпеки та необхідність активних заходів для їх запобігання і покарання є надзвичайно важливими і не підлягають сумніву [249].

Як відзначають вчені, для розуміння сутності «злочинів проти людяності» вирішальне значення має «людяність». Очевидно, що для означення розглядуваних діянь категорія людяності використана не випадково. У цьому контексті слово «людяність» повинно підкреслити людську природу людини, проти якої спрямоване посягання. Незважаючи на всі об'єктивні відмінності (раса, релігія, культура), всі об'єднані людською гідністю та свободою. У певному сенсі, метою злочинів проти людяності є позбавлення жертв їх людської природи, перетворення їх із суб'єктів, що володіють совістю, волею і свободою вибору, в об'єктів поза законом [250, с. 16].

Відповідно до п. 1 ст. 7 РС МКС «злочин проти людяності» означає вчинення будь-якого із наведених діянь у межах свідомого широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення, а саме: а) вбивство; б) винищення; с) оборнення у рабство; d) депортація або насильницьке переміщення населення; е) незаконне ув'язнення або інше істотне позбавлення фізичної свободи з порушенням основоположних норм міжнародного права; f) катування; g) зґвалтування, сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-яка інша форма сексуального насильства; h) переслідування будь-якої визначеної групи або спільноти з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, гендерних мотивів або за іншими ознаками, що визнані неприйнятними відповідно до норм міжнародного права; j) злочин апартеїду; k) інші подібні нелюдські діяння, які свідомо

спричиняють тяжкі страждання або завдають серйозної шкоди фізичному чи психічному здоров'ю особи [227].

Говорячи про ознаки вищезазначених діянь, варто звернути увагу на окремі положення. Так, згідно з п. 2 ст. 7 Статуту, напад на цивільне населення з метою вбивства, винищення, оборнення у рабство чи з інших неприйнятних причин міжнародному праву означає багаторазове вчинення діянь у рамках здійснення політики, спрямованої на вчинення такого нападу, ініційованого або підтриманого державою або організацією. Винищувати – це створити умови на знищення частини населення, позбавити доступу до засобів існування, зокрема продуктів харчування та необхідної медичної допомоги (лікарських засобів). Оборнути у рабство – насильницьким методом підпорядкувати людину чи групу людей. Депортація або насильницьке переміщення населення – це насильницьке виселення або вчинення інших подібних примусових дій, здійснених без наявності законних підстав, передбачених нормами міжнародного права. Катування – умисне завдання сильного фізичного чи психологічного болю або страждань особі, яка перебуває під вартою або контролем обвинуваченого, за винятком страждань, що є невід'ємним наслідком законних санкцій або причинені випадково. Примусова вагітність – незаконне позбавлення волі жінки, яка зазнала примусового запліднення, з метою зміни етнічного складу населення або вчинення інших серйозних порушень міжнародного права. Переслідування – це умисне і грубе позбавлення основоположних прав особи за ознакою її належності до певної групи чи спільноти, всупереч нормам міжнародного права. Злочин апартеїду – це нелюдські діяння, що виражаються у систематичному гнобленні та домінуванні однієї расової групи над іншою в межах інституціоналізованого режиму, спрямованого на підтримання чи збереження такого режиму. Насильницьке зникнення осіб – арешт, затримання або викрадення осіб державою, політичною організацією або за їхнього дозволу чи мовчазної згоди, із подальшою відмовою визнати факт позбавлення волі або розкрити

місце перебування чи долю особи, що призводить до тривалого позбавлення її законного захисту [251].

Одними із найнебезпечніших міжнародних злочинів є воєнні злочини. Цікаво, що в іноземній та вітчизняній доктрині міжнародного права станом на сьогодні відсутнє єдине, загально визнане визначення поняття «воєнні злочини». Це пояснюють кількома чинниками. По-перше, підстави кримінальної відповідальності за воєнні злочини закріплені як у міжнародному праві, так і в національних законодавствах держав. По-друге, доктрина міжнародного права розглядає воєнні злочини як категорію міжнародних злочинів, що мають особливий характер і регулюються нормами міжнародного кримінального права. Тому важливу роль у формуванні визначення поняття «воєнні злочини» та підстав кримінальної відповідальності за них відіграють Міжнародних воєнних трибуналів та трибуналів *ad hoc*. По-третє, неоднозначність трактування цього терміна пов'язана з регулюванням заборон щодо методів ведення збройних конфліктів у міжнародному гуманітарному праві. Насправді, міжнародне гуманітарне законодавство не містить конкретних норм щодо кримінальної відповідальності за такі діяння, не встановлює чітких санкцій до винних осіб, а також не визначає підстави для звільнення від відповідальності. Відтак, питання кримінальної відповідальності за воєнні злочини є предметом окремої галузі міжнародного публічного права – міжнародного кримінального права, а також національних кримінальних законодавств [40, с. 90].

У науковій літературі знаходимо різні трактування воєнних злочинів. Так, В. Репецький, В. Лисин воєнним злочином вважають міжнародний злочин, умисно чи з грубої необережності вчинений комбатантом, прирівняною до комбатанта, або цивільною особою, яка бере участь у збройному конфлікті. Такий злочин, як відзначають науковці, становить масове або серйозне порушення норм міжнародного гуманітарного права,

посягає на захищених осіб, їхні права та основоположні принципи, встановлені цим правом [252, с.125].

На думку О. Волощук, обов'язковою характерною ознакою воєнних злочинів є те, що вони вчиняються в контексті збройного конфлікту – як міждержавного, тобто між двома і більше державами, так і неміжнародного, що має місце в межах території однієї держави без зовнішнього втручання. З-поміж інших ознак вчений виокремлює такі: 1) воєнний злочин – завжди серйозне порушенням норм і принципів міжнародного гуманітарного права; 2) вчиняються як безпосередньо комбатантами, так і особами, які віддають відповідні накази в межах своїх посадових або командних повноважень; 3) умисний характер їх вчинення; лише у виняткових випадках можлива відповідальність за дії, вчені з грубої необережності; 4) об'єктом посягання у складі воєнного злочину виступають особи, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права, зокрема цивільні особи, поранені, хворі, військовополонені, також фундаментальні цінності міжнародного співтовариства – міжнародний мир, безпека та гуманність [253, с.51].

О. Іваночко під воєнними злочинами розуміє злочинні діяння, вчинені під час або у зв'язку із збройним конфліктом міжнародного чи неміжнародного характеру, що порушують норми міжнародного права щодо заборони або обмеження застосування методів та засобів ведення воєнних дій, а також положення, що спрямовані на захист осіб, які не беруть або припинили брати участь у бойових діях [254, с. 32].

На думку Є. Діденка, воєнним злочином є порушення законів та звичаїв війни – свідомі грубі порушення норм міжнародного гуманітарного права, за які винні особи – учасники бойових дій або особи, які віддають злочинні накази – несуть індивідуальну кримінальну відповідальність, установлену рішеннями міжнародних воєнних трибуналів. Ці правопорушення, як слушно зауважує учений, належать до сфери виключно

міжнародного кримінального права, а їх перелік закріплений у Римському Статуті Міжнародного кримінального суду [255, с. 570].

А. Драгоненко стверджує, що воєнними злочинами визнаються суспільно небезпечні, винні діяння, вчинені в період збройних конфліктів міжнародного або неміжнародного характеру, які порушують порядок ведення бойових дій, встановлений міжнародним гуманітарним правом, а також зазіхають на інтереси та безпеку осіб, що перебувають під захистом цього права. Учинення таких діянь тягне за собою індивідуальну кримінальну відповідальність відповідно до положень міжнародного кримінального права [256, с.156].

Дещо схоже трактування надає В. Пилипенко, який розглядає воєнні злочини у контексті сучасних позицій і справедливо вважає, що такі злочини, вчинені у збройних конфліктах міжнародного чи неміжнародного характеру, становлять серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права і передбачають індивідуальну кримінальну відповідальність відповідно до положень міжнародного кримінального права [40, с. 124].

М. Гнатовський воєнні злочини визначає як систематичні або масові порушення норм міжнародного гуманітарного права, що вчиняються в ході збройних конфліктів [257, с. 103].

Натомість О. Броневицька підкреслює, що визначення воєнного злочину має охоплювати не лише злочинні порушення норм міжнародного гуманітарного права, а й порушення основоположних принципів міжнародного права (принципів *juscogens*) під час збройних конфліктів міжнародного або внутрішнього характеру [258].

Відповідно до ст. 8 РС МКС, воєнні злочини є грубими порушеннями Женевських конвенцій, законів та звичаїв ведення війни у міжнародних та неміжнародних збройних конфліктах. До таких злочинів належать, зокрема, вбивство, калічення, взяття заручників, умисні напади на цивільне населення, жорстоке поводження і катування, згвалтування, набір або

вербування дітей віком до 15 років до складу формувань або їх використання в бойових діях та інші подібні злочини [227].

Зауважимо, що КК України не містить власного визначення «воєнний злочин». Проте, із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією РС МКС та поправок до нього» від 09 жовтня 2024 р. назва ст. 438 КК України змінена на «Воєнні злочини». Цим Законом затверджено перелік суспільно небезпечних діянь, за які передбачено кримінальну відповідальність. Серед них: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільними; вигнання цивільних для виконання примусових робіт; розграбування національних цінностей на окупованих територіях; застосування заборонених міжнародним правом засобів ведення війни; інші порушення законів і звичаїв війни, передбачені міжнародними договорами, ратифікованими Україною, також віддання наказу про вчинення таких діянь [259].

Аналіз ст. 8 Римського статуту свідчить, що у розділі XIX Особливої частини КК України також передбачено злочини, які можна віднести до воєнних, зокрема: мародерство (ст. 432 КК України); насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 КК України); жорстоке поводження з військовополоненими (ст. 434 КК України); незаконне використання та зловживання символікою Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та Кристала (ст. 435 КК України). Аналогічно, розділ XX Особливої частини КК України включає такі воєнні злочини, як порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України) та застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК України) [260].

Отже, незважаючи на те, що воєнні злочини розглядаються в різних розділах Особливої частини Кримінального кодексу України, вони посягають на спільний родовий об'єкт – сукупність охоронюваних кримінальним законом однорідних відносин, які виникають у зв'язку з

порядком ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного (внутрішнього) характеру, встановленим міжнародним правом [25, с. 35].

У контексті дослідження зауважимо, що у ході війни в Україні воєнні злочини відбуваються від самого початку збройного конфлікту, а саме з 2014 р. Починаючи з того часу і до сьогодні, правозахисники зафіксували в Україні більше 170 000 воєнних злочинів, які скоїли росіяни. Насправді ж їх набагато більше [261].

Так само як і воєнний злочин, що є кримінальним правопорушенням, агресія також передбачає криміналізацію певних форм незаконного застосування сили. Проте, на відміну від воєнних злочинів, що стосуються порушення норм і звичаїв війни («*jus in bello*» – право війни), агресія пов'язана з реалізацією державою права на ведення війни або переходу до війни («*jus ad bellum*» – право на війну) [262, с. 89].

У міжнародному праві відсутнє загальновизнане конвенційне визначення агресії. Разом із тим, Генеральна Асамблея ООН у Резолюції № 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 р. «Визначення агресії» тлумачить агресію як застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, чи будь-яким іншим чином, що є несумісним з положеннями Статуту ООН (ст. 1) [263]. Згідно зі ст. 2 вищезазначеної Резолюції, застосування збройної сили державою першою з порушенням Статуту ООН є *prima facie* свідченням акту агресії. У ст. 3 наведено орієнтовний перелік діянь, які підлягають кваліфікації як акт агресії, проте цей перелік не є вичерпним (ст. 4) [264, с. 124].

11 липня 2010 р. в місті Кампала (Уганда) на 13-му пленарному засіданні Конференції держав-учасниць Римського статуту Міжнародного кримінального суду було ухвалено консенсусом Резолюцію RC/Res.6. Цей документ є ключовим для розуміння поняття «злочин агресії», оскільки визначає його основні характеристики та встановлює сукупність ознак. За якими те чи інше суспільно небезпечне діяння підлягає класифікації як

злочин агресії. Резолюція має важливе юридичне значення, оскільки на її підставі Міжнародний кримінальний суд може встановити склад такого злочину, визначити його юридичну природу та призначити відповідне покарання [265, с. 158].

Відповідно до Додатку I до вказаної Резолюції було виключено п. 2 ст. 5 зі Статуту МКС та введено ст. 8 bis під назвою «Злочин агресії», що містить визначення цього злочину. Зокрема, п. 1 ст. 8 bis Римського статуту встановлює, що «злочин агресії» означає планування, підготовку, ініціювання або здійснення особою, яка має фактичне керівництво або контроль над політичними або військовими діями держави, акту агресії, який за своїм характером, серйозністю та масштабами є грубим порушенням Статуту ООН. П. 2 ст. 8 bis визначає поняття акту агресії та містить перелік дій, які кваліфікуються як такі. Серед них: вторгнення або збройний напад збройних сил однієї держави на територію іншої держави; будь-яка форма військової окупації або анексії території іншої держави із застосуванням сили; бомбардування території іншої держави або застосування зброї проти її території; морська блокада портів чи берегів; напад на сухопутні, морські чи повітряні сили іншої держави, зокрема на її флоти. Перелік подібних діянь не є вичерпним і охоплює й інші форми застосування сили, несумісні зі Статутом ООН [266, с. 31]. Також варто зазначити, що визначення акту агресії у п. 2 ст. 8 bis є аналогічним до визначення агресії, затвердженого Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 3314 від 14 грудня 1974 р. Перелік діянь, що кваліфікуються як акти агресії згідно п. 2 ст. 8 bis РС МКС, також є відповідним переліку актів агресії, наведеному у ст. 3 вищезазначеної Резолюції [264, с. 125-126].

Крім того, згідно з Додатком I до Резолюції RC/Res.6 від 11 липня 2010 р., прийнятої на конференції в Кампалі, до Римського статуту Міжнародного кримінального суду у формі поправок були включені статті 15 bis та 15 ter, які визначають порядок здійснення юрисдикції Судом щодо злочину агресії [264, с. 126-127].

Прийняття визначення агресії до Статуту Міжнародного кримінального суду без сумніву стало значним кроком уперед у зміцненні міжнародного миру та безпеки. Водночас слід звернути увагу на певні негативні аспекти та слабкі сторони цієї ситуації. Зокрема, за вчинення агресії (як і інших міжнародних злочинів) Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію лише щодо фізичних осіб і не може застосовувати санкції проти держави-агресора в цілому [266].

Отже, на підставі вищенаведеного та з урахуванням власного бачення досліджуваного явища, вважаємо, що відповідальність у механізмі перехідного правосуддя – це про визнання та не приховування суспільно небезпечних, винних діянь, що посягають на міжнародні цінності та загрожують міжнародному миру і безпеці, ефективне розслідування, неупереджене та справедливе правосуддя. Покарання за міжнародні злочини має визначальне значення для формування та реалізації концепції перехідного правосуддя.

2.3 Відшкодування шкоди (репарації) у перехідному правосудді

Порушення основоположних прав людини є однією з характерних ознак більшості збройних конфліктів – як у минулому, так і в сучасності. Війни та збройні сутички супроводжуються масштабними і систематичними порушеннями міжнародного гуманітарного та правозахисного права, зокрема: умисними вбивствами, каліцтвами, катуваннями, взяттям заручників, навмисними нападами на цивільне населення, сексуальним насильством, насильницькими зникненнями та переміщеннями, атакою руйнуванням майна і позбавленням права власності на землю і інші ресурси. Усунення причин і наслідків збройних конфліктів є необхідною передумовою створення сприятливого середовища для сталого миру і безпеки, ефективного постконфліктного відновлення, розроблення довгострокових рішень, а також зміцнення соціальної згуртованості серед

постраждалого населення. Одним із засобів компенсації завданої шкоди та відновлення порушених прав жертв конфлікту є репарації.

Для розуміння відшкодування (репарацій) як константи перехідного правосуддя, звернімося до аналізу поняття репарацій у загальному значенні.

Так, згідно із словниками слово «репарації» має таке значення: 1) повне або часткове відшкодування шкоди, заподіяної державі-переможцю внаслідок збройного конфлікту, за рахунок держави-агресора, яка розпочала війну; 2) процес відновлення після ушкоджень різними факторами [78, с. 1215].

У різних джерелах знаходимо такі визначення репарації (лат. *reparation* – відновлення, оновлення). Зокрема, такі: вид матеріальної міжнародно-правової відповідальності [44, с. 593]; зобов'язання держави, яка порушила міжнародно-правові норми, повністю відшкодувати завдані втрати або шкоду, не залежно від того чи зазнала вона поразки у збройному конфлікті (репарації підлягають застосуванню у будь-якому випадку порушення міжнародного права, якщо такі дії спричинили матеріальну або нематеріальну шкоду іншій державі, фізичним чи юридичним особам) [269]; відшкодування збитків, завданих у ході воєнних дій державою-переможеною країні, що зазнала нападу [268]; фінансові та нефінансові дії, що здійснюються особами, відповідальними за серйозні злочини або порушення прав людини, з метою відшкодування завданої шкоди, заподіяної потерпілим, а також притягнення винних до справедливого покарання [163].

Загальновідомо, що поняття «репарація» у міжнародному праві сформувалося після Першої світової війни. Водночас випадки відшкодування державами-агресорами завданої шкоди відомі й раніше, зокрема у випадку Франції. Після поразки у війні, розпочатій імператором Наполеоном Бонапартом, у 1814 р. Франція зобов'язалася виплатити компенсацію в розмірі 700 мільйонів франків. Також відповідно до умов Франкфуртського договору від 1871 р., Франція мала сплатити репарації в

сумі 5 мільярдів золотих франків протягом п'яти років. Німецькі війська утримувалися у деяких районах Франції до моменту повної сплати останньої частини репарацій у вересні 1873 р. [269].

Правову основу для стягнення компенсацій із держави-агресора закріпив Версальський договір 1919 р. після закінчення Першої світової війни. Німеччина, визнавши свою провину у розв'язанні війни, зобов'язалася відшкодувати завдані збитки, які переважно мали економічний характер. Проте виконання цих зобов'язань у реальності виявилось складним: економічна депресія та політична нестабільність у Німеччині в 1920-х рр. ускладнили реалізацію масштабних репараційних планів [270].

Варто зазначити, що Німеччина продовжувала виплачувати репарації за Першу світову війну аж до 2010 р. [269]. Після Другої світової війни концепція репарацій зазнала суттєвих змін, як у змістовному, так і в правовому вимірах. Основний акцент було перенесено з виключно міждержавного відшкодування на забезпечення компенсацій окремим особам, які зазнали прямих або опосередкованих втрат унаслідок воєнних дій та злочинів проти людяності. Ця трансформація стала можливою завдяки активній участі правників, які представляли інтереси постраждалих, здійснювали збір доказової бази та ініціювали юридичні процедури з метою досягнення справедливого відшкодування завданої шкоди. Зусилля адвокатів сприяли не лише формуванню практики індивідуального отримання репарацій, але й заклали підґрунтя для подальшого розвитку міжнародного права у сфері захисту прав людини [270].

У науковій літературі репарації для постраждалих розглядаються як надання компенсацій потерпілим, передусім у формі матеріальних виплат, що передбачає створення ефективних державних механізмів відшкодування шкоди, завданої фізичним та психічним стражданням, покриття наявних збитків, відновлення порушених прав жертв конфлікту, а також надання

якісної медичної, психологічної, правової та соціальної допомоги [271, с. 120].

Окрім матеріальної компенсації, репараційні механізми повинні охоплювати і інші ключові форми відновлення справедливості, зокрема реституцію, реабілітацію, сатисфакцію та гарантії неповторення. Зазначені заходи нерідко відіграють не менш значущу роль, ніж фінансове відшкодування, оскільки спрямовані на комплексне подолання наслідків порушення прав людини та зцілення окремих осіб, родин і громад. Ефективна реалізація таких форм репарацій вимагає наявності політичної волі, стратегічного лідерства та тісної взаємодії з органами національної влади [272].

Як зазначено в Аналітичній довідці щодо міжнародного досвіду репарацій постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, та інших воєнних злочинів зазначено, репарації становлять невід'ємну складову ширшого процесу постконфліктного врегулювання, який включає встановлення істини, забезпечення правосуддя, відшкодування шкоди та запровадження гарантій неповторення. Відповідно до положень міжнародного гуманітарного права, особи, які зазнали серйозних його порушень, мають право на отримання відповідної компенсації [273].

Дійсно, репарації часто асоціюють із виплатою коштів, тобто компенсацією. Ст. 75 Римського статуту передбачає можливість ухвалення Судом рішень щодо репарацій, які можуть включати реституцію, компенсацію та реабілітацію, з урахуванням як міжнародного, так і національного правового регулювання [227].

Дедалі очевиднішим стає те, що жертви грубих порушень міжнародного права у сфері прав людини мають невід'ємне право на репарації. Це положення ґрунтується, зокрема, на загальному принципі міжнародного права, відповідно до якого всі порушення міжнародно-правових норм тягнуть за собою юридичну відповідальність.

Наведемо деякі визначення із міжнародних документів. Зокрема, ст. 8 Загальної декларації прав людини проголошує право на ефективні засоби правового захисту від дій, які порушують її основоположні права, гарантовані конституцією чи законом [274]. У ст.ст. 10, 63 та 68 Американської конвенції йдеться про право на «адекватну», «справедливу компенсацію» та «компенсаційні збитки» [275]. Ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права закріплює «право на компенсацію, що має позовну силу» [276]. У ст. 14 Конвенції проти катувань підкреслюється право на «справедливу та адекватну компенсацію, включаючи засоби для якомога повнішої реабілітації» [277]. Ст. 50 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає право жертви на «справедливу сатисфакцію» [278].

Основні принципи та керівні положення ООН щодо права на правовий захист і репарації жертвам грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права надають державам чіткі рекомендації щодо виконання зобов'язань із надання репарацій. У цих документах особливу увагу приділено різним формам репарацій, зокрема: 1) реституції як формі відновлення первісного становища жертви до моменту порушення її прав (наприклад, повернення незаконно вилученого майна, відновлення правового статусу, повернення до постійного місця проживання та інші заходи, спрямовані на відновлення ситуації, що існувала до моменту порушення); 2) компенсації – надання відшкодування за будь-яку економічно оцінювану шкоду, завдану внаслідок порушення прав жертви (втрата заробітку або засобів до існування, втрата економічних можливостей, пошкодження майна тощо); 3) реабілітацію – надання потерпілим необхідної медичної, психологічної, юридичної та соціальної допомоги; 4) сатисфакцію – заходи, спрямовані на визнання фактів порушення та відновлення гідності жертв (встановлення істини про обставини та відповідальних осіб, пошук зниклих безвісти або їхніх останків, повернення і перепоховання останків, публічні вибачення, вжиття

судових і адміністративних санкцій щодо винних тощо); 5) гарантії неповторення – комплекс заходів, спрямованих на запобігання повторенню порушень прав людини у майбутньому (забезпечення незалежності судової влади, реформування військових і правоохоронних органів, внесення змін до законодавства для підвищення захисту прав людини тощо) [168; 279].

Звернемо увагу, що у питаннях застосування репарацій не існує універсального ідеального способу відшкодування для постраждалих. Кожен випадок потребує індивідуального підходу, щоб максимально захистити права людини [2, с. 110]. Варто також відокремлювати репарації від допомоги. Репарації спрямовані на компенсацію завданої шкоди постраждалій особі, причиною якої стало протиправне діяння. Натомість допомога задовольняє потреби людини і може надаватися незалежно від факту завдання шкоди, при цьому право на допомогу мають і ті, хто претендує на репарації [269].

Репарації повинні бути оперативними, доступними та відповідати розміру завданої шкоди. Процедура підтвердження для заявників має бути максимально простою, потерпілі – отримувати необхідну підтримку. Особливий захист слід гарантувати найуразливішим категоріям потерпілих. Право на репарації має реалізовуватися без жодних дискримінацій за будь-якими ознаками. Відповідальність за виплату репарацій закріплена в національному законодавстві про відповідальність держав, а також у міжнародному гуманітарному праві та нормах прав людини. Порівняльний аналіз практики свідчить про різноманітність механізмів відшкодування збитків, завданих у ході міжнародних збройних конфліктів [272].

Безсумнівно, виплата репарацій є тривалим і багатоаспектним процесом. До основних його складових належать: 1) оцінка завданих збитків – враховуються втрати цивільної інфраструктури, економіки, культурної спадщини, навколишнього середовища, а також формується реєстр постраждалих; 2) визначення пріоритетів серед потерпілих; 3) створення механізмів виплат – це можуть бути прямі компенсації фізичним особам,

фінансування відновлювальних проєктів, а також довгострокові інвестиції для відбудови економіки; 4) забезпечення контролю і прозорості, наприклад, через цифрові реєстри компенсацій [270].

Варто зазначити, що Організація Об'єднаних Націй та Європейський Союз підтримують орієнтований на жертв підхід до політики репарацій, спрямований на відновлення справедливості та підкреслюють важливість перехідного правосуддя [280]. Також слід підкреслити, що відповідальність за надання репарацій лежить не лише державам, які вчинили правопорушення. Основні принципи та керівні положення ООН щодо права на правовий захист та репарації жертвам грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права передбачають розробку національних програм репарацій і допомоги жертв у випадках, коли винні сторони не можуть або не хочуть виконувати свої зобов'язання [168].

З-поміж основних цілей репараційної програми у науковій літературі виокремлюють визнання, громадянську довіру та соціальну солідарність. Найзагальнішою метою такої програми є забезпечення справедливості для жертв. Ідеальна репарація передбачає «повну реституцію» (*restitutio in integrum*), тобто відновлення попереднього стану (*status quo ante*) або компенсацію відповідну розміру заподіяній шкоди. З погляду жертв, ці заходи мають на меті усунути наслідки заподіяних порушень. З іншого боку, репарації покликані запобігти отриманню злочинцями будь-якої вигоди від їхніх протиправних дій або зобов'язати державу взяти на себе відповідальність за вчинені або допущені порушення. Ще однією важливою метою репараційної програми є формування або відновлення громадянської довіри. Подібно до визнання, довіра громадян є одночасно умовою і результатом досягнення справедливості. Нарешті, законною метою такої програми є також зміцнення або створення соціальної солідарності – емпатії, характерної для тих, хто готовий поставити себе на місце інших, що, як і

визнання та довіра, є одночасно і умовою, і наслідком справедливості [281, с. 194–195].

Кожна програма правосуддя перехідного періоду є унікальним комплексом процесів і механізмів, які застосовуються з урахуванням конкретного контексту. ООН уникає універсальних підходів, базуючи свою діяльність на реальному аналізі національних потреб і можливостей, враховуючи досвід конкретної країни. Такий аналіз може включати оцінку різних чинників, зокрема: корінні причини конфлікту, визначення вразливих груп (наприклад, меншин, жінок, дітей); стан розгляду справ і рівень безпеки держави. Для підвищення ефективності та сталості правосуддя перехідного періоду його реалізація має здійснюватися переважно місцевими та національними структурами. В цьому зв'язку міжнародна допомога має бути спрямована на розвиток національного потенціалу, що передбачає розробку і впровадження національних програм правосуддя перехідного періоду. Важливу роль у тих процесах слід відвести активній участі громадськості [282, с. 37-38].

Першою міжнародною судовою інституцією, що впровадила систему репарацій, що дозволяє потерпілим від воєнних злочинів та інших серйозних порушень, учинених в контексті збройного конфлікту, звертатися з вимогами про відшкодування шкоди безпосередньо до винних осіб, став Міжнародний кримінальний суд. Проте система репарацій МКС має суттєві обмеження. Головна проблема полягає у тому, що згідно з принципом, індивідуальної кримінальної відповідальності, МКС може видавати рішення про відшкодування лише проти засуджених осіб, а не проти держав чи недержавних збройних формувань. Відповідно до ч. 2 ст. 75 РС МКС, Суд може ухвалювати постанову безпосередньо проти засудженого, призначаючи відшкодування потерпілій особі, яке може включати реституцію, компенсацію та реабілітацію [227].

Фахівці відзначають, що такий обмежений правовий підхід створює практичні проблеми адже він не враховує складність сучасних збройних

конфліктів. Водночас, безперечно, Міжнародний кримінальний суд може стати останньою надією для постраждалих на встановлення справедливості у випадках, коли національні судові механізми вже вичерпано [162].

Також зазначимо, що Римський статут, яким керується МКС, визначає, що до судового процесу можуть доєднатися потерпілі або свідки (якщо такі довели, що справді пов'язані з конкретними інцидентами, за які переслідується злочинець). Тоді вони отримують спеціального представника та мають право голосу під час судового провадження. Гроші засудженого перераховуються потерпілим через Цільовий фонд для потерпілих, заснований у 2002 р. Згідно зі ст. 79 Римського статуту [283]. Зауважимо, що саме цій інституції відведено вирішальну роль у роботі із постраждалими. Це незалежний орган, підвідомчий МКС [284].

Цікаво, що практика Міжнародного кримінального суду у сфері надання репарацій поки що велика й налічує всього чотири рішення, з яких лише два є остаточними. Перше рішення було оголошене 14 березня 2012 р.. Тоді лідер одного з повстанських угруповань у Демократичній Республіці Конго, Т. Лубанга отримав 14 років ув'язнення за вербування дітей до повстанського руху. Також було визначено загальну суму відшкодувань у розмірі 10 мільйонів доларів. У 2014 р. Ж. Катанг був визнаний винним у злочинах проти людяності та воєнних злочинах, скоєних під час нападу на село Богоро в районі Ітурі (Демократична республіка Конго). У 2016 р. один із членів руху, пов'язаного з Аль-Каїдою, був визнаний співвиконавцем воєнного злочину за навмисні напади на релігійні та історичні споруди у Тімбукту (Малі). 8 липня 2019 р. Шоста Судова палата МКС визнала Б. Нтаганду винним у воєнних злочинах та злочинах проти людяності, скоєних в Ітурі (Демократична Республіка Конго). А 4 лютого 2021 р. МКС ухвалив історичне рішення у справі Прокурор проти Д. Онгвена, визнавши його винним у воєнних злочинах в Уганді, зокрема у злочині примусової вагітності як злочині проти людяності [285].

Очевидно, Україна як держава, що веде боротьбу за свою незалежність у різних сферах, зокрема й у юридичній, не може ігнорувати сучасні тенденції в сфері правосуддя. Вона має прагнути до справедливості не лише на міжнародному рівні, а й всередині країни. Принципи, закріплені у практиці Міжнародного кримінального суду щодо надання репарацій – такі як повага до гідності особи, конфіденційність, пропорційність, обґрунтованість тощо – мають бути враховані під час впровадження національної системи репарацій [284]. Водночас особам, які зазнали грубих порушень міжнародного права, слід гарантувати: 1) рівний і ефективний доступ до правосуддя; 2) адекватні, ефективні та своєчасні репарації; 3) доступ до повної інформації щодо порушень і механізмів компенсації [162, с. 5].

Отже, відшкодування шкоди (репарації) у перехідному правосудді передбачають компенсацію завданих збитків (передусім матеріальних) жертвам тяжких порушень міжнародного права у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права. Принципи та підходи, які формують концептуальне бачення і становлять фундамент міжнародної системи надання репарацій, є засадничими для розробки та впровадження ефективних національних механізмів компенсації шкоди. У світлі сучасних подій Україна не може ігнорувати ці тенденції правосуддя та має прагнути до справедливості, застосовуючи відповідні принципи не лише на міжнародному рівні, а й шляхом їх імплементації у національну правову систему.

2.4 Інституційні реформи як константа перехідного правосуддя

Концепція перехідного правосуддя є фактично єдиним способом не лише для подолання серйозних наслідків збройних конфліктів, а й для відновлення порушених прав постраждалих та притягнення винних до відповідальності. Водночас варто розуміти, що перехідне правосуддя – це

комплекс процесів і механізмів, спрямованих на подолання масштабних порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права, а також на запобігання повторенню конфліктів у майбутньому [271, с. 123].

Сучасний практичний досвід правосуддя перехідного періоду охоплює десятки національних моделей. Усі вони спрямовані на забезпечення справедливості для постраждалих, а також мають на меті забезпечити максимально гармонійний та інклюзивний перехід від стану збройного конфлікту до сталого миру. Водночас заходи перехідного правосуддя можуть бути доволі різновекторними та навіть суперечливими з урахуванням складності роботи у зоні конфлікту [176].

Експерти підкреслюють, що впровадження заходів із запобігання конфліктам має бути таким, щоб майбутні покоління завжди були захищені від війни, насильства та зловживань. Такі заходи повинні ґрунтуватися на утвердженні віри в основоположні права людини, гідність та цінність кожної особи, рівність прав жінок та чоловіків, а також на праві рівноправності між великими і малими націями. Крім того, необхідно створити умови для забезпечення справедливості та дотримання зобов'язань, що випливають із міжнародних договорів і інших джерел міжнародного права, впровадити програми перевірки державних посадовців для відновлення довіри громадськості до інституцій влади а також здійснити реформу судової системи, сектору безпеки та правоохоронних органів [157].

Цілком справедливо зазначають Є. Ткаченко, Я. Радченко та В. Кириченко, що перехід від конфлікту до миру завжди пов'язаний із демократизацією політичної системи та її інституційної складової. Йдеться про побудову сучасної демократичної держави з новітньою демократичною політико-правовою системою [271], що є складним, багатоаспектним, безперервним процесом та має глобальний масштаб [286].

Як відзначають науковці, структура інституційної системи охоплює сукупність правил, організацій та процедур. Залежно від сфери

інституційної діяльності, до її складу входять елементи державного управління, партійно-електоральні системи (як проміжної ланки) та інститути громадянського суспільства. За характером способу утвердження розрізняють формальні інститути, закріплені в нормативно-правових актах, та неформальні практики, що ґрунтуються на звичаях, традиціях чи усталених соціальних нормах [287].

Маємо розуміти, що універсального підходу до формування перехідного правосуддя не існує. Незалежно від того, чий досвід або яку комбінацію підходів, механізмів та констант перехідного правосуддя обирає держава, ключовою умовою його легітимності та ефективності залишається його відповідність міжнародним стандартам у сфері прав людини [157].

Відомо, що інституційні реформи охоплюють широкий спектр напрямів, серед яких особливе значення мають: удосконалення національного законодавства та його гармонізація правовою системою Європейського Союзу; забезпечення безпеки, захисту прав і свобод людини; впровадження ефективних антикорупційних механізмів. а також розбудова сталого і відкритого діалогу між органами державної влади й інститутами громадянського суспільства [288, с. 13].

У контексті перехідного правосуддя інституційні реформи (Institutional reforms) відіграють роль гарантій неповторення конфлікту та включають очищення органів влади (люстрацію), реформу сектору безпеки, правоохоронних органів, судової системи, а також реформування сфер освіти та медіа. Процес можна також спростити як впровадження системи перевірки службовців, які зловживають своїми державними посадами [157]. Крім того, у науковому дискурсі існує позиція, згідно з якою інституційні реформи мають бути спрямовані на формування таких правових і управлінських умов, що забезпечують рівноправність у відносинах між громадянами та органами державної влади [144].

Своєю чергою, основною метою інституційних реформ є трансформація державних інститутів таким чином, щоб забезпечити сталий

мир, всебічний захист прав людини та формування культури поваги до верховенства права як невід'ємної умови демократичного розвитку та суспільної злагоди [105].

Для досягнення цієї амбітної мети необхідно впроваджувати комплекс заходів, зокрема: законодавчі ініціативи в міжнародних і національних нормативно-правових актах; структурні реформи органів влади; створення належних наглядових органів; заходи з роззброєння, демобілізації та реінтеграції. Що передбачають розпуск незаконних збройних формувань, забезпечення їхнім учасникам права на справедливий суд і подальшу реінтеграцію до суспільства; оновлених навчальних програм для державних службовців та представників органів влади з акцентом на міжнародне право, права людини та міжнародне гуманітарне право [144]; ініціативи громадянського суспільства, а також реформи у сфері освіти, мистецтва й культури; запровадження програм посттравматичного консультування [289].

Цілком ґрунтовно відзначає Н. Теплицька про те, що ефективні стратегії формування національних систем правосуддя мають ґрунтуватися на комплексному підході, що передбачає належну увагу до правових норм, процедур (як формальним, так і неформальним), а також до інституційних структур – як офіційних, так і неофіційних. Фундаментом таких стратегій виступає законодавство, яке водночас відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини та адекватно враховує поточні потреби, історичний контекст і соціально-політичні реалії конкретної держави. Важливим інституційним елементом систем, що базуються на верховенстві права, є сильна та незалежна судова система, оснащена та підготовлена для захисту прав людини під час здійснення правосуддя. Не менш значущими є інші інститути перехідного правосуддя, серед яких – поліцейські служби, що діють на основі закону та поважають права людини, гуманні та прозорі системи виконання покарань, справедливі й неупереджені механізми кримінального переслідування, а також функціональні і незалежні асоціації адвокатів, зокрема в галузі кримінального захисту. Останні відіграють

життєво важливу роль у забезпеченні права на справедливий суд, рівність сторін і гарантій прав особи в умовах кримінального процесу [129, с. 39].

У 2017 р. у Звіті Генеральної асамблеї ООН з питань про сприяння встановленню істини, правосуддя, відшкодування збитків та гарантій недопущення порушень підкреслено, що правосуддя перехідного періоду має охоплювати суттєвий інституціональний розвиток, оскільки побудова інституцій є довготривалим процесом. Особливу увагу приділено вдосконаленню захисту свідків, розробці пріоритетних стратегій і заходів зі зміцнення громадянського суспільства. Такі ініціативи свідчать про реальне реагування на виклики та створюють основу для подальших сталих дій у сферах правди, справедливості, компенсацій та не повторення порушень. Саме через інституційні реформи забезпечується сталий мир – шляхом перевірок і звільнення службовців сектору безпеки, оборони та системи правосуддя, формуються гарантії неповторення конфлікту [290]. Для України це завдання є надзвичайно важливим, адже російська агресія – це не просто військовий конфлікт, а також наслідок глибоких системних проблем у самій росії [291].

Отже, інституційні реформи є надважливим компонентом перехідного правосуддя для формування його ефективних результатів. Очевидно, що з метою забезпечення сталого миру і відновлення справедливості для жертв злочинів і зловживання владою, необхідно проводити комплексні інституційні зміни, додатково залучати ресурси і можливості, які мають на меті просування демократичних цінностей та утвердження прав людини.

Далі зупинімося докладніше на основних напрямках інституційних реформ, що стосуються сфери перехідного правосуддя. Так, одним з ключових інструментів правосуддя перехідного періоду, який застосовується для захисту новостворених демократичних режимів від потенційних загроз з боку осіб, тісно пов'язаних із попереднім тоталітарним правлінням, а також із метою запобігання рецидиву авторитаризму, є люстрація.

Слушною є думка Е. Шишкіної з приводу того, що люстрація є невід'ємним процесом перехідного періоду, а саме унікальним механізмом відновлення справедливості в особливий час для суспільства [292, с. 88].

У науковій літературі поняття «люстрації» трактується по-різному – від широкого розуміння як синоніму політичної чистки до більш вузького, що передбачає практику скринінгу певних груп осіб з метою оцінки їхньої доброчесності, причетності до порушень прав людини чи співпраці з репресивними органами.

О. Семьоркіна визначає люстрацію як форму «очищення», суть якої полягає у можливості усунення з державних установ осіб, яким бракує цілісності і доброчесності, включно з представниками судової влади [289].

Б. Морозов та А. Митко підкреслюють, що люстрація – це особлива процедура перевірки осіб, які після трансформації політичного режиму з тоталітарного на демократичний обіймають (або претендують) на посади в органах державної влади, визначених спеціальним переліком. Основною метою такої перевірки, як від знають науковці, є встановлення фактів можливої співпраці з органами державної безпеки тоталітарного режиму, що може становити загрозу для демократичного розвитку, верховенства права та суспільної довіри до нових інституцій [293, с. 104].

На думку Ю. Орлова, люстрація виступає як інструмент формування певного образу майбутнього, шляхом запобігання участі у цьому процесі дискредитованих бюрократів та інших соціальних груп, які співпрацювали з недемократичними силами, агресором, підтримували окупаційну владу або реалізацію агресивної політики [294, с. 192].

К. Хлабистова пропонує розглядати люстрацію у широкому та вузькому значенні. У широкому значенні, на думку вченої, люстрація є поліфонічним, перманентним, міжгалузевим публічно-правовим явищем, що включає комплекс юридичних засобів (люстраційних заходів), передбачених чинним законодавством, і спрямованих на запобігання деструкції публічної влади та забезпечення її ефективного функціонування. У вузькому значенні

– це інститут права міжгалузевого характеру, який об'єднує правові норми і механізми, що покликані протидіяти та подолати деструкцію публічної влади [295, с. 5].

Підтримуємо думку К. Котельової проте, що загалом люстрацію можна визнавати як однин із інструментів перехідного правосуддя, що виконує не лише функцію інституційного очищення, але й слугує засобом відновлення довіри в суспільстві, сприяє встановленню сталого миру та може розглядатися як гарантія неповторення збройного конфлікту в майбутньому [296].

У міжнародних документах немає єдиного визначення поняття «люстрація». Водночас у документах ООН використовуються терміни «перевірка» або «перевірка благонадійності», що означають оцінку доброчесності з метою встановлення відповідності особи для роботи на державній службі. Ці процеси спрямовані на усунення з посад державної служби недобросовісних працівників з метою відновлення довіри суспільства та легітимності державних інституцій [27, с. 48].

Відомо, що якісний кадровий склад органів влади безпосередньо пов'язане з професіоналізацією державної служби та ефективною кадровою політикою на регіональному рівні [297, с. 24]. Водночас перевірка благонадійності може мати суттєве значення для процесів переходу, якщо вона суттєво відрізняється від політичних «чисток». Такі перевірки не мають призводити до масових звільнень на підставі, наприклад, простого членства в певній партії. Натомість вони повинні базуватися на формальному, об'єктивному процесі оцінки поведінки та сумлінності конкретних осіб, щоб визначити їхню придатність для подальшої роботи в публічному секторі [289].

Варто зауважити, що застосування заходів люстрації неодноразово піддавалося критиці. Основними причинами неефективності таких заходів називають відсутність політичної волі для усунення негативних наслідків для осіб, які підпадають люстрації або перевірці. Крім того, люстрацій ні

процеси критикують за те, що вони часто призводили до колективної, а не індивідуальної відповідальності, заважали швидкому та ефективному процесу примирення, а також сприяли втраті досвідчених кадрів, яких важко одразу замінити новими. Окремі сумніви викликала й достовірність секретних архівів, що використовувалися для обвинувачень, оскільки ці документи могли бути створені під тиском, на основі доносів чи неперевіреної інформації [144].

Водночас, як наголошують вчені, попри всі труднощі та критику, люстрація може бути ефективним і успішним інструментом трансформації суспільства. Успіх цього процесу залежить від низки ключових чинників, з-поміж яких виокремимо такі: 1) люстрація ґрунтується на принципі рівності. Який передбачає безумовне застосування люстраційних процедур до всіх осіб, що обіймали публічні посади за часів тоталітарного режиму – від президента і членів уряду до депутатів парламенту – незалежно від їх статусу чи заслуг; 2) процес проходить прозоро, із залученням громадськості та забезпеченням вільного доступу до публічної інформації; 3) люстрація здійснюється незалежною, інституційно відокремленою та політично незаангажованою структурою; 4) вона ґрунтується на науково обґрунтованому аналізі та ретельному дослідженні архівних матеріалів органів державної безпеки тоталітарного режиму, які можуть слугувати доказовою базою для прийняття рішень про застосування люстраційних заходів; 5) процедура люстрації відбувається відповідно до законодавства із забезпеченням процесуальних гарантій для щодо яких вона застосовується – розгляд справ у судовому порядку, дотримання прав і основоположних свобод людини, зокрема права на захист, а також можливість оскарження рішень у порядку апеляції та касації [298, с. 47].

Джерелами люстрації в країнах Європейського Союзу є Європейська конвенція з прав людини, прецедентна практика Європейського суду з прав людини, національні судові рішення держав-членів ЄС та резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи. За висновками відповідних комісій,

люстрація повинна відповідати чотирьом основним критеріям: індивідуалізованій доведеності провини; дотриманню презумпції невинуватості та праву на судовий захист; головною метою процедури має бути захист демократії; люстрація має проводитися у чітко визначені часові рамки [299, с. 101].

Варто підкреслити, що у жодному разі метою люстрації не є помста чи покарання [300]. Зокрема, такої позиції дотримується Парламентська асамблея Ради Європи, яка 27 червня 1996 р. ухвалила засадничу резолюцію щодо ліквідації спадщини комуністичних тоталітарних режимів [301].

Цей документ містив рекомендації для держав-членів ПАРЄ щодо реструктуризації правової й інституційної системи раніше комуністичних країн. З-поміж критеріїв правомірності люстрації виокремлено такі: доведення саме особистої провини (не колективної, а індивідуальної) у кожному конкретному випадку; надання належних гарантій захисту прав людини, презумпції невинуватості та права на оскарження у суді; врахування різниці між завданнями та цілями люстрації – зокрема. Між захистом молодих демократичних держав і функцією кримінального права, що передбачає покарання осіб, визнаних винними; люстраційні заходи мають бути чітко обмежені у часових межах як щодо строку їх застосування, так і термінів проведення відповідних перевірок [105].

У подальшій практиці Європейський суд з прав людини підкреслив недопустимість застосування люстраційних обмежень щодо працевлаштування у приватних компаніях. Суд наголосів, що вимога лояльності до держави була виправданою лише у контексті роботи в державних органах, які виконують функції забезпечення та захисту загального інтересу. Водночас така вимога не може бути застосована до працівників приватного сектору. Хоча діяльність приватних компаній впливає на функціонування держави, приватні компанії не наділені владними повноваженнями, які мають державні органи. Крім того, цілі діяльності приватних компаній, особливо у фінансовій та економічній

сферах, здебільшого не співпадають із завданнями державних органів і підприємств. Це було підтверджено у справі «Sidabras and Dziautas v. Lithuania» (заяви № 55480/00 та 59330/00) [302].

В юридичній літературі європейська концепція люстрації сформувалась на основі практичного досвіду низки країн Центрально-Східної Європи наприкінці 1980-х рр. [303; 304].

Зауважимо, що з-поміж основних типів демократичних перетворень та підходів до перехідного правосуддя в Східній та Центральній Європі виокремлюють такі: 1) «розрив» – період від послаблення авторитарного режиму до його краху, коли опозиція захоплює владу; 2) «узгоджений перехід» – коли, режим і опозиція домовляються про демократичний перехід. Наприклад, Польща та Угорщина, які пройшли «із узгоджений перехід» із «пост-суверенним» формування конституції; 3) «трансформація» – процес, при якому авторитарні лідери намагаються самостійно перетворити режим на демократію, контролюючи демократизацію та політичні зміни, що в кінцевому підсумку призводить до проведення вільних і чесних виборів. Приклад – Болгарія [105].

Своєю чергою, дослідники теми люстрації виділяють кілька основних її видів: державну, економічну та політичну. Державна люстрація виступає формою захисту державних інституцій від прихованого впливу на осіб, які обіймають політичні та високі адміністративні посади в органах влади з боку зацікавлених структур, спеціальних органів, секретних служб або іноземних впливів. Економічна люстрація спрямована на охорону населення та національної економіки від протиправного втручання з боку олігархічних та тіньових капіталів. Політична люстрація застосовується для захисту суспільства і держави від узурпації державної влади незаконними діями політичних партій, а також для гарантування дотримання внутрішньопартійної демократії серед її членів [305].

Першими держави, які впровадили законодавчі акти щодо люстрації та відкриття архівів були Німеччина та Чехословаччина. У цих країнах

декомунізаційні програми відзначалися своєю жорсткістю та послідовністю. Люстраційні заходи в Німеччині розпочалися фактично одразу після об'єднання країни. Відповідно до Договору про об'єднання 1990 р., державні службовці могли бути звільнені у разі наявності даних про їхню співпрацю з органами державної безпеки НДР або причетності до порушень прав людини. Закон про документацію Штазі, ухвалений Бундестагом у 1991 р. (набув чинності у 1992 р.), регламентував доступ жертв до архівів спецслужб, а також визначив порядок перевірок державних службовців. У липні 1991 р. Федеральні збори Чехословаччини прийняли Закон про суддів і суди, який встановив процедуру перепризначення суддів, які були призначені до 1 січня 1990 р. Спеціальний суд отримав повноваження відкликати суддю у разі виявлення під час перевірки фактів серйозних зловживань повноваженнями або порушень прав людини. 4 жовтня 1991 р. було ухвалено Закон про люстрацію (№ 451/1991), відомий як «закон про велику люстрацію», метою якого було очищення еліт всіх рівнів від колишніх партійних функціонерів, співробітників та інформаторів спецслужб. Під дію закону підпадали законодавча, виконавчі та судова влада, військові установи, поліція і спеціальні служби, засоби масової інформації, державні промислові підприємства, банківський сектор, заклади вищої освіти [297, с. 51–53].

Процедура люстрації в Республіці Польщі була ініційована з певним часовим відставанням – лише після ухвалення 11 квітня 1997 р. Закону «Про розкриття факту роботи або служби в органах державної безпеки або співпраці з ними у 1944–1990 рр. осіб, які виконують публічні функції». Зазначений нормативно-правовий акт окреслив перелік органів державної безпеки, зв'язок з якими вважався співпрацею, визначив суб'єктів публічного управління, що підлягають люстрації, встановив хронологічні межі співпраці, уповноважені органи та процедуру здійснення люстраційних заходів [306].

Хоча, варто відмітити передумови люстраційних змін були ще вісім років до прийняття відповідного закону. На думку дослідників, головною причиною затримки з реалізацією люстрації була відсутність належної політичної серед представників нової демократичної еліти. Попри це, перші спроби розпочати процес очищення влади почали виявлятися вже наприкінці 1990-х рр. XX ст. Зокрема, парламент, обраний у 1989 р. на основі домовленостей «Круглого Столу», створив політичне підґрунтя для формування демократичного уряду. Після приходу до влади нових демократичних сил розпочався поступовий демонтаж залишків комуністичної системи, у якій значну роль відігравала Служба безпеки. Першими нормативно-правовими актами, що започаткували інституційні зміни, стали закони «Про органи захисту держави» та «Про поліцію», які відповідно припинили діяльність Служби безпеки та міліції. З цього часу ідея необхідності проведення люстрації почала активно поширюватися в інформаційному просторі, зокрема через засоби масової інформації [298, с. 42].

Загалом можна вважати, що польська люстрація є взірцевою. Польський Конституційний трибунал свого часу зазначав, що першочерговою метою люстрацій цих заходів у Польщі передусім був захист демократії від ремісії тоталітаризму, а також покарання винних у колаборації з режимом тоталітарного правління [300].

Особливий досвід інституційних реформ у контексті перехідного правосуддя має Латвія. Протягом відносно короткого періоду в країні були запроваджені масштабні люстраційні заходи та проведені фундаментальні трансформації державних інституцій. Крім того, впроваджено жорсткі умови щодо набуття громадянства, послідовно реалізовано політику історичної пам'яті та мовної політики. Завдяки цим комплексним та своєчасним діям Латвія, разом з іншими країнам Балтійського регіону – Литвою та Естонією, змогла ефективно нейтралізувати деструктивний вплив рф та забезпечили сталий поступ на шляху до інтеграції до ЄС та НАТО.

Здобутки Латвії у сфері управління державою свідчать про ефективність обраної інституційної моделі, яка була сформована в попередні десятиліття. Зокрема, у контексті повномасштабної агресії РФ проти України Латвія демонструє послідовну та активну позицію: попри обмеженість власних ресурсів, вона перебуває серед лідерів за обсягами військової, дипломатичної, економічної та гуманітарної підтримки України. Крім того, держава забезпечує належні умови для громадян України, які вимушено залишили свою країну через воєнні дії. Латвійський досвід також вирізняється здатністю своєчасно ідентифікувати як відкриті, так і приховані (гібридні) загрози, а також гнучкістю державної політики в таких критичних сферах, як зовнішня політика, національна безпека, інформаційна безпека, а також питання міграції [307, с. 73].

Люстраційні закони свого часу також були прийняті в Угорщині, Румунії, Болгарії, Литві, Естонії. Першими на цьому шляху стали країни Балтії. У Грузії ж процес люстрації розпочався з 2004 р. в контексті політичних змін, зокрема з приходом до влади М. Саакашвілі, хоча формалізація відбулася лише у 2011 р. із прийняттям Закону «Хартія Свободи». Кожна з держав, що впроваджувала люстраційні заходи, обирала власну модель, виходячи зі специфіки свого історичного та політичного контексту, що зумовило відмінності в ефективності та наслідках реалізованих підходів. Отже, досвід країн Центральної та Східної Європи у сфері люстрації є неоднорідним і не підлягає прямому копіюванню без глибокого аналізу особливостей конкретної національної ситуації [292, с. 86–87].

Власний досвід інституційних реформ має й Україна. Починаючи з початку 1990-х р., у державі здійснювалися численні спроби реформування правоохоронних органів та спеціальних служб. Основною метою задекларованих змін було приведення діяльності цих структур у відповідність до європейських стандартів, забезпечення ефективного захисту прав і свобод громадян, формування безпечного суспільного

середовища, а також подолання радянської та пострадянської спадщини в організації та функціонуванні сектору безпеки. Проте, як зазначають експерти з аналізу реформ кримінального правосуддя та правоохоронної системи в Україні, реалізація реформ часто страждала від недостатньої обґрунтованості, відсутності стратегічної послідовності та нестачі належного фінансування. Розроблені концепції та програми нерідко не відповідали актуальним потребам суспільства й можливостям держави. Багато з них були побудовані на іноземних моделях, запозичених без урахування особливостей національної правової традиції та ментальних установок українського суспільства, що ускладнювало їх практичне впровадження [308, с. 5].

Після здобуття незалежності 24 серпня 1991 р. питання люстрації в Україні тривалий час залишалося поза політичною повісткою дня. Вищі посадові особи, зокрема перший Президент України Л. Кравчук, не виявляли зацікавленості в реалізації люстраційних процесів, що пояснюється їхнім тісним зв'язком з попереднім радянським політичним режимом, в межах якого вони займали провідні позиції в системі влади УРСР. Поодинокі ініціативи та публічні звернення представників опозиційних сил, зокрема В. Чорновола та Л. Лук'яненка, щодо необхідності очищення влади, не отримали належної підтримки ані в політичному середовищі, ані серед широких верств населення [309, с. 552].

Лише через понад два десятиліття – у 2014 р. – під впливом суспільного запиту та активізації громадянського суспільства органи державної влади перейшли до активнішої реалізації люстраційних заходів. Важливою віхою стало ухвалення 16 вересня 2014 р. Закону України «Про очищення влади» (Закон про люстрацію) [310].

Водночас варто зауважити, що необхідність люстрації озвучувалася ще у 2005 р., після завершення Помаранчевої революції, однак ці ініціативи не мали практичного втілення. Новий імпульс для започаткування повноцінного процесу очищення влади був наданий подіями Революції

Гідності, яка супроводжувалась репресіями з боку режиму В. Януковича та масовими порушеннями прав людини, включно з вбивствами учасників протестів [311]. Відповідно до положень прийнятого закону, люстраційні заходи охоплювали осіб, які перебували на посадах у державному апараті щонайменше протягом одного року у період президентства В. Януковича (з лютого 2010 до лютого 2014 р.), а також тих, хто обіймав керівні посади в органах Комуністичної партії Радянського Союзу до 1991 р. [312].

У науковій літературі звертають увагу на те, що з телеологічної точки зору розуміння люстрації в національному законодавстві подано надто вузько, оскільки вимога українського суспільства на очищення влади навряд чи може бути обмежена лише заборонаю обіймати певні посади [313]. Ми підтримуємо таку позицію.

Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України «Про очищення влади», процес люстрації (очищення влади) запроваджено з метою унеможливлення доступу до управління державними справами осіб, які у своїй діяльності сприяли узурпації влади Президентом України В. Януковичем, підризу основ національної безпеки й оборони або вчиняли протиправні дії щодо порушення прав і свобод людини. Закон закріплює ключові принципи, на яких ґрунтується процедура очищення влади: дотримання верховенства права та законності, забезпечення відкритості, прозорості та публічності процесу, дотримання презумпції невинуватості, індивідуальної відповідальності, а також гарантування права на захист особи. У ст. 2 Закону окреслено широке коло посадових осіб, щодо яких застосовуються люстраційні обмеження. До цієї категорії, зокрема, віднесено міністрів, керівників центральних органів виконавчої влади, співробітників правоохоронних органів, прокурорів, військовослужбовців тощо [310].

Для забезпечення відкритості процесу інформація про осіб, до яких було застосовано люстраційні заходи, публікувалася у Єдиному державному реєстрі осіб, щодо яких застосовано положення вищезазначеного Закону.

Отже, серед основних критеріїв, що обумовлювали заборону на зайняття посад, визначених у Законі, виокремлюють такі: 1) перебування на одній із визначених посад щонайменше протягом одного року у період з 25 лютого 2010 р. до 22 лютого 2014 р. («правило одного року»); 2) зайняття посад у період протестних подій на Майдані з 21 листопада 2013 р. до 22 лютого 2014 р.; 3) обіймання керівних посад у Комуністичній партії СРСР або співпраця з органами КДБ; 4) причетність до узурпації влади, політичних переслідувань учасників протестів, винесення незаконних заборон на проведення мирних зібрань тощо. Вичерпний перелік підстав для застосування люстраційних заходів деталізовано у ст. 3 вказаного Закону [314].

Окрім Закону України «Про очищення влади», важливим нормативно-правовим актом у сфері трансформації правосуддя став Закон України «Про відновлення довіри до судової системи України», прийнятий Верховною Радою України 8 квітня 2014 р. Він визначив правові та організаційні засади спеціальної перевірки суддів як тимчасового, посиленого заходу в межах чинних процедур дисциплінарного провадження. Метою запровадження такого механізму було підвищення авторитету судової влади, відновлення довіри громадян до судової системи, а також забезпечення законності та справедливості у функціонуванні судової гілки влади [315].

Водночас, починаючи з 2015 р., Конституційний Суд України розглядає питання щодо конституційності окремих положень Закону України «Про очищення влади». Станом на сьогодні остаточне рішення у цій справі не ухвалено.

У контексті декомунізації 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Цей нормативний акт закріпив правові підстави для засудження і заборони пропаганди символіки тоталітарних

режимів, які спричинили масові порушення прав людини та інші тяжкі злочини проти людяності [316].

Оцінюючи результати впровадження люстраційної політики в Україні, слід констатувати її обмежену ефективність. На думку експертів, люстраційні заходи мали переважно вибіркового характеру, не відповідали очікуванням суспільства та не забезпечили належного очищення органів державної влади. У зв'язку з цим люстрація в Україні отримала справедливую оцінку як декоративна та формалізована. Крім того, численні недоліки у законодавчому регулюванні та процедурних аспектах спричинили порушення прав людини під час реалізації люстраційних заходів. На це, зокрема, вказали Венеціанська комісія у своїх висновках від грудня 2014 року та червня 2015 р., а також Європейський суд з прав людини у рішенні у справі «Полях та інші проти України» від 17 жовтня 2019 р. [317].

Повномасштабна війна, тимчасова окупація частини території України, а також запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність у поєднанні з задокументованими випадками співпраці окремих українських чиновників із представниками окупаційної влади, зумовили новий виток суспільно-політичної дискусії щодо необхідності запровадження чергового етапу люстрації в Україні. Особливо гостре засудження в суспільстві викликають факти сприяння країні-агресору з боку осіб, що обіймали або обіймають посади в органах української влади. У цьому контексті очищення державного апарату від осіб із антидержавницькими поглядами та потенційних зрадників дедалі частіше розглядається як нагальна передумова збереження державного суверенітету та інституційної спроможності України [314; 318].

З метою врегулювання окремих аспектів цього питання у Верховній Раді України наразі зареєстровано законопроект про внесення змін до низки нормативно-правових актів, що передбачає обмеження участі в управлінні державними справами осіб, пов'язаних із політичними партіями, діяльність яких була заборонена у встановленому законом порядку [319].

У ширшому контексті перехідного правосуддя відновлення довіри до державних інституцій вимагає комплексного підходу, що передбачає впровадження низки цілеспрямованих заходів, спрямованих на мінімізацію ризиків повторення порушень у майбутньому. Зважаючи на масштабні порушення прав людини, які мали місце за прямої участі або за умов бездіяльності судових органів, для досягнення стабільного ефекту в частині превенції порушень необхідно вирішити три ключові завдання: по-перше, здійснити належну перевірку суддівського корпусу та працівників судової системи; по-друге, забезпечити реальну інституційну незалежність судової влади; по-третє, підвищити рівень професійної підготовки представників судових органів, зокрема у тих сферах, які є критично важливими для запобігання порушенням прав і свобод людини [289].

Своєю чергою, ключовим завданням реформи у секторі безпеки та оборони України є формування стійких оборонних та безпекових спроможностей, побудованих на засадах стандартів НАТО. Основною метою цієї трансформації є забезпечення здатності держави до ефективного реагування на зовнішні та внутрішні виклики, відновлення територіальної цілісності, зміцнення системи гарантування прав і свобод громадян, а також нейтралізація кризових ситуацій і надзвичайних подій. При цьому система національної безпеки й оборони має ґрунтуватися на принципах національної стійкості (national resilience) та передбачати активну участь громадянського суспільства в ухваленні стратегічних рішень [320].

У контексті запобігання повторенню системних порушень у майбутньому, реформування безпекового сектору повинно бути реалізоване за такими стратегічними напрямками: 1) чітке розмежування функціональних повноважень між поліцією, збройними силами та розвідувальними органами; 2) забезпечення дієвого механізму демократичного цивільного контролю над збройними силами; 3) скасування необґрунтованих привілеїв, наданих військовослужбовцям поза межами правових рамок;

4) запровадження системної перевірки персоналу силових структур щодо доброчесності, професійної відповідності та дотримання прав людини [289].

Отже, інституційні реформи як константу перехідного правосуддя можна розглядати крізь призму гарантій неповторення конфлікту, що передбачають очищення органів влади (люстрацію), реформування правоохоронних, судових, військових, розвідувальних та інших інституцій, які покликані гарантувати дотримання основоположних прав і свобод людини, а також забезпечувати підтримку правопорядку і безпеки. Інституційні реформи є невід'ємною складовою перехідного періоду, метою яких є створити умови для примирення у суспільстві, відновити справедливість та недопустити конфлікт у майбутньому. Можна виокремити такі напрями інституційних реформ: внесення змін до національного законодавства щодо захисту прав і свобод людини з урахуванням вимог міжнародних стандартів; структурні реформи органів влади з метою підвищення ефективності їхньої роботи, а також відновлення довіри громадськості до них; налагодження взаємодії органів влади з громадськістю. Для досягнення ефективних результатів у процесі реалізації перехідного правосуддя надзвичайно важливим є впровадження комплексних інституційних трансформацій, а також залучення додаткових ресурсів і потенціалів, спрямованих на утвердження демократичних цінностей та забезпечення дотримання прав людини.

Висновки до Розділу 2

У другому розділі дисертації розкрито сутнісну природу констатації істини як первинного інструмента перехідного правосуддя, проаналізовано функціональне призначення відповідальності у механізмі перехідного правосуддя, визначено роль відшкодування шкоди (репарацій) у процесі відновлення справедливості, а також охарактеризовано інституційні реформи як одну із ціннісно-правових констант перехідного правосуддя.

У результаті аналізу змісту другого розділу були зроблені такі висновки:

1. Поняття правосуддя в його ідеальному розумінні нерозривно пов'язане з істиною – встановленням правди. Право на правду – це не лише право на отримання інформації про злочини, обставити правопорушень тощо. Це виконання зобов'язання держави щодо забезпечення вільного доступу до інформації про збройний конфлікт, проведення освітніх та просвітницьких програм, утворення комісій правди. Ключову роль у процесі утвердження правди відіграє встановлення істини. Констатація істини, як первинний інструмент перехідного правосуддя, передбачає утвердження правди шляхом забезпечення надання інформації про причини і наслідки конфлікту, об'єктивної та неупередженої документальної реконструкції подій, формування і надання доступу до національного архіву, розслідування щодо осіб, зниклих або зниклих безвісти, відновлення історичної правди тощо. Підкреслено, що констатація істини є ядром перехідного правосуддя.

2. Відповідальність – це складне, багатомірне та багатоаспектне явище. Його сутність та природу протягом всього періоду розвитку суспільства вивчають різні науки, головним чином, у межах свого предмета. У юридичній науці та практиці термін «відповідальність» використовують для позначення тісно пов'язаних, але різних юридичних явищ, визначення різних аспектів правових відносин. Правосуддя перехідного періоду корелює з кримінальною відповідальністю, хоча ґрунтується на ширшому розумінні правосуддя, яке враховує низку потреб жертв і суспільних інтересів. Кожна держава має власний досвід у сфері перехідного правосуддя, який формується з урахуванням національної культури, менталітету, особливостей правозастосовної практики та політичної ситуації. Одним із ключових елементів перехідного правосуддя є розслідування та кримінальне переслідування, основною метою яких є забезпечення справедливого судочинства стосовно найтяжчих злочинів, що

становлять порушення норм міжнародного права: геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії. Під міжнародним злочином запропоновано розуміти винне протиправне діяння, що порушує світовий правопорядок та його окремі сфери, загрожує міжнародній безпеці й підлягає кримінальному покаранню. Визначення таких злочинів закріплене в юрисдикції Міжнародного кримінального суду – постійно діючого судового органу, діяльність якого базується на принципі комплементарності, що встановлює особливий порядок співвідношення між національною та міжнародною юрисдикцією. Найсерйознішим видом злочинів проти миру, безпеки та добробуту людства є геноцид, що характеризується цілеспрямованими діями, спрямованими на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи осіб або цілих народів. Злочини проти людяності охоплюють систематичні прояви насильства, що завдають значних страждань або спричиняють тяжкі фізичні чи психічні ушкодження. До таких діянь належать, зокрема, вбивство, винищення, поневолення, депортація або насильницьке переміщення населення, катування та інші нелюдські дії, співмірні за тяжкістю та характером. Воєнні злочини охоплюють протиправні діяння, вчинені в ході або у зв'язку з міжнародним чи неміжнародним збройним конфліктом, які порушують норми, що обмежують або забороняють застосування певних методів і засобів ведення бойових дій. Агресія визначається як застосування збройної сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави. Відповідальність у механізмі перехідного правосуддя – це про визнання та не приховування суспільно небезпечних, винних діянь, що посягають на міжнародні цінності та загрожують міжнародному миру і безпеці, ефективне розслідування, неупереджене та справедливе правосуддя. Покарання за міжнародні злочини відіграє визначальну роль у формуванні та реалізації концепції перехідного правосуддя.

3. Репарації – це надання компенсацій потерпілим, передусім у формі матеріальних виплат, що передбачає створення дієвих державних механізмів відшкодування завданої шкоди. Вони охоплюють відшкодування фізичних та психічних страждань, компенсацію матеріальних збитків, відновлення порушених прав жертв конфлікту, а також забезпечення якісної медичної, психологічної, правової та соціальної допомоги. Окрім компенсації, репарації містять інші важливі форми, з-поміж яких: реституція, реабілітація, сатисфакція та гарантії неповторення. Усі вони можуть бути не менш важливими та ефективними, ніж фінансова компенсація. У процесі застосування репарацій завжди постає проблема відсутності ідеального способу компенсування завданої шкоди постраждалим. Слід обов'язково зважати на обставини кожного окремого випадку з метою забезпечення максимально можливого рівня захисту прав людини. Також слід чітко розрізняти поняття репарацій і допомоги. Репарації спрямовані на відшкодування шкоди, завданої постраждалій особі внаслідок протиправного діяння, і є формою правової відповідальності. Право на репарації виникає як юридичний наслідок порушення, має обов'язків характер і повинно реалізовуватися на недискримінаційних засадах. Відшкодування шкоди (репарації) у перехідному правосудді передбачає передусім матеріальну компенсацію завданої шкоди жертвам грубих порушень норм міжнародного права усфері прав людини та гуманітарного права. Україна, яка сьогодні бореться за свою свободу та незалежність, не може не враховувати сучасні тенденції правосуддя та має застосовувати фундаментальні принципи та підходи міжнародної системи надання репарацій.

4. Перехід від конфлікту до миру завжди пов'язаний з процесами трансформації політичної системи в напрямі демократії та її інституційною складовою. Структура інституційної системи містить певні правила, організації та процедури. У контексті перехідного правосуддя інституційні реформи пов'язують з гарантіями неповторення конфлікту, що, своєю

чергою, передбачає здійснення люстраційних заходів щодо державних органів, реформу сектору безпеки, органів правопорядку, судової системи, медіа сфери та сфери освіти, а також у ширшому сенсі, – впровадження механізмів перевірки посадових осіб на предмет зловживання службовими повноваженнями та участі в порушеннях демократичних принципів. Інституційні реформи спрямовані на забезпечення умов, за яких буде досягнуто рівноправності у відносинах між громадянами й органами влади, сприяють забезпеченню сталого миру, захисту прав людини і формуванню культури поваги до верховенства права. Одним із основних напрямів інституційних реформ є люстрація. Критерії люстрації: індивідуалізований підхід із належним доказовим обґрунтуванням; дотримання презумпції невинуватості; гарантоване право на судове оскарження; спрямованість на захист демократичного ладу; чітко визначені часові межі застосування відповідних процедур. Європейську концепцію люстрації сформовано на основі практичного досвіду країн Центрально-Східної Європи, набутого у процесі трансформаційних змін наприкінці 1980-х рр. Перші держави, що ухвалили законодавчі рішення про люстрацію і відкриття архівів – Німеччина і Чехословаччина. Також свого часу люстраційні закони були прийняті в Польщі, Угорщині, Румунії, Болгарії, Литві, Естонії. Власний досвід інституційних реформ має Україна. Люстрація в нашій державі характеризувалася вибірковістю, суспільні очікування не виправдалися, внаслідок чого українська люстрація отримала оцінку як декоративна і формальна. Повномаштабна війна, окупація частини українських територій, криміналізація дій, пов'язаних із колаборацією та встановлені факти співпраці окремих українських посадовців з окупаційною владою спричинили нову хвилю дискусій щодо необхідності проведення в Україні люстрації. Відтак інституційні реформи як константу перехідного правосуддя варто розглядати крізь призму гарантій неповторення конфлікту, що передбачають очищення органів влади (люстрацію), реформування правоохоронних, судових, військових та інших державних інституцій,

покликаних забезпечувати захист основоположних прав і свобод людини, а також підтримувати безпеку та стабільність у суспільстві. Інституційні реформи є невід'ємною складовою перехідного періоду, метою яких є створити умови для примирення у суспільстві, відновити справедливість та недопустити повторення конфлікту. З-поміж напрямів інституційних реформ у сфері перехідного правосуддя виокремлено такі: впровадження змін до національного законодавства щодо захисту прав і свобод людини з урахуванням вимог міжнародних стандартів; структурні реформи органів влади з метою підвищення ефективності їхньої роботи та відновлення довіри громадськості; а також налагодження ефективної взаємодії органів влади з громадськістю. Для досягнення сталих і результативних змін у межах перехідного правосуддя надзвичайно важливим є проведення комплексних інституційних реформ та залучення додаткових ресурсів і можливостей, спрямованих на сприяння розвитку демократії і захисту прав людини.

Наукові результати досліджень авторки, які висвітлені у Розділі 2, викладені в опублікованих працях Клим О. Ю. 2024б, Клим О. Ю. 2022б, Клим О. Ю., 2024в, Клим О. Ю. 2025.

РОЗДІЛ 3

ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ У КОНТЕКСТІ НОВИХ ВИКЛИКІВ

3.1 Перехідне правосуддя та міжнародні стандарти: ціннісно-правовий вимір

В умовах сучасності, коли проблематика правосуддя перехідного періоду надзвичайно актуальна для нашої держави, а надто після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, питання відповідності такого правосуддя міжнародно-правовим стандартам та, власне, імплементації цих стандартів у національне законодавство, набуває особливої ваги.

Відомо, що декларовані цілі перехідного правосуддя полягають у відновленні гідності потерпілих, формуванні взаємної довіри між протиборчими групами, сприянні інституційним змінам, що потрібні для встановлення нових відносин у суспільстві, утвердженні верховенства права [290, с. 36.]

Своєю чергою, маємо розуміти, що реформи у сфері правосуддя є складним, багатоступеневим і відповідальним процесом. Їх успішне виконання та ефективне впровадження потребують комплексного підходу, у якому першочергове значення має знання та грамотне застосування міжнародних стандартів у цій галузі. Отже, єдиним правильним шляхом до утвердження верховенства права в державі є глибоке розуміння суті міжнародних стандартів та їх неухильне дотримання [321, с. 48].

Підтримуємо думку про те, що майбутні інституційні реформи у сфері правосуддя мають базуватися, передусім, на імплементації загальноприйнятих міжнародних принципів правосуддя та стандартів поведінки суддів у національне законодавство. Тобто пріоритетом законопроектної роботи у цьому напрямі має стати аналіз ключових принципів функціонування системи правосуддя, закладених у міжнародній

юридичній практиці, та їхнє врахування як основи відповідної реформи [322].

Незалежність судової влади як окремої гілки державної влади забезпечується гарантіями незалежності та недоторканості суддів – носіїв цієї влади, що прямо передбачено ст. 126 Конституції України [119].

До таких гарантій належать, зокрема: здійснення правосуддя безпосередньо судами; спеціальний порядок здійснення призначення, обрання, відповідальності і звільнення суддів; здійснення правосуддя згідно з процедурою, визначеною законом; конфіденційність процесу ухвалення судового рішення та заборона його оприлюднення; непорушність судового рішення; заборона втручання у здійснення правосуддя, будь-який вплив на суд або суддів, а також неповага до суду з передбаченням відповідальності за такі дії; спеціальний механізм фінансування та адміністративного забезпечення судів; належне фінансове забезпечення суддів, гарантії безпеки суддів, їхніх сімей та майна, а також інші засоби правового захисту, встановлені законом [323, с. 16].

Ведучи мову про загальні принципи незалежності суддів, варто виокремити: Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 р.; Рекомендації щодо ефективного впровадження Основних принципів незалежності судових органів, прийняті резолюцією Економічної та соціальної Ради ООН 1989/60 і схвалені Генеральною Асамблеєю ООН резолюцією 44/162 від 15 грудня 1989 р.; Європейську хартію про статус суддів (Рада Європи, 1998 р.); Пояснювальну записку до Європейської хартії про статус суддів від 10 липня 1998 р.; Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки (ухвалені 17 листопада 2010 р.); Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів до Комітету Міністрів Ради Європи щодо стандартів незалежності судової влади та незмінюваності суддів; Велику хартію суддів Консультативної ради європейських суддів

(КРЕС, Страсбург, 17 листопада 2010 р.); Київські рекомендації ОБСЄ щодо незалежності судової системи в країнах Східної Європи, Південного Кавказу та Центральної Азії (Київ, 23-25 червня 2010 р.); Доповідь Венеціанської комісії «Європейські стандарти в сфері судочинства – систематичний огляд» (3 жовтня 2008, CDL-ID (2008) 002); Доповідь Венеціанської комісії щодо незалежності судової системи, частина I: незалежність суду (Венеція, 12-13 березня 2010 р.); Монреальську універсальну декларацію щодо незалежності правосуддя (Перша світова конференція, Монреаль, 1983 р.); Загальну (Універсальну) хартію судді, ухвалену Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів у Тайпеї (1999 р.); Статут суддів у Європі (Європейська асоціація суддів, 1997 р.) [324].

В юридичній літературі наголошується, що міжнародні стандарти на універсальному рівні насамперед пов'язані з діяльністю Організації Об'єднаних Націй ООН [282]. Очевидно, що роль ООН у перехідних процесах є надзвичайно важливою [325, с. 93].

ООН – універсальна міжнародна структура, створена для підтримки миру, забезпечення міжнародної безпеки та розвитку співробітництва на глобальному рівні. Станом на 2025 р. Організація об'єднує 193 держави [326].

Формування міжнародних стандартів у межах ООН здійснюється через: а) укладення багатосторонніх угод; б) прийняття рішень органами ООН; в) реалізацію заходів через відповідні процедури, спрямованих на покращення стану прав людини; г) прийняття рішень і надання консультативних висновків Міжнародним Судом ООН з метою роз'яснення принципів та норм міжнародного права у сфері прав людини. Крім того, значний вплив на формування міжнародних стандартів має практика інших міжнародних судових установ, зокрема Європейського суду з прав людини [327, с. 415].

У контексті дослідження варто зауважити, що в умовах агресивних дій росії проти України критично важливе політичне та міжнародно-правове значення має співпраця України та ООН. Відомо, що з початку повномасштабного вторгнення рф в Україну, українська дипломатія активно застосовує всі можливі політико-дипломатичні заходи у рамках ООН. Це сприяло консолідації міжнародної підтримки, введенню санкцій проти росії та ухваленню низки резолюцій, що засуджують збройну агресію рф. З-поміж останніх варто виокремити: «Агресія проти України» (2 березня 2022 р.); «Гуманітарні наслідки агресії проти України» (24 березня 2022 р.); «Призупинення прав членства Російської Федерації в Раді ООН з прав людини» (7 квітня 2022 р.); «Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН» (12 жовтня 2022 р.); «Сприяння відшкодуванню та репараціям за агресію проти України» (14 листопада 2022 р.); «Принципи Статуту ООН, які лежать в основі всеохоплюючого, справедливого та тривалого миру в Україні» (23 лютого 2023 р.); «Просування всеохоплюючого, справедливого та сталого миру в Україні» (24 лютого 2025 р.); «Шлях до миру» (24 лютого 2025 р.) [326].

Як уже було відзначено, для системи ООН правосуддя перехідного періоду складає сукупність усіх процесів і інструментів, спрямованих на те, щоб суспільство змогло примиритися з минулими масштабними порушеннями, забезпечити підзвітність, відновити справедливість і досягти примирення. Ці процеси є вкрай важливою складовою структури ООН для зміцнення верховенства права [282, с. 36].

Зауважимо, верховенство права у широкому розумінні – це принцип, за яким усі особи, інституції та організації (як державні, так і приватні), включно з державою, підпорядковуються законам, які є публічними, однаково застосовуються та охороняються за допомогою належного судового механізму. Ці закони узгоджені з міжнародними нормами і стандартами у сфері прав людини. Верховенство права також передбачає забезпечення рівності, відповідальності, справедливості, поділу влади,

участі прийнятті рішень, правової визначеності, уникнення свавілля та прозорості процедур і рішень [105].

Справедливою є думка про те, що правова держава є концептом, що передбачає обмеження влади правом, встановлення чітких правових меж для діяльності органів влади та посадових осіб. В її основі лежить ідея верховенства права, що гарантує захист прав і свобод людини як найвищої соціальної та правової цінності. Це розуміння є ключовим для оцінки ефективності правосуддя, адже відрізняє правову державу від формальної держави, де право існує лише на папері, але не служить людині. Через призму правової держави оцінюють дієздатність, незалежність та прозорість судової системи [328, с. 116].

Для розуміння міжнародних стандартів перехідного правосуддя насамперед звернімося до семантичного значення поняття «стандарт».

Сучасний словник іншомовних слів слово «стандарт» (англ. standard – норма, зразок, мірило) визначає, як: 1) зразок або модель, що слугує мірилом для подібних об'єктів; 2) нормативно-технічний документ з визначеннями та вимогами; 3) щось шаблонне, без оригінальності чи творчості [44, с. 642].

У Юридичному словнику-довіднику поняття «стандарт» (державний, галузевий) визначається як технічні умови та інші нормативні документи, затверджені відповідним органом, що регламентують основні принципи та характеристики визначених об'єктів стандартизацій, а також технічні параметри, яким повинна відповідати певна продукція [111, с. 618-619].

У науковій літературі під стандартами (в правовому аспекті) зазвичай розуміють сукупність загальних і типових принципів та правил поведінки суб'єктів права, що містяться у джерелах права [329, с. 263]. Вони набувають правового значення через усталену практику застосування та повторюваність упродовж певного часу, формуючи загальноприйнятий базис, необхідний для функціонування правопорядку [330, с. 90].

Зазначимо, що міжнародно-правові стандарти є наслідком тривалих і скоординованих зусиль багатьох держав, які прагнули виробити єдині, узгоджені позиції у сфері прав людини [331, с. 33] та можуть формуватися як на національному внутрішньодержавному рівні, так і на міжнародному, включаючи регіональні та універсальні комунікації [330, с. 90].

Одним із фундаментальних елементів ефективного функціонування правової держави є забезпечення справедливості, незалежності та неупередженості судової влади, яка повинна діяти відповідно до міжнародно-правових стандартів і гарантувати належний рівень захисту прав і свобод людини [332, с. 623].

У сфері правосуддя міжнародно визнані стандарти зазвичай розглядають як сукупність принципів, рекомендацій, правил різного рівня [321, с. 48], що задекларовані в основних міжнародних документах і дотримання яких є загальноприйнятою світовою практикою [332].

Водночас поняття «міжнародні стандарти» у науковій спільноті не має єдиного трактування. Слушною є думка В. Біліченко про те, що цей термін широко застосовується у теорії міжнародного права і охоплює різні сфери міждержавних відносин. Він може позначати як загальні конвенційні положення, так і специфічні правила поведінки, закріплені у технічних документах [333, с. 31].

У Юридичній енциклопедії поняття «міжнародні стандарти» визначено як різноманітні норми і принципи, які встановлюють типові норми поведінки суб'єктів міжнародного права у різних напрямках міждержавної взаємодії [116, с. 736].

О. Кучинська, Ю. Циганюк пропонують такі підходи до розуміння поняття «міжнародно-правові стандарти»: 1) основні цінності та природні права людини; 2) сукупність міжнародних норм і принципів [334, с. 53].

В. Буткевич визначає міжнародні стандарти як комплексне поняття, що включає кілька аспектів: по-перше, це норми, які регламентують права і свободи людини у конкретних сферах життя; по-друге, засоби забезпечення

дотримання норм міжнародного права; по-третє, визначення зобов'язань держав щодо захисту прав людини; по-четверте, встановлення міжнародних гарантій цих прав і свобод; та нарешті, визначення ступеня обов'язковості впровадження цих вимог у національне законодавство [335, с. 208].

О. Кузьмінський, досліджуючи міжнародні стандарти забезпечення прав людини у досудовому розслідуванні у кримінальному процесуальному законодавстві України, визначає міжнародні стандарти як загальновизнані більшістю держав обов'язкові мінімальні вимоги та правила поведінки у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів, що закріплені на рівні міжнародного права і впроваджені у національне законодавство. Втілюються вони через принципи, що лежать в основі відповідних норм, зокрема кримінально-процесуальних [336, с. 412].

Широке визначення міжнародних стандартів прав людини пропонує І. Путраймс, під якими, на думку вченого, варто розуміти сукупність правових норм (матеріальних, процесуальних, технологічних, технічних) та нормативних вимог різного юридичного рівня (обов'язкових і рекомендаційних), які узагальнюють міжнародний досвід регламентації суспільних відносин у сфері прав людини, їх реалізації та захисту [337, с. 12].

Р. Саврук вважає стандартами в міжнародному праві універсально визнані норми, що виконують подвійну роль: з одного боку, є мінімальним консенсусом, а з іншого – зразками для наслідування. Ця подвійність, на думку автора, обґрунтовує причину їх рухливості, особливо у сфері прав людини, де відбувається постійне розширення змісту проголошених прав. Автор також наголошує на тісному зв'язку процесу формування стандартів із природніми правами людини та позитивістським підходом, який надає правового змісту і форми приписам, що можуть виступати як стандарти, зразки чи еталони [338, с. 370].

На думку В. Чорнописької, міжнародні стандарти закріплюються міжнародно-правовими нормами, проте, як відзначає науковиця, не усі міжнародні норми є правовими стандартами [330, с. 90].

О. Наливайко, Н. Братішко відзначають, що міжнародні стандарти – це результат тривалої роботи багатьох держав з формування узгоджених позицій щодо прав людини. Вони характеризуються фіксацією змісту, обсягу або одночасно змісту й обсягу прав людини. Ці стандарти закріплені в міжнародних актах і документах, до яких держави зобов'язуються або їх заохочують дотримуватися [327, с. 412-413].

Підтримуючи думку С. Ляхівненка, зауважимо, що міжнародно-правові стандарти виступають як загальноприйняті цінності та ідеї сучасного міжнародно-правового простору. Вони закріплені в міжнародних договорах, юридичних актах міжнародних організацій, які належать до джерел права, та реалізуються у практичній роботі відповідних міжнародних судових інстанцій [339, с. 671].

Правові цінності, як уже було відзначено, становлять основу права і правопорядку, виконують функцію ідеального обґрунтування норм права, закріплюються й охороняються правовими нормами, а також визначають мету права. Статусу цінностей у праві можуть набувати як матеріальні об'єкти та блага, суспільні відносини, так і вольові феномени (мотиви, спонукання), ідеї, ідеали, соціальні інститути. До основних цінностей перехідного правосуддя належать свобода, рівність, справедливість, демократія, порядок, мир, безпека тощо. Отже, можна стверджувати, що поняття міжнародних стандартів має багатогранний характер і на загальносистемному рівні може сприйматися доволі широко.

Враховуючи вищесказане та беручи до уваги потребу в детальному конструктивному дослідженні обраної проблемати, вбачаємо доцільним навести класифікацію загальновизнаних міжнародних стандартів, що стосуються, на нашу думку, сфери перехідного правосуддя.

В. Бринцев класифікує міжнародні стандарти таким чином: 1) загальні (що стосуються державного устрою, прав людини та матеріального права); 2) процесуальні (включно зі стандартами адміністративного, господарського, цивільного та кримінального судочинства); 3) стандарти судоустрою [33, с. 54].

В. Чорнописька вважає доцільним класифікувати міжнародні стандарти за такими критеріями: 1) за зовнішньою формою вираження – договірні, звичаєві, закріплені в актах дорадчих і консультативних органів міжнародних організацій, а також у рішеннях міжнародних судів та правових доктринах; 2) за суб'єктами встановлення – стандарти ООН, Ради Європи, Європейського Союзу та їхніх дорадчих органів; 3) за змістом – цілі, принципи, норми; 4) за сферою дії – універсальні, регіональні, партикулярні; 5) за юридичною силою – імперативні (формально обов'язкові), диспозитивні (формально необов'язкові), декларативні, рекомендаційні («м'яке право», *Soft Law*); 6) за функціями у механізмі міжнародно-правового регулювання – матеріальні та процесуальні; 7) за ступенем визначеності змісту – абсолютно визначені (у якісному та кількісному вираженні) та відносно визначені (оціночні поняття) [330, с. 93].

Л. Наливайко та К. Степаненко міжнародні стандарти у сфері прав людини пропонують розглядати, як: 1) загальновизнані положення міжнародних актів як обов'язкового, так і рекомендаційного характеру, а також принципи міжнародного права, що визначають основні права особи та слугують орієнтиром для держав у їх регламентації, захисті й забезпеченні; 2) положення, закріплені в загальновизнаних документах, що регламентують права, свободи та обов'язки осіб у межах юрисдикції держав-членів світової спільноти [340, с. 20].

Натомість М. Копетюк зазначає, що міжнародні стандарти у сфері прав людини являють собою сукупність принципів та норм, які перш за все регламентують: 1) права та свободи людини у різних сферах життєдіяльності; 2) зобов'язання держави забезпечувати та гарантувати

права людини без жодної дискримінації як у мирний час, так і під час збройних конфліктів; 3) базові принципи природного права; 4) відповідальність за кримінальні порушення прав людини; 5) основні вектори розвитку та розширення прав людини; 6) засоби посилення нагляду за виконанням державами зобов'язань у цій сфері [341, с. 34].

Досить цікавим науковий підхід у розумінні системи міжнародних стандартів у сфері правосуддя І. Назароза. Автор виокремлює такі види правових стандартів: 1) базові стандарти – міжнародні акти, що містять універсальні принципи здійснення правосуддя, зокрема Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1950 р.), Загальна декларація прав людини (1948 р.) та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.); 2) спеціальні стандарти – нормативно-правові акти, що визначають порядок здійснення окремих процедур судочинства, серед яких Основні принципи щодо незалежності правосуддя, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, а також Європейська хартія про закон «Про статус суддів» (1998 р.); 3) практика Європейського суду з прав людини – рішення цього суду, що мають ключове значення для тлумачення і застосування принципів міжнародного права; 4) стандарти Європейського Союзу у сфері побудови судових систем, зокрема Хартія Європейського Союзу про основні права (2000 р.) [342, с. 352].

Так само П. Рудик пропонує поділ міжнародних стандартів у сфері правосуддя на такі дві групи: 1) базові загальновизнані міжнародні стандарти, які мають статус обов'язкових міжнародних правових норм; 2) спеціальні міжнародні стандарти, що носять рекомендаційний характер [343, с. 75].

В. Владишевська, досліджуючи міжнародні стандарти у сфері правосуддя, вважає доцільним їх поділити на дві групи. Вона виокремлює базові загальновизнані міжнародні стандарти, серед яких Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1950 р.), Загальна декларація прав людини (1948 р.) та Конвенція про захист прав людини й основоположних

свобод (1950 р.). До спеціальних міжнародних стандартів авторка відносить галузеві нормативні акти, такі як Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН № 40/32 та 40/146 (1985 р.), Бангалорські принципи поведінки суддів (2006 р.), а також рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи та висновки Консультативної ради європейських судів, що мають рекомендаційний характер [321, с. 49].

Схожою є класифікація загальновизнаних міжнародних стандартів у сфері судоустрою та статусу суддів О. Саленко. Авторка розподіляє їх за ієрархічним критерієм на дві групи. Перша – базові універсальні міжнародні стандарти, закріплені в основоположних документах, що відображають стандарти правової держави, зокрема щодо функціонування, ролі та статусу судової влади, а також гарантій незалежності суддів. До таких документів належать: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), а також на європейському рівні – Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод (1950 р.) та Хартія основних прав Європейського Союзу (2000 р.), яка виступає як аналогічний до Конвенції міжнародний договір із урахуванням сучасних тенденцій розвитку інституту основних прав у XX ст. Друга група – галузеві міжнародні стандарти у сфері судочинства, зокрема Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями № 40/32 та № 40/146 Генеральної Асамблеї ООН (1985 р.), Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя (1983 р.), Бангалорські принципи поведінки суддів, затверджені резолюцією № 2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН (2006 р.), Загальна (Універсальна) хартія судді, схвалена Міжнародною асоціацією суддів (1999 р.), Пекінські тези щодо принципів незалежності суддів Юридичної асоціації країн Азійського та Тихоокеанського регіону (LAWASIA, 1995 р.) тощо [329, с. 266–267].

А. Осауленко, О. Осауленко міжнародні стандарти захисту прав та свобод людини під час здійснення правосуддя та виконання кримінальних покарань виокремлюють за такими критеріями: 1) за масштабами дії –

універсальні (наприклад, стандарти, створені Організацією Об'єднаних Націй) та регіональні (створені Радою Європи та іншими регіональними об'єднаннями держав); 2) за спеціалізацією – акти загального характеру, які не є спеціалізованими для регулювання поведінки з особами у сфері правосуддя, проте містять окремі стандарти щодо цієї проблематики; та акти спеціалізованого характеру, що містять конкретні стандарти у галузі кримінальної юстиції; 3) за обов'язковістю для держав-учасниць – документи, обов'язкові до виконання, а також ті, що містять норми, принципи й загальні положення, такі як декларації чи пакти [344, с. 85].

О. Кучинська, Ю. Циганюк, досліджуючи систему міжнародних стандартів прав людини у кримінальному процесі України, підкреслюють, що ця система є багатокомпонентною і складається з логічно взаємопов'язаних елементів: 1) стандарти справедливого судового розгляду, що охоплюють: право на рівність перед законом та судом; право на справедливий судовий розгляд; незалежність суду; принцип неупередженості та компетентності суду; роль обвинувача; незалежність юридичної професії; 2) стандарти, застосовувані до затримання та досудового ув'язнення під варту, які включають: право на свободу та захист від безпідставного затримання; право на повідомлення про причини затримання та звинувачення; право на юридичну допомогу; право на підготовку захисту; право на свободу та особисту недоторканість; право на негайне доставлення до посадової особи з судовими повноваженнями; право оскаржувати законність затримання; права під час розслідування; право на гуманне поводження та свободу від катувань; 3) стандарти, застосовувані під час судового розгляду, що містять: право на справедливий та публічний судовий розгляд; презумпцію невинуватості; право бути поінформованим про обвинувачення; право на захист, допомогу перекладача; право бути присутнім на слуханні; принцип рівності сторін; право викликати і допитувати свідків; право не бути примушеним свідчити проти себе; виключення доказів, отриманих незаконним шляхом; право на розгляд без

невиправданої затримки; принцип законності і заборону ретроактивного застосування кримінального закону; заборону повторного кримінального переслідування (*Ne bis in idem*); право на обґрунтоване судове рішення; захист від суворішого покарання, ніж на момент вчинення злочину; право на апеляцію [334, с. 58-59]. Варто зауважити, що такий підхід О. Кучинської та Ю. Циганюк дозволяє розглядати міжнародні стандарти прав людини як комплексну систему, що забезпечує захист особи на всіх стадіях кримінального процесу – від моменту затримання до винесення остаточного рішення та апеляції.

Натомість О. Кузьмінський, аналізуючи міжнародні стандарти прав людини у досудовому розслідуванні у кримінальному процесуальному законодавстві України, з-поміж нормативно-правових актів, у яких вони закріплені, виокремлює такі: Загальну декларацію прав людини (1948 р.); Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.); Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принизливих видів поводження і покарання (1984 р.); Міжнародні пакти «Про громадянські і політичні права» та «Про економічні, соціальні та культурні права» (1966 р.); Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; Декларацію про принципи міжнародного права (1970 р.); Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (1979 р.); Звід принципів захисту всіх осіб, які зазнають затримання чи ув'язнення в будь-якій формі (1988 р.); Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (1955 р.); Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою (1985 р.); Базові принципи поводження з ув'язненими (1990 р.); Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням («Токійські правила», 1990 р.); Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи: № R (80) 11 про утримання під вартою до суду; № R (87) 18 про спрощення процедур кримінального правосуддя; Резолюція (65) 11 про поміщення під варту [336].

Г. Крет у дослідженні критеріїв класифікації міжнародних правових стандартів загалом та окремих інститутів, пов'язаних із кримінальним правосуддям, виокремлює такі основні критерії класифікації стандартів доказування: 1) за територією дії: універсальні; регіональні; 2) за суб'єктом встановлення: стандарти, що формуються у діяльності міжнародних організацій; стандарти, що формуються у практиці міжнародних судових інституцій; 3) за колом адресатів: загальні (стосуються всіх суб'єктів кримінального процесуального доказування); спеціальні (стосуються окремих суб'єктів); 4) за ступенем визначеності змісту: абсолютно визначені; відносно визначені [345, с. 83].

Підсумовуючи все вищенаведене, вважаємо, що нормативною основою для правосуддя перехідного періоду слід вважати Загальну декларацію прав людини, Статут Організації Об'єднаних Націй, а також чотири ключові джерелами сучасної міжнародної правової системи: міжнародні стандарти у сфері прав людини, гуманітарного, кримінального права і права біженців. Сюди входить повний спектр стандартів ООН у сфері прав людини та кримінального правосуддя, розроблених за останніх пів століття. Вони становлять універсальне застосування стандартів, ухвалених під егідою ООН, і слугують нормативною базою для всієї діяльності Організації у сфері перехідного правосуддя і захисту верховенства права [290, с. 37].

У контексті вивчення міжнародних стандартів перехідного правосуддя слід також звернути увагу на Женевські конвенції про захист жертв війни та Додаткові протоколи до них. Зокрема, це ст.ст. 71–73 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни; ст.ст. 84, 86, 99, 103, 105, 106 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими; ст. 49 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; п. 4 ст. 75 Додаткового протоколу, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів; а також п.п. 2 і 3 ст. 6 Додаткового протоколу II, який регулює захист жертв неміжнародних збройних

конфліктів. Положення цих документів мають універсальний характер і серед іншого закріплюють гарантії права на справедливий суд [236-241].

Міжнародні стандарти перехідного правосуддя рекомендаційного характеру включають такі документи: Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 40/34, 1985 р.) [346]; Основні принципи та керівні положення щодо права на правовий захист і відшкодування шкоди жертвам грубих порушень міжнародних норм (Резолюція ГА ООН 60/147, 2005 р.) [135]; Доповідь незалежного експерта Діани Орендліхер про оновлені принципи боротьби з безкарністю (UN Doc. Ні E/CN.4/2005/102/Add.1) [131]; Резолюції Генеральної Асамблеї ООН щодо прав людини і перехідного правосуддя: A/HRC/RES/12/11 (2009 р.) [347]; Право на встановлення істини: A/HRC/RES/12/12 (2009 р.) [348] та A/RES/68/165 (2013 р.) [349]; Доповідь Спеціального доповідача про сприяння встановленню істини, правосуддю, відшкодуванню шкоди та гарантіям недопущення порушень (Резолюція ГА ООН A/73/336, 2018 р.) [350] та інші.

Попри рекомендаційний характер міжнародних стандартів перехідного правосуддя, їхній вплив на формування вітчизняної практики є визначальним. Яскравим підтвердженням цього слугує ратифікація Верховною Радою України Римського статуту Міжнародного кримінального суду 21 серпня 2024 р. [227]. З 1 січня 2025 р. Україна офіційно стала повноправним членом МКС, увійшовши до складу 125 держав-учасниць цього ключового міжнародного документа.

Що стосується впливу Римського статуту МКС на розвиток національного правосуддя, то, як зауважує М. Смокович, він проявляється передусім у гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами щодо відповідальності за злочини геноциду, агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини. Це сприяє зміцненню верховенства

права, підвищенню ефективності судових процедур і гарантуванню дотримання прав людини [351].

Зокрема, Законом України від 9 жовтня 2024 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» у Кримінальному кодексі України було змінено назву ст. 438 на «Воєнні злочини». У цій статті наведено перелік суспільно небезпечних дій, таких як: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням; вигнання цивільного населення для примусових робіт; розграбування національних цінностей на окупованій території; застосування заборонених міжнародним правом засобів ведення війни; інші порушення законів і звичаїв війни, передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; віддання наказу про вчинення таких дій. Крім того, Кримінальний кодекс України включає низку інших злочинів, які кваліфікуються як воєнні, серед яких мародерство (ст. 432), насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433), погане поводження з військовополоненими (ст. 434), незаконне використання символіки Червоного Хреста, Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею (ст. 435), застосування зброї масового знищення (ст. 439) [259].

Співробітництво України з Міжнародним кримінальним судом регламентується, зокрема, Розділом IX-2 Кримінального процесуального кодексу України. Цей розділ визначає порядок взаємодії національних правоохоронних органів із МКС, зокрема: передання проваджень до Суду; надсилання запитів про надання допомоги; розгляд запитів МКС щодо проведення процесуальних дій; прийняття проваджень від МКС; виконання прохань про арешт та передачу осіб, підозрюваних у воєнних злочинах. Визначено також коло уповноважених органів центральної влади, відповідальних за співпрацю з МКС, якими є Офіс Генерального прокурора та Міністерство юстиції України. Передбачено можливість консультацій з

МКС. Окрім того, внесені зміни до КПК України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту містять норми щодо конфіденційності та захисту інформації, що стосується національної безпеки, а також забезпечення збереження доказів під час співпраці з МКС. Це створює належні правові умови для кримінального переслідування осіб, винних у воєнних злочинах держави-агресора, з урахуванням вимог ст. 5 Римського статуту МКС [254].

У контексті розповсюдження повноважень МКС на території України важливим є питання взаємодії національного кримінального правосуддя з юрисдикцією МКС, зокрема щодо розслідування воєнних злочинів. По-перше, відповідно до ст. 6 Кримінального кодексу України, притягнення осіб до кримінальної відповідальності за воєнні злочини здійснюється з урахуванням правил територіальної підсудності, тобто щодо злочинів, вчинених на території України. По-друге, у випадках, коли підозрювані переховуються на тимчасово окупованих територіях України або на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою уникнення кримінальної відповідальності, а також якщо особа оголошена у міжнародний розшук, слідчий суддя за ухвалою може ініціювати спеціальне досудове розслідування. Це стосується злочинів, передбачених, зокрема, ст.ст. 438 та 439 Кримінального кодексу України (відповідно до ст. 297-1 Кримінального процесуального кодексу України). Таким чином, національне законодавство створює правові механізми для проведення розслідування воєнних злочинів навіть у випадках ускладненого доступу до підозрюваних, що посилює можливості взаємодії з МКС у сфері кримінального переслідування (ст. 6 КК, ст. 297-1 КПК) [194; 260].

Отже, у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів на території України правосуддя має здійснюватися національними судами України. П. 4 преамбули Римського статуту МКС чітко визначає, що Міжнародний кримінальний суд є додатковим механізмом до національних систем кримінального правосуддя. Це означає, що МКС не є основним судом, а прокурор МКС не виконує функції головного прокурора щодо

розслідування воєнних злочинів, відповідальність за які покладена на державні органи країни, де ці злочини вчинені. МКС не замінює національну систему кримінального переслідування, проте він може втрутитися у випадках, коли держава неспроможна або не бажає належним чином розслідувати злочини. Ратифікація Україною Римського статуту відкриває можливість для притягнення до відповідальності за воєнні злочини найвищого військового та політичного керівництва рф, яке, відповідно до принципів імунітету, не може бути притягнуте до відповідальності в національних судах України. Згідно зі ст. 27 Римського статуту, МКС має юрисдикцію над усіма особами незалежно від їхнього офіційного статусу та імунітету, що дозволяє йому видавати ордери на арешт, у тому числі стосовно керівництва рф, відповідно до ст.ст. 58–59 Римського статуту [255].

У контексті дослідження слід зазначити, що Україна підписала Римський статут у 2000 р., однак його ратифікація відбулася лише через 24 роки. Основною причиною затримки став негативний висновок Конституційного Суду України від 11 липня 2001 р., який визнав деякі положення Статуту такими, що суперечать Конституції України. Зокрема, КСУ звернув увагу на абзац 10 преамбули та ст.1 Римського статуту, де зазначається, що Міжнародний кримінальний суд доповнює національні органи кримінальної юстиції [352]. Через це ратифікація була неможливою без внесення відповідних змін до Конституції, які були здійснені лише у 2016 р.

Лише після початку російської агресії український парламент ухвалив низку важливих рішень щодо Міжнародного кримінального суду. 25 лютого 2014 р. Верховна Рада України звернулася до МКС із заявою про визнання юрисдикції суду щодо злочинів проти людяності, скоєних вищими посадовими особами України під час мирних акцій протестів із листопада 2013 до лютого 2014 р. [353]. У 2015 р. парламент прийняв постанову про визнання юрисдикції МКС щодо злочинів проти людяності та воєнних

злочинів, скоєних вищими посадовими особами росії та керівниками терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР» [354].

Крім того, Україна зобов'язалася ратифікувати Римський статут відповідно до Угоди про Асоціацію з ЄС, підписаної 21 березня 2014 р. [355].

Докорінні зміни в питанні визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду відбулися зі змінами до Конституції України 2 червня 2016 р. Тоді в ст. 124 Конституції було внесено ч. 6, яка передбачає, що «Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом МКС». Ця норма мала набути чинності з 30 червня 2019 р. [119].

Додатково, 3 травня 2022 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу та інших законодавчих актів щодо співробітництва з МКС», який встановив механізм взаємодії національних органів із МКС. Реальні розслідування міжнародних злочинів в Україні почалися з початком повномасштабної російської агресії 24 лютого 2022 р., хоча юрисдикція МКС поширюється на злочини з 21 листопада 2013 р. [259].

Отже, ратифікувавши Римський статут Міжнародного кримінального суду, Україна отримала ефективні правові інструменти для розслідування злочинів агресії, геноциду, воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Найважливішим наслідком цієї ратифікації стало суттєве вдосконалення національної системи правосуддя в частині розслідування воєнних злочинів. Ратифікація Римського статуту не лише посилює можливості України притягати винних осіб до кримінальної відповідальності, а й створює основу для міжнародної співпраці у цій сфері. Вона також сприяє запобіганню та стримуванню вчинення особливо тяжких злочинів у майбутньому.

Зазначимо, що на сьогодні, відповідно до офіційної інформації МКС щодо війни в Україні, кількість підозрюваних серед російських

високопосадовців постійно зростає. Серед них – В. Путін, М. Львова-Белова, С. Кобиляш, В. Соколов, С. Шойгу, В. Герасимов та інші [356].

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що міжнародні стандарти перехідного правосуддя у ціннісно-правовому вимірі насамперед втілюються в основних цінностях перехідного правосуддя – ідеях, ідеалах, людських вчинках, а також у принципах, рекомендаціях і нормах, закріплених у міжнародних актах і документах. Ці стандарти є необхідною основою для забезпечення ефективності правосуддя в перехідний період. Нормативною базою міжнародних стандартів перехідного правосуддя виступають Загальна декларація прав людини, Статут Організації Об'єднаних Націй та чотири ключові джерела сучасної міжнародної правової системи: міжнародні стандарти у сфері прав людини, гуманітарного, кримінального права і права біженців.

3.2 Ціннісно-правові константи механізму перехідного правосуддя в Україні: моніторинг та шляхи подолання небезпек

Жахиття війни в Україні слали викликом не лише для державної влади, але й для звичайних громадян, які щодня відчують наслідки російської збройної агресії, зазнають утрат, живуть під окупацією, докладають зусиль для відбудови втраченого та сподіваються повернутися до мирного життя [357].

Зазвичай формування національної моделі перехідного правосуддя розпочинається вже після завершення конфлікту, часто за сприяння міжнародної спільноти. Однак Україна опинилася в унікальній ситуації, коли одночасно потребують врегулювання два типи конфлікту. Перший із них – це соціальний конфлікт, пов'язаний із переходом від авторитарного минулого до демократичного суспільства, символом якого стали події під час Революції Гідності. Другий – збройний конфлікт, спричинений зовнішньою агресією рф. У таких умовах надзвичайно важливими стають не

лише вивчення міжнародного досвіду, а й цілеспрямована підготовка до впровадження основних механізмів і моделей перехідного правосуддя. Зокрема, навіть в умовах «гарячого конфлікту» Україна має можливість здійснювати інституційні реформи, розробляти законодавчі механізми забезпечення притягнення до відповідальності воєнних злочинців, а також законодавчо закріплювати механізми компенсації жертвам конфлікту [217, с. 32].

Підтримуємо також думку Н. Ханенко-Фрізен про те, що для забезпечення ефективності правосуддя перехідного періоду необхідно, щоб його реалізація була вільною від заангажованості та ідеологічного тиску з боку правлячих структур. Як зауважує дослідниця, навпаки, правосуддя має стати своєрідним шаблоном для дій і взаємодії з усім суспільством – таким, що пошуки істини, справедливості та миру відбуваються безпосередньо в суспільстві, спираючись на авторитет і досвід міжнародних інституцій [159].

Водночас слушним є твердження Л. Матвєєвої про те, що національна модель перехідного правосуддя все ще перебуває на стадії формування [126, с. 381].

Як справедливо зауважують експерти, уже понад десять років систематично порушує права людини на окупованих територіях України. Міжнародні зобов'язання щодо захисту прав населення цих територій не виконуються, а відновлення порушених прав можливе лише за умови всебічного виявлення першопричин конфлікту та незалежного розслідування воєнних злочинів. Незважаючи на численні спроби України щодо врегулювання питань перехідного правосуддя, досі відсутній єдиний системний підхід, що зумовлює появу фрагментарних законодавчих ініціатив, спрямованих лише на реалізацію окремих його елементів. Часто перехідне правосуддя звужується лише до судової реформи, без належної уваги до реформування правоохоронних органів і оновлення кримінального, цивільного й адміністративного законодавства [358].

Серед початкових кроків із запровадження елементів перехідного правосуддя в нашої державі варто виокремити:

- проведення люстрації, відкриття Інституту національної пам'яті; підсилення роботи департаменту війни в Офісі генерального прокурора для координації розслідувань міжнародних злочинів; інституалізацію антикорупційних органів [126; 359];

- обговорення і схвалення Верховною Радою України Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (2014 р.), який спрямований на визначення особливостей державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях [360];

- запровадження у серпні 2015 р. програми СБУ «На тебе чекають вдома», яка дозволяла бойовикам ОРДЛО здатися владі та уникнути кримінальної відповідальності; формування судової практики з питань компенсації за зруйноване житло у зв'язку з російською агресією (2015 р.);

- запровадження процедури оформлення актів цивільного стану в окупації, створено умови для отримання жителями окупованих територій українських документів та забезпечено вступ до закладів вищої освіти через освітні центри «Крим-Україна» та «Донбас-Україна» (2016 р.);

- системну роботу з покращення безпеки та комфорту перетину адміністративної межі; перші кроки з впровадження термінології та моделей перехідного правосуддя в наукову площину: опубліковано монографію «Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні» (2017 р.);

- розроблення проекту Закону «Про засади державної політики захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту»; прийняття стратегій реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на періоди 2015-2020 та 2021-2023 рр., які враховують принципи перехідного правосуддя; прийняття Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету

України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (2018 р.), що визнав факт міжнародного збройного конфлікту з РФ. Зауважимо, що цей Закон втратив чинність з 21 квітня 2022 р. у зв'язку з новим законодавством щодо окупованих територій [361].

Також принагідно зазначимо, у 2019 р. Указом Президента України № 584/2019 створено Комісію з правової реформи, яка розробила Концепцію перехідного правосуддя [362].

Концепція передбачала чотири базові компоненти: компенсація збитків постраждалим внаслідок конфлікту; покарання винних і недопущення безкарності; реалізація права на правду про події збройного конфлікту; впровадження механізмів уникнення повторних конфліктів [363]. Однак Концепцію так і не ухвалили.

У листопаді 2019 р. за ініціативи Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин відбувся круглий стіл, присвячений темі перехідного правосуддя як інструменту подолання наслідків конфлікту та агресії. Метою заходу було розроблення рекомендацій для органів влади, науковців та експертів щодо подальшої національної стратегії впровадження правосуддя перехідного періоду [31, с. 16].

У 2021 р. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій ініціювало законопроект «Про засади державної політики перехідного періоду», який був зареєстрований у Верховній Раді. Законопроект зазнав критики як з боку неурядових організацій, так і Венеціанської комісії. Неурядовий сектор вважав, що ухвалення єдиного законодавчого акта є неефективним для регулювання широкого спектра питань перехідного правосуддя. Венеціанська комісія звернула увагу на невизначеність переліку окупованих територій і рекомендувала уточнення та доопрацювання документа. У результаті законопроект був відкликаний Урядом на початку 2022 р. і більше не вносився на розгляд парламенту [358].

Паралельно з розробкою комплексного підходу до правосуддя перехідного періоду, у 2016-2022 рр. народними депутатами і органами центральної влади було здійснено низку заходів та ініціатив. Зокрема, питання реінтеграції окупованих територій знайшло свій вияв, у таких стратегічних документах: Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр. (2020) [364]; Національній стратегії у сфері прав людини (2021) [365]; Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя (2021) [366].

У цьому контексті важливо також відзначити роботу органів правопорядку та органів прокуратури, які вибудували інфраструктуру для системного документування та з'ясування обставин вчинення тяжких міжнародних правопорушень, зокрема злочинів проти людяності та миру, спрямованих проти цивільних. Органами прокуратури було ініційовано процес встановлення співпраці з Офісом Прокурора Міжнародного кримінального суду. У парламенті тривала активна робота над формуванням законодавчого забезпечення правосуддя перехідного періоду. При цьому серед політичних еліт тривало обговорення питань кваліфікації колабораціонізму, амністії та механізмів суспільного діалогу.

Водночас, варто зауважити спеціального акта, який би комплексно врегульовував питання перехідного правосуддя в Україні, досі немає. Однак, якщо враховувати, що основною метою перехідного правосуддя є подолання наслідків збройного конфлікту та гуманітарних криз, то серед чинних законів, які містять окремі положення, пов'язані з перехідним правосуддям, можна виокремити такі: Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [367]; Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» [368]; Закон України «Про боротьбу з тероризмом» [369]; Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [370]; Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського)

тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [316] та інші.

Крім того, 20 травня 2021 р. Верховна Рада України ухвалила законопроект № 2689 про належну імплементацію норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права до деяких законодавчих актів, зокрема до Кримінального кодексу України. 07 червня 2021 р. Закон було направлено на підпис Президенту України [371].

Прийняття Закону передбачає впровадження положень міжнародного кримінального та гуманітарного права щодо кримінально-правового притягнення до відповідальності за міжнародні злочини (геноцид, злочин агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини) і спрямоване на гарантування виконання міжнародних зобов'язань із запобігання як юридичній, так і фактичній безкарності за вчинення таких порушень, зокрема шляхом:

- внесення доповнення до ст. 8 Кримінального кодексу України у вигляді нової частини, якою запроваджується принцип універсальної юрисдикції щодо злочину агресії, геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів;

- внесення до Кримінального кодексу розділу VII «Особливості кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично виконують функції військових командирів, та інших керівників за окремі злочини підлеглих», а також нової ст. 311, що передбачає особливості кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично виконують функції військових командирів, та інших керівників за відповідні міжнародні злочини;

- внесення змін до ст. ст. 44 («Правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності»), 49 («Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності»), 68 («Призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті»), 69 («Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено

законом»), 74 («Звільнення від покарання та його відбування»), 80 («Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку») Кримінального кодексу України для закріплення норм, що регламентують особливості кримінальної відповідальності за злочини агресії, геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини;

- виключення із Кримінального кодексу України ст.ст. 432 «Мародерство», 433 «Насильство над населенням у районі воєнних дій», 435 «Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею»;

- у Розділі XX Особливої частини Кримінального кодексу закріплено специфіку кримінальної відповідальності за злочини, спрямовані проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку [372; 373].

Одночасно нині на рівні законодавства та серед науковців продовжуються дискусії щодо змін до Кримінального кодексу України. Що стосуються найбільш тяжких міжнародних злочинів. У цьому контексті звернімо увагу на ст. 438 Кримінального кодексу України. Відповідно до неї, жорстоке поводження з військовополоненими або цивільними, депортація цивільного населення для примусових робіт, розкрадання національного майна на окупованих територіях, застосування заборонених міжнародним правом засобів ведення війни, а також інші порушення законів та звичаїв війни, передбачені міжнародними угодами, ратифікованими Верховною Радою України, а також надання наказу про вчинення таких діянь – карається позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років. Ч. 2 цієї статті містить положення про те, що ті самі діяння, вчинені із наслідками у вигляді загибелі людини, караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі [260].

Як бачимо, форми злочину, закріплені у зазначеній статті, здебільшого сформульовані за принципом бланкетної диспозиції, скільки не можливо чітко визначити, що таке, наприклад, «жорстоке поводження» або

«заборонені засоби ведення війни», а тим більше «інші порушення», без звернення до відповідних міжнародних договорів у сфері міжнародного гуманітарного права. Нагадуємо, що держави-учасниці Женевських конвенцій 1949 р. зобов'язалися запровадити у національне законодавство ефективну кримінальну відповідальність за серйозні порушення цих конвенцій (ст. 49 Конвенції I, ст. 50 Конвенції II, ст. 129 Конвенції III і ст. 146 Конвенції IV). Варто також зазначити, що в КК України лише чотири статті (244, 438, 439, 440) містять відсилання до міжнародних договорів і всі вони є специфічними, оскільки вимагають знання міжнародного права. Як слушно зазначає М. Хавронюк, Україні дуже не вистачає синергії між кримінологами та міжнародниками для ефективного застосування таких норм [374].

15квітня 2022 р. до Верховної Ради України подано подібний законопроект № 7290 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України» [375], який мав би, зокрема, карати росію за вчинення найтяжчих міжнародних злочинів на території нашої держави. Але, як зауважують правозахисники, проект закону має значні недоліки, які в разі його ухвалення негативно вплинуть на правосуддя [373]. Зокрема, у документі не враховано таку форму бездіяльності командного складу, що проявляється у не вжитті заходів для запобігання вчиненню міжнародних злочинів підлеглими особами. Також не враховано те, що відповідно до міжнародного права військові командири несуть відповідальність не лише у випадках, коли командири достеменно знали про вчинення злочинів підлеглими, але й за наявності інформації, яка об'єктивно свідчила про можливість таких діянь. Не до кінця зрозумілими видаються положення законопроекту і щодо терміну ув'язнення командного складу за їхню бездіяльність. Законопроект передбачає, що командири каратимуться позбавленням волі на строк 7-10 років, тоді як підлеглі за безпосередні дії можуть бути засуджені до більш тривалого строку позбавлення волі або до довічного ув'язнення. Водночас відповідно до

міжнародного права караність бездіяльності командного складу не може бути більш суворою, ніж покарання, передбачене за відповідні правопорушення, вчинені підлеглими. Ці невідповідності, на думку фахівців, істотно обмежують ефективність механізмів кримінального переслідування та притягнення до відповідальності осіб у вчиненні міжнародних злочинів на території України [376]. 17 липня 2025 р. вищезазначений законопроект відкликано.

21 серпня 2024 р. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду, ухваливши Закон України № 3909-IX «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [227].

Нагадаємо, Статут у сучасному правовому полі виступає ключовим документом, що регламентує чотири види міжнародних злочинів: воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид та злочин агресії. Закріплення цих категорій злочинів дає Міжнародному кримінальному суду виключну юрисдикцію для притягнення до відповідальності осіб за ці злочини на підставі індивідуальної кримінальної відповідальності [377].

Як уже було зазначено, на початку грудня 2024 р. також були ухвалені законопроекти для імплементації Римського статуту: № 11538 – про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини, а також та № 11539, який вносить зміни до Кримінального та Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку з цим Законом. З 1 січня 2025 р. Україна офіційно стала повноправним членом у МКС, ставши 125 державою-учасницею Римського статуту.

У контексті дослідження варто звернути увагу на кілька важливих аспектів щодо ратифікації Україною Римського статуту, зокрема: 1) внутрішні виклики: у відповідь на триваючу збройну агресію росії та численні злочини на території України, ратифікація Статуту надає державі додаткові інструменти для притягнення винних до відповідальності за особливо тяжкі злочини; 2) міжнародне представництво: Україна, ставши

повноправним членом Римського статуту, отримує право брати участь в діяльності МКС, зокрема голосувати в Асамблеї держав-учасниць та висувати кандидатури до складу Суду; 3) євроінтеграція: ратифікація є обов'язковою умовою для руху України до європейської інтеграції; 4) зміцнення міжнародної репутації: цей крок демонструє прихильність України до принципів міжнародного правосуддя, верховенства права та прав людини, посилюючи її міжнародний авторитет [378].

Безсумнівно, ратифікація Римського статуту – це важливий і прогресивний крок, який відповідає стратегічним цілям України у сфері євроінтеграції та утвердження верховенства права. Наступним викликом стане приведення національного законодавства у відповідність із нормами Римського статуту, що потребуватиме масштабної роботи з удосконалення кримінального права. Особливо важливою є роль правоохоронних органів, зокрема прокуратури, які отримають нові повноваження й відповідальність за переслідування міжнародних злочинів. Ратифікація може призвести до перекваліфікації раніше порушених справ, а отже, відкриває нові можливості для притягнення винних до відповідальності на основі сучасних міжнародно-правових стандартів [377].

Варто зауважити, що МКС уже з квітня 2014 р. розглядає справу «Ситуація в Україні» щодо злочинів, вчинених під час Революції Гідності (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.), а також щодо всіх злочинів, скоєних на території України, починаючи з 20 лютого 2014 р., включно з Кримом і Донбасом [232].

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну та його наслідки зумовили необхідність переосмислення концепції правосуддя перехідного періоду в національному контексті. Зокрема, 23 лютого 2023 р. Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України», яким визначено правові та

організаційні засади надання компенсації за майнові збитки, а також запроваджено Державний реєстр майна, пошкодженого або знищеного внаслідок зазначених подій [379].

Додатково, 23 серпня 2023 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України про пріоритетні напрями державної політики України в сфері деокупації, реінтеграції і відновлення Автономної Республіки Крим та міста Севастополя». Цей документ містить рамкові положення, що стосуються відновлення суверенітету та державного управління на деокупованих територіях Криму, і рекомендує Уряду враховувати зазначені пріоритети при формуванні та реалізації відповідної державної політики [380].

Вказана постанова фактично закладає основу для адаптації існуючих правових напрацювань до особливостей масового насильства, спричиненого російською збройною агресією.

29 березня 2024 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову № 365, яка регламентує порядок подання заяв про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, завданих агресією рф проти України, до Реєстру збитків, спричинених агресією рф проти України, з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг. Постанова має на меті реалізацію положень Резолюції CM/Res(2023)3 Комітету Міністрів Ради Європи, що стосуються запровадження Розширеної часткової угоди щодо Реєстру збитків, спричинених агресією рф проти України (12 травня 2023 р.) [381].

Правоохоронні органи України активно документують та розслідують воєнні злочини, скоєні під час збройної агресії рф проти України. Станом на сьогодні зафіксовано численні випадки воєнних злочинів, винесено сотні вироків стосовно осіб, причетних до їх вчинення [261].

Водночас здійснюється розробка державної політики щодо реінтеграції окупованих територій, реалізуються заходи з меморіалізації жертв російської агресії та систематичного документування подій війни.

Одним із ключових елементів роботи з увіковічнення пам'яті російсько-української війни стало прийняття рішення про створення Національного військового меморіального кладовища (Державна установа «Національне військове меморіальне кладовище») [382]. Крім того, Українським інститутом національної пам'яті розроблено методичні рекомендації для місцевих громад щодо збереження та вшанування пам'яті учасників, жертв і подій російсько-української війни [383].

Як уже було зазначено, 09 жовтня 2024 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього», призначенням якого є приведення Кримінального кодексу України у відповідність із нормами Римського статуту МКС та забезпечення кримінально-правового реагування на найсерйозніші міжнародні злочини, серед яких геноцид, злочин агресії, злочини проти людяності і воєнні злочини [259].

Важливо підкреслити, що внесені зміни до кодексів зберігають за Україною право самостійно здійснювати розслідування міжнародних злочинів. Дане твердження базується на врахуванні того, що основним принципом Римського статуту є принцип компліментарності, що гарантує пріоритет національної кримінальної юрисдикції.

09 травня 2025 р. у Львові було підписано Спільну заяву зустрічі міністрів закордонних справ щодо завершення роботи Коаліції держав зі створення Спеціального трибуналу з розслідування злочину агресії проти України. Головним завданням трибуналу є розслідування, кримінальне переслідування та судовий розгляд справ стосовно осіб, які несуть основну відповідальність за злочин агресії проти України [384].

Враховуючи викладене, можна констатувати, що на сьогодні кожен із елементів правосуддя перехідного періоду та його ціннісно-правові константи у різних форматах активно впроваджуються в Україні. Вони

знаходять своє відображення в ініціативах Президента України, безпекових угодах, національному законодавстві, адміністративній та правозастосовній діяльності, а також у соціальному залученні й професійному дискурсі.

Очевидно, що простих відповідей на виклики, пов'язані з системою перехідного правосуддя, не існує – вони потребують нових системних підходів, зокрема розробки актуальної стратегії перехідного правосуддя, яка б комплексно враховувала всі раніше висловлені рекомендації та зауваження як з боку громадського сектору, так і Венеціанської комісії [358].

Обґрунтованим є твердження про те, що концепція перехідного правосуддя виступає практично єдиним дієвим механізмом, який дозволяє не лише подолати тяжкі наслідки збройного конфлікту, а й забезпечити відновлення порушених прав і притягнення винних до відповідальності. Оскільки ця концепція охоплює комплекс процесів і механізмів, спрямованих на подолання масштабних порушень прав людини та норм міжнародного гуманітарного права, до її складових має бути віднесена імплементація у національне законодавство відповідних норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права. Лише цілеспрямоване та диференційоване застосування інструментів перехідного правосуддя з урахуванням його ціннісно-правових констант, а також усвідомлення можливостей і обмежень такого правосуддя в контексті мирного врегулювання, здатне відновити довіру до суспільних та державних інституцій в Україні і сприяти трансформації конфлікту. Важливим є також запозичення досвіду держав, чий стратегії перехідного правосуддя, засновані на повазі до прав людини, вже довели свою ефективність, виконанні міжнародно-правових зобов'язань і визнанні відповідальності усіх сторін конфлікту. Проголошення пріоритету універсальних і регіональних міжнародних стандартів у сфері прав людини та їх захист державою створить міцний фундамент для побудови системи справедливого та

ефективного правосуддя в Україні, а також забезпечить належну підтримку постраждалим від збройних конфліктів [158].

Слушною є думка про те, що у процесі становлення української державності дедалі актуальнішими стають питання взаємодії публічно-правових інституцій та кореляції їхнього впливу на громадянське суспільство й окремих громадян. Цю динаміку розглядають крізь призму пріоритетної мети правової держави – захисту прав і законних інтересів громадян [385, с. 24].

Також підтримуємо думку про те, що питання запровадження перехідного правосуддя має стати частиною євроінтеграційного порядку денного. Це матиме величезне безпекове значення [386].

Європейська інтеграція визначається як провідний вектор зовнішньої політики України, що передбачає адаптацію законодавства, інституційних механізмів і суспільних практик відповідно до норм, принципів та стандартів Європейського Союзу. Її кінцева мета – вступ України до ЄС. Євроінтеграційний поступ України супроводжується підписанням і ратифікацією численних міжнародних угод, а також проведенням багатоступінчастих переговорів. Важливим чинником, що впливає на темпи просування до повноправного членства в Європейському Союзі, є, зокрема, імплементація стандартів ЄС у сфері правосуддя, включаючи реформу інституцій перехідного періоду [387, с. 60].

Узагальнюючи, можна констатувати, що для належного забезпечення захисту прав людини необхідно: 1) забезпечення доступності правосуддя для всіх громадян, з особливим акцентом на особливо вразливі категорії населення; 2) реформування існуючих інституцій (зокрема судової системи, правоохоронних органів) та створення нових незалежних структур, уповноважених розслідувати злочини і порушення, з максимальним залученням постраждалих і громадянського суспільства (зокрема через механізми, як-от комісії правди); 3) розробка та впровадження комплексної стратегії, спрямованої на всебічну імплементацію інструментів перехідного

правосуддя на всіх рівнях державної влади, а також внесення відповідних змін до законодавства; 4) забезпечення ефективного відшкодування шкоди, заподіяної унаслідок порушень прав людини, як у матеріальному, так і в нематеріальному вимірах [364].

На підставі проведеного дослідження вважаємо за доцільне зазначити, що існує нагальна потреба у розроблені та прийнятті якісно нової Національної стратегії перехідного правосуддя, що визначить базові ціннісно-правові константи правосуддя перехідного періоду в Україні, а також плану заходів з реалізації цієї Стратегії. Пріоритетними заходами Нацстратегії мають стати – відновлення справедливості та довгострокового миру в нашій державі. Очевидно, що національна модель перехідного правосуддя має будуватися на орієнтирах правосуддя перехідного періоду з урахуванням міжнародних стандартів в означеній сфері. Важливим аспектом також є врахування досвіду тих держав, стратегії перехідного правосуддя яких, ґрунтуючись на засадах поваги до прав людини, вже довели свою ефективність на практиці.

Висновки до Розділу 3

У третьому розділі дисертації розглянуто питання перехідного правосуддя у контексті нових викликів, виокремлено міжнародні стандарти правосуддя перехідного періоду, здійснено моніторинг ціннісно-правових констант механізму перехідного правосуддя в Україні та визначено шляхи подолання небезпек у ньому.

Опрацювання матеріалів третього розділу стало підґрунтям для формулювання таких висновків:

1. Під стандартами (в правовому аспекті) варто розуміти сукупність єдиних, типових принципів і правил поведінки суб'єктів права, що знаходять свій вияв у джерелах права та отримали правове визнання у процесі усталеної практики їх застосування. Поняття «міжнародний

стандарт» має різне змістове навантаження. Зауважено, що у сучасному розумінні міжнародні стандарти є загальноприйнятими цінностями та ідеями, що зафіксовані у міжнародних угодах та нормативних актах міжнародних інституцій, є складом джерел міжнародного права й упроваджуються у практичну діяльність органів влади. Міжнародні стандарти перехідного правосуддя у ціннісно-правовому вимірі передусім знаходять свій вияв в основних цінностях перехідного правосуддя (ідеях, ідеалах, людських вчинках тощо), а також принципах, рекомендаціях, правилах, що закріплені в міжнародних актах і документах, необхідних для ефективності правосуддя перехідного періоду. Нормативною базою міжнародних стандартів перехідного правосуддя виступають Загальна декларація прав людини, Статут Організації Об'єднаних Націй, міжнародні норми у сфері прав людини, гуманітарного, кримінального права і права біженців.

2. Зазвичай механізми перехідного правосуддя починають утворюватися після закінчення збройного протистояння. Водночас Україна опинилася в унікальних обставинах, коли потрібно вирішувати два різновиди конфліктів: соціальний – конфлікт, пов'язаний із переходом від авторитарної влади до демократичного суспільства (в контексті подій Революції Гідності); збройний – конфлікт, що виник внаслідок збройної агресії РФ проти України. Незважаючи на всі спроби України врегулювати питання перехідного правосуддя, досі відсутній єдиний підхід до його бачення. Це призводить до фрагментарних законодавчих ініціатив, що спрямовані на впровадження лише окремих його елементів. Проблематика впровадження перехідного правосуддя повинна стати складовою євроінтеграційного порядку денного. Виникає гостра потреба у розробленні та прийнятті якісно нової Національної стратегії перехідного правосуддя, що визначить його базові ціннісно-правові константи, а також включатиме план заходів з її впровадження. Пріоритетними заходами Нацстратегії мають стати – відновлення справедливості та забезпечення тривалого миру в

Україні. Розбудова перехідного правосуддя в нашій державі має здійснюватися відповідно до міжнародних стандартів у цій сфері. Також важливим є запозичення іноземного досвіду тих держав, чиє бачення перехідного правосуддя, засноване на повазі прав людини, уже себе виправдало у практичному застосуванні.

Наукові результати досліджень авторки, які висвітлені у Розділі 3, викладені в опублікованих працях Клим О. Ю. 2022а, Клим О. Ю. 2023, Клим О. Ю. 2025.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено комплексний науковий аналіз ціннісно-правових констант перехідного правосуддя задля формування на цій основі теоретичних концепцій і практичних рекомендацій, орієнтованих на ефективне підвищення стандартів функціонування судової системи в Україні. Результати дослідження викладено у низці концептуальних висновків, пропозицій та рекомендацій, зокрема:

1. Проаналізовано сучасний стан дослідження проблем перехідного правосуддя. З'ясовано, що питання перехідного правосуддя доволі широко висвітлені українськими та іноземними вченими. Констатовано, що дослідження перехідного правосуддя є міждисциплінарною сферою, що залучає фахівців з права, політичних наук, соціології, психології, історії та інших галузей. Праці вчених, у яких висвітлено різні аспекти перехідного правосуддя, поділено на два блоки. До першого блоку зараховано наукові джерела, в яких перехідне правосуддя розглянуто як цілісний феномен. До другого – праці вчених, у яких перехідне правосуддя схарактеризовано крізь призму окремих процесів та механізмів. Зроблено висновок про те, що у наукових джерелах вкрай мало досліджень, у яких обґрунтовано специфіку практичного застосування перехідного правосуддя. Виявлено, що недостатньою є й увага українських науковців до пошуку шляхів подолання небезпек в цій сфері та підвищення ефективності перехідного правосуддя з урахуванням міжнародних стандартів. Підкреслено, що у контексті сучасних реалій, що переживає українське суспільство в умовах війни та для ефективного реагування на поствоєнні суспільні виклики потрібні комплексні заходи, що охоплюють як реформування законодавства у сфері перехідного правосуддя, так і нагальні проблеми правозастосовної практики у цій царині. Саме від якості перехідного правосуддя залежить своєчасність та повнота відновлення порушених прав людини, мінімізація причин таких порушень, ефективність органів влади загалом.

2. З'ясовано методологічні засади дослідження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя. Методологія дослідження базується на комплексі філософських, загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Зазначено, що усі вони потрібні для проведення повноцінного, всебічного та комплексного дослідження, що сприяють досягненню мети та розв'язанню конкретних завдань, є основою для коректної оцінки стану наукового опрацювання проблеми вітчизняними й іноземними вченими.

3. Досліджено терміносферу ціннісно-правових констант перехідного правосуддя. Проаналізовано поняття «цінності», «цінність права», «правові цінності» та їх співвідношення. Встановлено, що зміст категорії «цінність» розкривають через виокремлення основних її характеристик, а саме: «нормативність», «значимість», «необхідність», «корисність» тощо. Визнано, що виникнення цінності пов'язане як з предметами, явищами, їх властивостями і здатністю задовольняти потреби людини і суспільства, так і з судженням, що формується з оцінки наявного предмета чи явища людиною і суспільством. Додатково проаналізовано поняття «правосуддя» та «перехідне правосуддя». Встановлено, що поняття «правосуддя» у науковій літературі визначають по-різному, зокрема як: мету судочинства; принцип судочинства; його основну характеристику. Констатовано про доцільність чіткого розмежування понять «правосуддя» та «судочинство». Зазначено, що правосуддя – це узагальнювальна категорія, яка зазвичай характеризує судову реалізацію ідеї права, а судочинство – форма реалізації правосуддя у межах конкретних справ та відповідних судових проваджень (зокрема, цивільного, кримінального, адміністративного та інших). Зауважено, що аналогом терміна «правосуддя» є термін «юстиція». Встановлено, що проблематика перехідного правосуддя є доволі дискусійною у науковій доктрині та практичній площині. З'ясовано, що дослідники у сфері різних предметних галузей пропонують власні термінологічні підходи до поняття «перехідне правосуддя», методологічно

тотожні за змістом, з-поміж яких: «правосуддя перехідного періоду»; «транзитивна юстиція»; «перехідна юстиція». Підкреслено, що усі вони концентрують увагу на змістовому наповненні цієї категорії. У процесі дослідження звернено увагу на термінологічне позначення суб'єкта, який зазнав шкоди. Встановлено, що у різних джерелах, виходячи з контексту та специфіки дослідження, існує розбіжність поглядів щодо сутності цього поняття. Зазначено, що серед запропонованих у науковій літературі категорій виокремлюються такі: «потерпілий», «постраждалий», «жертва». Зауважено, що поняття «потерпілий» частіше зустрічається у межах кримінального процесуального права. Своєю чергою, поняття «жертва» відповідає засадам справедливого правосуддя, оскільки охоплює не лише безпосередніх жертв конфлікту, але й близьких родичів загиблих. З урахуванням авторського бачення досліджуваного явища, обґрунтовано доцільність використання у межах дослідження терміна «жертва». Визначено, що правосуддя перехідного періоду охоплює значний за масштабом і різноманітністю комплекс цінностей та інструментів, що відображають правові інтереси усіх учасників процесу, перманентно жертв збройного конфлікту чи порушень, здійснених авторитарними режимами. Констатовано, що зазначений механізм сприяє формуванню суспільного консенсусу, відновленню довіри до державних інституцій і мінімізації ризиків повторення подібних конфліктів у майбутньому. Акцентовано, що надважливим є подальше реформування правоохоронних, судових, військових, розвідувальних та інших інституцій, відповідальних за захист фундаментальних прав і свобод людини, забезпечення безпеки та стабільності. Зазначено, що перехідне правосуддя, незважаючи на назву, не зводиться лише до судових процесів, але й передбачає альтернативні, несудові механізми – форми співпраці національних та міжнародних інституцій, просвітницькі заходи, з'ясування об'єктивної істини через квазісудові органи тощо. Звернено увагу на те, що елементи, які формують систему перехідного правосуддя складно передбачувати і важко

прогнозовані. Тому на практиці структура перехідного правосуддя не є фіксованою і такі елементи визначаються з урахуванням кожного окремого випадку. Встановлено, що у літературі складові елементи правосуддя перехідного періоду часто позначають як засоби, заходи, напрями, ключові концепції, процеси, механізми або інші відповідні терміни. Виходячи з предмета нашого дослідження, зазначено, що зазначені елементи слугують ціннісно-правовими константами перехідного правосуддя. Зроблено висновок про те, що ціннісно-правові константи перехідного правосуддя – це комплекс цінностей та інструментів, що відображають правові інтереси усіх учасників процесу, насамперед жертв збройного конфлікту чи зміни політичного режиму та сприяють досягненню мети та завдань перехідного правосуддя. До ключових цінностей перехідного правосуддя віднесено різні факти, матеріальні чи нематеріальні явища (ідеї, ідеали, матеріальні об'єкти, людські вчинки тощо), які слугують основою для нормотворчості та правореалізації, і визначають його мету та завдання, серед яких – свобода, демократія, справедливість, рівність, безпека тощо. З-поміж базових інструментів перехідного правосуддя виокремлено: 1) констатацію істини; 2) відповідальність; 3) відшкодування (репарації); 4) інституційні реформи. Відмінними рисами ціннісно-правових констант перехідного правосуддя вважаємо такі: 1) вони слугують ідейною основою та теоретичним обґрунтуванням перехідного правосуддя; 2) відображають правові інтереси інтереси усіх учасників процесу, перманентно жертв збройного конфлікту чи зміни політичного режиму; 3) сприяють досягненню мети та завдань перехідного правосуддя; 4) мають трансформаційний характер, тобто наділені потенціалом забезпечення перетворення. Підкреслено, що правосуддя перехідного періоду та впровадження в національний механізм його ціннісно-правових констант в умовах сьогодення особливо актуальне для України.

4. Розкрито сутнісну природу констатації істини як первинного інструмента перехідного правосуддя. З'ясовано, що поняття правосуддя в

його ідеальному розумінні нерозривно пов'язане з істиною (утвердженням правди). Зауважено, що встановлення істини виступає одним із необхідних компонентів перехідного правосуддя, без реалізації якого неможливе утвердження стабільного миру та забезпечення сталого дотримання прав людини в довгостроковій перспективі. Звернено увагу на розмежування понять «встановлення істини» та «історичне документування». Вказано, що право на правду – це не лише право на отримання інформації про злочини, обставити правопорушень тощо. Це виконання зобов'язання держави щодо забезпечення вільного доступу до інформації про збройний конфлікт, проведення освітніх та просвітницьких програм, утворення комісій правди. Зауважено, що для досягнення правди насамперед потрібно досягти об'єктивної істини. Акцентовано, що у сучасних українських реаліях відновити законність на окупованих територіях, провести ефективне розслідування і притягнення винних осіб у вчиненні воєнних злочинів – одне із пріоритетних завдань держави. Звернено увагу на те, що такі заходи у повній мірі мають відповідати суспільним потребам та інтересам, здійснюватися з дотриманням всіх міжнародних стандартів у сфері правосуддя перехідного періоду. Наголошено на важливості максимально відкритих судових процесів для відновлення довіри суспільства до судових процедур. Також важливо довести до громадськості інформацію про підтверджені факти вчинення злочинів. Такі факти у майбутньому мали б стати предметами вивчення навчальних дисциплін національно-патріотичного спрямування. Зроблено висновок про те, що констатація істини, як первинний інструмент перехідного правосуддя, передбачає утвердження правди шляхом забезпечення надання інформації про причини і наслідки конфлікту, об'єктивної та неупередженої документальної реконструкції подій, формування і надання доступу до національного архіву, розслідування щодо осіб зниклих безвісти, відновлення історичної правди тощо. Підкреслено, що констатація істини є ядром перехідного правосуддя.

5. Проаналізовано функціональне призначення відповідальності у механізмі перехідного правосуддя. З'ясовано, що відповідальність – це складне, багатомірне та багатоаспектне явище. Його сутність та природа на всіх етапах існування суспільства вивчають різні науки, головним чином, у межах свого предмета. Встановлено, що у сфері правового регулювання, у юридичній науці та практиці термін «відповідальність» використовують для позначення тісно пов'язаних, але різних юридичних явищ, визначення різних аспектів правових відносин. Аналізуючи проблему відповідальності, дослідники використовують поняття внутрішньої та зовнішньої відповідальності, індивідуальної та групової, ретроспективної та перспективної, адміністративної та цивільної, дисциплінарної, кримінальної, матеріальної та інших видів, називаючи їх як різновиди або типи відповідальності. Зазначено, що правосуддя перехідного періоду корелює з кримінальною відповідальністю, хоча ґрунтується на ширшому розумінні правосуддя, яке враховує низку потреб жертв і суспільних інтересів. Зауважено, що перехідне правосуддя – це також про справедливість. Підкреслено, що забезпечення справедливості для всіх є процесом надзвичайно складним. Звернено увагу на те, що у кожній державі існує свій специфічний досвід у сфері правосуддя перехідного періоду з огляду на національну культуру, менталітет, особливості правозастосовної практики та політичної ситуації. Визначено, що однією із складових перехідного правосуддя є розслідування та кримінальне переслідування, основною метою яких є справедливе правосуддя щодо найтяжчих міжнародних злочинів – злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочину агресії. Встановлено, що під міжнародним злочином варто розуміти умисне протиправне діяння, що зазіхає на світовий правопорядок і його окремі сфери, міжнародну безпеку та підлягає кримінальному покаранню. Зазначено, що такі злочини визначені юрисдикцією Міжнародного кримінального суду – постійно чинної судової установи, в основі діяльності якої лежить принцип комплементарності (доповнюваності)

як особливий порядок взаємовідносин між національною та міжнародною юрисдикцією. Констатовано, що найнебезпечнішим видом злочинів проти миру, безпеки та добробуту людства, вчинення якого порушує норми міжнародного права та принципи цивілізованого співіснування визначають злочин геноциду. Визначено геноцид цілеспрямованими діями з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи людей або цілих народів. Зазначено, що злочин проти людяності – це глибоко вкорінені вияви насильства, що спричинили значні страждання або тяжкі тілесні ушкодження, завдали серйозної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю (вбивство, винищення, поневолення, депортація або примусове переселення населення, катування та інші жорстокі дії подібного роду). Встановлено, що воєнні злочини – це протиправні дії, пов'язані із збройними конфліктами міжнародного чи неміжнародного типу. Такі діяння суперечать нормам міжнародного гуманітарного права, які забороняють або обмежують застосування окремих методів і засобів ведення воєнних операцій. З'ясовано, що агресія – це використання збройної сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави. Зроблено висновок про те, що відповідальність у механізмі перехідного правосуддя – це про визнання та не приховування суспільно небезпечних, винних діянь, які порушують міжнародні цінності та загрожують міжнародному миру і безпеці, ефективне розслідування, неупереджене та справедливе правосуддя. Акцентовано, що покарання за міжнародні злочини має визначальне значення для формування та реалізації концепції перехідного правосуддя.

6. Визначено роль відшкодування шкоди (репарацій) у перехідному правосудді. З'ясовано, що репарації – це надання компенсацій потерпілим, передусім у вигляді матеріальних виплат. Вони передбачають створення ефективних державних механізмів відшкодування шкоди за завдані фізичні та психічні страждання, відновлення порушених прав жертв конфлікту, а

також забезпечення якісної медичної, психологічної, правової та соціальної підтримки. Звернено увагу на те, що окрім компенсації, репарації містять інші важливі форми, з-поміж яких: реституція, реабілітація, сатисфакція та гарантії неповторення. Зауважено, що усі вони можуть бути не менш важливими та ефективними, ніж фінансова компенсація. Акцентовано, що у контексті застосування репарацій не існує досконалого способу відшкодування для потерпілих. Завжди потрібно зважати на кожний окремий випадок для того, щоб гарантувати максимальний рівень захисту прав людини. Також не варто плутати репарації із допомогою. Репарації мають на меті компенсацію за завдану шкоду постраждалій особі. Право на репарації виникає внаслідок вчинення протиправного діяння та має бути реалізоване без будь-якої дискримінації. Зроблено висновок про те, що відшкодування (репарації) у механізмі перехідного правосуддя передбачають передусім матеріальну компенсацію завданих збитків жертвам серйозних порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права. Підкреслено, що Україна, яка сьогодні бореться за свою свободу та незалежність, не може не враховувати сучасні тенденції правосуддя та має застосовувати фундаментальні принципи та підходи міжнародної системи надання репарацій.

7. Схарактеризовано інституційні реформи як константу перехідного правосуддя. З'ясовано, що перехід від конфлікту до миру завжди пов'язаний із демократизацією політичної системи та її інституційною складовою. Виявлено, що структура інституційної системи містить певні правила, організації та процедури. Встановлено, що у контексті перехідного правосуддя інституційні реформи пов'язують з гарантіями неповторення конфлікту. Це, своєю чергою, передбачає комплексний підхід, що включає: люстраційні заходи, реформу сектору безпеки, органів правопорядку, судового сектору, медійного сектору та сектору освіти. Або, узагальнено, це стосується системи перевірки службовців, які зловживають державними посадами. Вказано, що інституційні реформи спрямовані на забезпечення

умов, за яких буде досягнуто рівноправності у відносинах між громадянами й органами влади, сприяють забезпеченню сталого миру, захисту прав людини і формуванню культури поваги до верховенства права. Зосереджено увага на основних напрямках інституційних реформ у сфері перехідного правосуддя. Констатовано, що одним з таких напрямів є люстрація. З'ясовано, що визначення люстрації варіюються від дуже широкого її розуміння як синоніму політичної чистки, до вузького – як практики скринінгу окремих груп людей. Встановлено критерії люстрації: індивідуалізований підхід із належним доказовим обґрунтуванням; дотримання презумпції невинуватості; гарантоване право на судове оскарження; спрямованість на захист демократичного ладу; чітко визначені часові межі застосування відповідних процедур. Зазначено, що європейську концепцію люстрації сформовано на основі практичного досвіду низки країн Центрально-Східної Європи наприкінці 1980-х рр. Перші держави, що ухвалили законодавчі рішення про люстрацію і відкриття архівів – Німеччина і Чехословаччина. Також свого часу люстраційні закони були прийняті в Польщі, Угорщині, Румунії, Болгарії, Литві, Естонії. Власний досвід інституційних реформ має Україна. Обґрунтовано, що люстрація в нашій державі мала вибіркового характеру, суспільні очікування не виправдалися, внаслідок чого українська люстрація отримала оцінку як декоративна і формальна. Зазначено, що повномасштабна війна, окупація частини українських територій, криміналізація дій, пов'язаних із колаборацією та встановлені факти співпраці окремих українських посадовців з окупаційною владою спричинили нову хвилю дискусій щодо необхідності проведення в Україні люстрації. Зроблено висновок про те, інституційні реформи як константу перехідного правосуддя варто розглядати крізь призму гарантій неповторення конфлікту, що передбачають очищення органів влади (люстрацію), реформування правоохоронних, судових, військових та інших державних інституцій, покликаних забезпечувати захист основоположних прав і свобод людини, а також

підтримувати безпеку та стабільність у суспільстві. Підкреслено, що інституційні реформи є невід'ємною складовою перехідного періоду, метою яких є створити умови для примирення у суспільстві, відновити справедливість та недопустити конфлікт у майбутньому. Виокремлено такі напрями інституційних реформ у сфері перехідного правосуддя: 1) внесення змін до національного законодавства з питань захисту прав і свобод людини з урахуванням міжнародних стандартів; 2) структурні реформи органів влади з метою підвищення ефективності їхньої роботи, а також відновлення довіри громадськості до них; 3) ефективна взаємодія органів влади з громадськістю. Акцентовано, що для досягнення стійких і ефективних змін у межах перехідного правосуддя надзвичайно важливим є проведення комплексних інституційних реформ та залучення додаткових ресурсів і можливостей, спрямованих на сприяння розвитку демократії і захисту прав людини.

8. Виокремлено міжнародні стандарти перехідного правосуддя. З'ясовано, що під стандартами (в правовому аспекті) варто розуміти сукупність єдиних, типових принципів і правил поведінки суб'єктів права, що знаходять свій вияв у джерелах права та отримали правове визнання у процесі усталеної практики їх застосування. Встановлено, що поняття «міжнародний стандарт» має різне змістове навантаження. Зауважено, що в сучасному розумінні міжнародні стандарти виступають як загальноприйняті цінності та ідеї, які закріплені в міжнародних договорах і юридичних актах міжнародних організацій, мають статус джерел права та реалізуються у практичній діяльності органів державної влади. Зроблено, висновок про те, що міжнародні стандарти перехідного правосуддя у ціннісно-правовому вимірі передусім знаходять свій вияв в основних цінностях перехідного правосуддя (ідеях, ідеалах, людських вчинках тощо), а також принципах, рекомендаціях, правилах, що закріплені в міжнародних актах і документах, необхідних для ефективності правосуддя перехідного періоду. З'ясовано нормативну основу міжнародних стандартів перехідного правосуддя,

зокрема, виокремлено Загальну декларацію прав людини, Статут Організації Об'єднаних Націй, міжнародні норми у сфері прав людини, гуманітарного, кримінального права і права біженців.

9. Здійснено моніторинг ціннісно-правових констант механізму перехідного правосуддя в Україні та визначено шляхи подолання небезпек у ньому. Констатовано, що зазвичай механізми перехідного правосуддя починають утворюватися після закінчення збройного протистояння. Зауважено, що Україна перебуває в унікальній ситуації, коли одночасно потребують розв'язання два типи конфлікту: по-перше, соціальний – як наслідок трансформації від авторитарного пострадянського режиму до демократичного ладу, що набув особливої актуальності після подій Революції Гідності; по-друге, збройний – спричинений збройною агресією РФ проти України. Обґрунтовано, що, незважаючи на всі спроби України врегулювати питання перехідного правосуддя, наразі в державі досі відсутній єдиний підхід до його концептуального бачення. Це спричиняє виникнення непослідовних і фрагментарних законодавчих рішень, що спрямовані на впровадження лише окремих елементів правосуддя перехідного періоду. Підкреслено, що проблематика впровадження перехідного правосуддя повинна стати складовою євроінтеграційного порядку денного. Зроблено висновок про те, що виникає нагальна потреба у розроблені та прийнятті якісно нової Національної стратегії перехідного правосуддя, що визначить базові ціннісно-правові константи правосуддя перехідного періоду в Україні, а також включатиме план заходів з її впровадження. Підкреслено, що пріоритетними заходами Нацстратегії мають стати – відновлення справедливості та забезпечення тривалого миру в Україні. Акцентовано, що перехідне правосуддя в Україні має формуватися з урахуванням міжнародних стандартів у цій сфері, а також іноземного досвіду тих держав, чиє бачення правосуддя у перехідний період уже себе виправдало у практичній реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Філатов В. В. Історичні аспекти становлення концепції перехідного правосуддя в теорії міжнародного права. *Нове українське право*. 2022. № 3. С. 221–226.
2. Ільченко В. О., Фесенко М. О. Перехідне правосуддя: особливості теоретичного розуміння та практичний аспект крізь призму сучасних реалій. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2022. № 11. С. 108–111. URL: http://lsej.org.ua/11_2022/21.pdf.
3. Минуле / Майбутнє / Мистецтво. Глосарій. Перехідне правосуддя, правосуддя перехідного періоду. Транзитивна юстиція. URL: <https://pastfutureart.org/glossary/>.
4. Клим О. Ю., Чорнописька В. З. Проблема дефініції «перехідного правосуддя» у сучасному філософсько-правовому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки» 2023. № 1 (37). С. 92–99.
5. Transitions from Authoritarian Rule / Prospects for Democracy. 4 vols. Edited by G. A. O'Donnell, P. C. Schmitter, and L. Whitehead (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. 710 p. URL: https://www.press.jhu.edu/books/title/10937/transitions-authoritarian-rule?srsltid=AfmBOooKK1q7X55FbSNJ8sgLg_W3amFqFc5i_ryLg594ELFdbYuRbjol.
6. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century (University of Oklahoma Press, 1991 – first paperback printing, 1993). 386 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=6REC58gdt2sC&pg=PR3&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false.
7. Transitional justice: how emerging democracies reckon with former regimes / Neil J. Kritz, editor; foreword by Nelson Mandela. Washington, D.C.:

United States Institute of Peace Press, 1995. URL: https://primo.sns.it/primo-explore/fulldisplay/39pis_alma2168943600002521/39PIS_VISTA.

8. Siegel R. Transitional Justice: A Decade of Debate and Experience. *Human rights quarterly*. 1998. Vol. 20(2). Pp. 431–454. URL: <https://www.jstor.org/stable/762773>.

9. Nino C. Radical Evil on Trial. New Haven, CT : Yale University Press, 1996. 220 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/191845>.

10. Pasqualucci Jo M. Victim Reparations in the Inter-American Human Rights System: A Critical Assessment of Current Practice and Procedure. *Michigan Journal of International Law*. 1996. Vol. 18. Issue 1. 59 p. URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1462&context=mjil>.

11. Roht-Arriaza N. Transitional Justice in the Twenty-First Century: Beyond Truth Versus Justice. The new landscape of transitional justice in Mariezcurrena. Cambridg : Cambridge University Press. 2006. Pp. 1–16. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780511247903_A23690583/preview-9780511247903_A23690583.pdf.

12. Клим О. Ю. Дилеми перехідного правосуддя: правда, справедливість чи примирення. *Наше право*. 2024. № 1. С. 295–301.

13. Murphy C. The Conceptual Foundations of Transitional Justice. Cambridge University Press. 2017. 228 p. URL: https://www.academia.edu/80765955/The_Conceptual_Foundations_of_Transitional_Justice.

14. Murphy C. Religion & Transitional Justice. *Daedalus*. 2020. No. 149 (3). Pp. 185–200. URL: <https://experts.illinois.edu/en/publications/religion-and-transitional-justice>.

15. Перехідне правосуддя: що це і як допоможе відновити мир в Україні? Центр МГП-ПП. 2020. URL: <https://ihlaw.org/perehidne-pravosuddya-ukraina/>.

16. Mora A. Transitional Justice. Humanitarianism : Keywords, 2020. Pp. 215–217. URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/9789004431140-BP000099.pdf>.

17. Skaar E. & Wiebelhaus-Brahm E. The Drivers of Transitional Justice: An Analytical Framework for Assessing the Role of Actors. *Nordic Journal of Human Rights*. 2013. Vol. 31. Pp. 127–138.

18. Huyse L. Justice after Transition: On the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past. *Law & Social Inquiry*. 1995. Vol. 20. Pp. 51–78.

19. Pion-Berlin D. To Prosecute or to Pardon? Human Rights Decisions in the Latin American Southern Cone. *Human Rights Quarterly*. 1994. Vol. 16. Pp. 105–130.

20. Філатов В. В. Модель перехідного правосуддя в сучасному міжнародному праві : дис. ... док. юрид. наук : 12.00.11. Дніпро, 2024. 436 с.

21. Ватаманюк Л. В. Концепція перехідного правосуддя: філософсько-правові аспекти. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників V Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 9 грудня 2019 р.). 2019. С. 30–33.

22. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. Київ : РУМЕС, 2017. 592 с.

23. Дроздов О. М. Non bis in idem – європейський орієнтир для забезпечення сталості та єдності судової практики Верховним Судом (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Право України*. 2017. № 6. С. 110–132.

24. Багінський А. В. Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. № 4 (44). С. 74–78.

25. Ткаченко Є. В., Радченко Я. М., Кириченко В. О. Концепція перехідного правосуддя: апорія конституційно-правового механізму

створення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 118–123. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2024/27.pdf.

26. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації : Вибр. праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010). Харків : Право, 2010. 336 с.

27. Амністія та люстрація: механізми перехідного правосуддя для майбутнього України. Огляд міжнародної практики та національного законодавства: наук.-практ. вид. / Мартиненко О. А., Семьоркіна О. М. Київ, 2020. 84 с.

28. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с.

29. Мирошніченко Ю. М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні : монографія / Ю. М. Мирошніченко. Харків : Панов, 2017. 200 с.

30. Андрушко О. В. Теорія та практика юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2020. 480 с.

31. Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. / І. Брунова-Калісецька, Т. Кисельова, О. Мартиненко. Київ, 2020. 60 с.

32. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія. Київ : Атіка, 2004. 288 с.

33. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія. Харків : Право, 2010. 464 с.

34. Виконавчий процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про виконавче провадження : монографія / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Алерта 2023. 448 с.

35. Ватаманюк Л.В. Інститут правосуддя в Україні: ціннісний вимір : дис. ... док. філос. : 081 Право. Львів, 2021. 234 с.
36. Заінчковський М. Л. Права людини як новоєвропейський філософський та політико-правовий феномен : дис... канд. філос. наук : 12.00.12. Київ, 2003. 186 с.
37. Бурлак О. В. Міжнародні стандарти щодо статусу і функціонування національних установ із захисту і заохочення прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2010. 254 с.
38. Левицька О. В. Істина у праві: гносеологічний вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2018. 202 с.
39. Піх Ю. Т. Концепти істини у кримінальному процесуальному праві та їх реалізація у кримінальному провадженні: український та зарубіжний досвід : дис. ... док. філос. : 081 Право. Львів, 2023. 346 с.
40. Пилипенко В. П. Воєнні злочини за Римським статутом Міжнародного кримінального суду: питання теорії та практики : дис. ... док. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2024. 465 с.
41. Миронова В. О. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни : дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2008. 218 с.
42. Єрмоленко Д. О. Поняття і структура методології дослідження правової свідомості молоді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 35. Ч. І. Т. 1. С. 11–13.
43. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Академія наук Української РСР, 1974. 775 с.
44. Сучасний словник іншомовних слів / укл.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.
45. Методологія наукових досліджень: навчальний посібник / за ред. В. П. Горина. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2023. 170 с.

46. Методологія наукових досліджень: навч. посіб / В. С. Антонюк, Л. Г. Полонський, В. І. Аверченков, Ю. А. Малахов. Київ : НТУУ КПІ, 2015. 276 с.
47. Основи наукових досліджень : навч. посібн./ О. М. Сінчук, Т. М. Берідзе, М. Л. Барановська, О. В. Данілін, Д. О. Кальмус. Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2022. 196 с. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/7575ee8e-0172-497d-9902-2e0b284e870b/content>.
48. Методологія наукових досліджень у галузі : навч. посіб. / уклад.: Н. І. Бурау, В. С. Антонюк, Д. О. Півторак. КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. 58 с. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/6036b14b-7efe-429b-968b-99fec19092d4/content>.
49. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / Ю. П. Тарелкін, В. О. Цикін. Суми : Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. 196 с.
50. Бірта Г. О. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посіб. / Г. О. Бірта, Ю.Г. Бургу. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 142 с.
51. Добош З. А. Судовий контроль у сфері публічного управління в Україні: адміністративно-правове дослідження : дис. ... док. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2024. 465 с.
52. Кельман М. С. Співвідношення методу і методологічного підходу у правовій науці. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка»*. 2016. № 850. С. 204–211.
53. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 9-е вид., доп. Львів : Край, 2007. 192 с.
54. Котенко М. В. Методологічна основа наукового дослідження інтелектуальної власності як ціннісноправового феномену. *Альманах права*. 2021. Вип. 12. С. 165–170.
55. Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень : навч. посіб. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.

56. Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : дис... д-ра. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 616 с.
57. Подольська Є. А. Філософія : навч. посіб. Київ : Фірма, 2006. 704 с.
58. Жаровська І. М. Права людини та позиція громадянського суспільства: проблеми дисонансу. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. 2019. Вип. 8. С. 18–25.
59. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
60. Саміло Г. О. Теорія держави і права : навч. посіб. Запоріжжя : Просвіта, 2010. 348 с.
61. Чмиленко Ф. О., Жук Л. П. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2014. 48 с.
62. Шевчук Р. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 216–219.
63. Паршутін А. Б. Методологічні засади дослідження теорії та практики втручання у приватне спілкування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Вип. 50. Т. 2. С. 107–111.
64. Бутенко С. С. Особливості методології дослідження питань власності. *Юридична психологія*. Київ, 2016. № 2 (19). С. 58–68.
65. Філатов В. В. До питання філософської природи концепції перехідного правосуддя. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 2. С. 112–116.
66. Рассоха І. М. Методологія та організація наукових досліджень : конспект лекцій. Харків : ХНАМГ, 2011. 76 с.
67. Самсонов В. В., Сільвестров А. М., Тачиніна О. М. Методологія наукових досліджень та приклади її використання : навч. посіб. Київ : НУХТ, 2022. 385 с.

68. Ганьба О. Б. Мірошніченко В. І. Особливості сучасної методології правових наукових досліджень. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання*. 2016. № 2(13). С. 3–14.

69. Каламбет С. В., Іванов С. І., Півняк Ю. В. Методолія наукових досліджень : навч. посіб. Дніпропетровськ : Видавництво Маковецький, 2015. 191 с.

70. Ковальчук С. О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи : монографія. Івано-Франківськ: Супрун В. П. 2017. 618 с.

71. Гнатюк Н. О., Городецька О. В. Загальнонаукові методи дослідження *Природничі науки і освіта*. Умань: Візаві, 2013. С.98–99.

72. Оржинська Е. Використання загальнонаукових методів у слідчій практиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 272–276.

73. Філатов В. В. Загальнонаукові та спеціальноправові методи дослідження моделі перехідного правосуддя. *Юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 23–29.

74. Кметик-Подубінська Х. Правове моделювання як метод сучасних конституційно-правових досліджень. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 211–215.

75. Бостан С. К. Методологія правового дослідження: інструментальні засади. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право»*. 2021. № 2(3). С. 115–130.

76. Селютіна Е. Н. Історія і методологія юридичної науки : навч. посіб. 2018. URL: https://stud.com.ua/145920/pravo/istoriya_i_metodologiya_yuridichnoyi_nauki.

77. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.

78. Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

79. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди ; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. VI, 742 с.

80. Янкіна А. І. Поняття цінності в філософському знанні. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 112. С. 116–119.

81. Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 272 с.

82. Калюжний Р. А. Правові цінності як основа модернізації сучасної правової системи України. Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23 лютого 2024 р.). Ст. 75–79.

83. Пазенок В. С. Філософія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2008. 280 с.

84. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів та можливості їх поєднання. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна*. 2013. С. 187–211.

85. Романова А. С. Людина у природно-правовому просторі: інтелігібельний і сенсигібельний виміри : автореф. дис... док-ра. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2016. 43 с.

86. Чорнописька В. Проблема дефініції «правових цінностей» у сучасному науковому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2020. № 1. Т. 7, № 1. С. 89–98.

87. Качур В. О. До визначення поняття «правова культура» у правознавстві. *Право. Людина. Довкілля*. 2019. Vol. 10, № 1. С. 12–19.

88. Невмержицька О. М. Цінність як поняття: теоретичні основи. *Грані*. 2015. № 7. С. 114–117.

89. Соломчак Х. Б. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2014. 216 с.

90. Кравцов І. В. Класифікація правових цінностей та її значення для правової теорії і практики. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 51–55.

91. Манвелішвілі І. Цінності у праві і право як цінність. *Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації*. 2018. С. 623–626.

92. Чефранов А. Б. Проблеми застосування теорії цінностей у правових дослідженнях. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. С. 327–337.

93. Філософія права : навч.-метод. посіб. / О. О. Бандура, В. М. Вовк, М. В. Костицький, Ю. С. Симон та ін. ; за ред. акад. М. В. Костицького. Київ : КНУВС, 2007. 160 с.

94. Громовий Я. С. Правова цінність як загальнотеоретична категорія. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2019. № 59. Том. 1. С. 30–34.

95. Рябовол Л. Т. До питання про соціальну цінність права. *Право та державне управління*. 2019. Т. 1. № 2. С. 30–36.

96. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посібник. Львів : Медицина і право, 2021. 256 с.

97. Калиновський Ю. Духовно-ціннісні детермінанти вітчизняного державотворення. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід* : збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 18-19 червня 2020 р.). ТНПУ ім. В. Гнатюка. Тернопіль : Вектор, 2020. С. 4–7.

98. Середюк В. В., Дудар С. К. Формула Густава Радбруха: концептуальний аналіз та практичне значення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 84. Ч. 4. С. 389–396.

99. Бандура О. О. Аксиологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1-2 (9-10). С. 45–55.
100. Бандура О. О. Деякі аспекти взаємного зв'язку цінностей та істини у праві. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 111–115.
101. Ярема В. В. Удосконалення формування правових цінностей та соціально-ціннісних потреб військовослужбовця Збройних Сил України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 6 (59). С. 92–95.
102. Бандура О. О. Гносеологія прав як складова філософії права (загальні думки). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1-2. С. 25–33.
103. Ковальчук В. Б. Конституціоналізм в умовах війни: питання цінностей, прав та ідентичності. *Право України*. 2023. № 7. С. 115–127.
104. Мельниченко Б. Б. Принцип участі народу у здійсненні правосуддя: особливості реалізації. *Національні інтереси України*. 2025. № (7) 2025. С. 706–714.
105. Христова Г. Застосування конституції в умовах перехідного правосуддя: до постановки проблеми в українських реаліях. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Khrystova_TJ_VC_Ukr.pdf.
106. Титич В. Перехідне правосуддя як шлях до справедливості. Цикл інтерв'ю «Війна пам'яті». 2024. Вип 7. <https://www.ukrainer.net/perekhidne-pravosuddia/>.
107. Mihr Anja. An introduction to transitional justice in Simić. *An Introduction to Transitional Justice* Abingdon. Oxon : Routledge. 2017. Pp. 1–27.
108. Шурхало Д. Нюрнберзький процес: як судили нацистів. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/nyurnberzky-protses-yak-sudyly-natsystiv/31494530.html>.
109. Ватаманюк Л. Кореляція наукових підходів щодо дефініції правосуддя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2020. № 2. Том 7. С. 42–47.

110. Богданов О. М., Панчишин І .Р. Правосуддя як якісна характеристика судочинства. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С.3 9–42.
111. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Феміна, 1996. 695 с.
112. Юридичний словник / укл. І. П. Бутко, Р. І. Гричук ; за ред. Б. М. Бабія, Ф. Г. Бурчака, В. М. Корецького, В. В. Цветкова. Вид. 2-ге переробл. і доп. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1983. 871 с.
113. Кравченко І. А., Колодочка О. Є. Поняття правосуддя та особливості його здійснення в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 63. С. 52–58.
114. Комзюк В. Т. Щодо нормативного визначення поняття і сутності правосуддя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 88–92.
115. Тимченко С. М. Судові та правоохоронні ор-гани України : навч. посіб. Київ, 2004. 304 с.
116. Юридична енциклопедія: в 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. 736 с.
117. Бараннік Р. В. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб-ник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ, 2011. 352 с.
118. Бігун В. С. Основи правосуддя (Термінологія. Філософія. Практика) Київ : Інтерсервіс, 2020. 200 с.
119. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
120. Герус М. М. Кримінальне судочинство УРСР як об'єкт системного аналізу: особливості наукових поглядів (на прикладі післявоєнного періоду 1945–1958 роки). *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип.7 Ч. 1. С. 21–28.

121. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шилю. Харків : Право, 2013. 824 с.

122. Вапнярчук В. Щодо поняття кримінального процесу та його внутрішньої структури. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4. С. 216–22.

123. Трофименко В. М. Співвідношення понять «кримінальне судочинство» та «кримінальне провадження» за КПК України. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (27 листоп. 2013 р., м. Одеса). Одеса, 2013. С. 25–29.

124. Навроцький В. О. Злочини проти правосуддя : лекції для студентів юридичних факультетів. Львівський державний університет імені І. Франка. Львів : Юридичний факультет, 1997. 48 с.

125. Орлов Ю. В., Дундич Л. В. Кримінологічні засади перехідного правосуддя для України: зони криміногенних ризиків. *Право і Безпека*. 2022. № 1. С. 124–132.

126. Матвєєва Л. Г. Становлення національної концепції транзитивної юстиції. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 85. Ч. 4. 2024. С. 124–132.

127. Плотніков О. В. Транзитивна юстиція як соціальний феномен. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 340–343.

128. Сербіна А. Перехідне правосуддя після збройного конфлікту: як примирити людей після деокупації? Матеріали Української Гельсінської спілки з прав людини. 2023. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/perekhidne-pravosuddia-pislia-zbroynoho-konfliktu-iak-prymyryty-liudey-pislia-deokupatsii/>.

129. Теплицька Н. Міжнародні стандарти справедливого забезпечення перехідного правосуддя. *Слово Національної школи суддів України*. 2022. № 1–2 (38–39). С. 36–44.

130. The administration of Justice and the Human Rights of detainees. Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political). Revised final report prepared by Mr. Joinet pursuant to Sub-Commission decision 1996/119. E/CN.4/ Sub.2/1997/20/Rev.1. 02 October 1997. URL: <https://undocs.org/en/E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1>.

131. Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity, Diane Orentlicher (E/CN.4/2005/102/Add.1). URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/E_CN.4_2005_102_Add.1-EN.pdf.

132. Правосуддя та справедливість у постконфліктних суспільствах? Європейський досвід та перспективи. Доповіді та дискусії за результатами конференції «Осінні зустрічі», присвяченої темі розвитку перехідного правосуддя в контексті врегулювання конфлікту у східній Україні (м. Берлін, 14–15 листопада 2018 р.). URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/UKR-DRA-brochure-Autumn-Talks-WEB.pdf>.

133. Report of the Secretary-General to the Security Council on the rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict situations (S/2004/616). URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/key-documents/>.

134. Пирога І. С., Пайда О. М. Роль ООН в забезпеченні принципу верховенства права. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право». 2023. Вип. 80. Ч. 1. С. 76–81.

135. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/147 «Основні принципи та керівні положення щодо права на захист і відшкодування жертвам грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» (A/RES/60/147) URL: <https://undocs.org/A/RES/60/147>.

136. Analytical study on human rights and transitional justice. Annual Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights and Reports

of the Office of the High Commissioner and the Secretary-General. No. A/HRC/12/18. URL : <https://digitallibrary.un.org/record/662694?ln=ru&v=pdf> .

137. Guidance Note of the Secretary-General: United Nations Approach to Transitional Justice, 10 March 2010. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/682111?v=pdf>.

138. Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence, Pablo de Greiff. Human Rights Council Twenty-first session. A/HRC/21/46. 9 August. 2012. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session21/A-HRC-21-46_en.pdf.

139. What is Transitional Justice? International Center for Transitional Justice. URL: <https://www.ictj.org/what-transitional-justice>.

140. Dukic D. Transitional justice and the International Criminal Court – in «the interests of justice»? URL: <https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/irrc-867-dukic.pdf>.

141. Литвинов О. М. Перехідне правосуддя у новій парадигмі кримінологічних знань. *Захист прав людини в українській моделі перехідного правосуддя* : матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Харків, 14 черв. 2024 р). Харків : Право, 2024. С. 11–13.

142. Коралевич В. Ж. Концепція перехідного правосуддя: міжнародний досвід. *Міжнародне право в період турбулентності міжнародних відносин* : збірник матеріалів Всеукр. наук. студент. інтернет-конференції (м. Одеса, 19 листоп. 2021 р.) / за ред. М. Р. Аракеляна ; уклад.: О. В. Бігняк, Б. В. Бабін, О. О. Сурілова та ін. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 150–153.

143. Mih A. An introduction to transitional justice. London : Routledge, 2020. 388 pp. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9781003021414/introductio>

n-transitional-justice-olivera-simi%C4%87?refId=f4cd3c90-88fc-4e4d-aa1b-f4923ca27ae4&context=ubx.

144. Тетяна Л. Складові елементи перехідного правосуддя. Юридична Газета online. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/skladovi-elementi-perehidnogo-pravosuddya.html>.

145. Sandoval C. Transitional Justice: Key Concepts, Processes and Challenges. UNSPECIFIED. Institute for Democracy & Conflict Resolution? URL : <https://repository.essex.ac.uk/4482/>.

146. Plotnikov O. Defining transitional justice: scholarly debate and UN precision. *Lex portus*. 2017. No. 1. P. 50–63.

147. Elster J. Closing the Book: Transitional Justice in Historical Perspective. Cambridge: Cambridge University Press. 2004. URL : <https://philpapers.org/rec/JONCTB..>

148. Teitel R. G. Transitional Justice Genealogy. *Harvard Human Rights Journal*. 2003. Vol. 16. P. 69–94.

149. Stanford Encyclopedia of Philosophy / Ed Zalta (ed.) Stanford, CA : Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2012. URL : <https://philpapers.org/rec/ADASEO>.

150. Binder C. Introduction to the Concept of Transitional Justice. URL: https://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/transitional_justice_sr_11_2013_03_c_binder.pdf.

151. Paige A. ow Transitions Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional Justice. *Human Rights Quarterly*. 2009. Vol. 31. № 2. P. 321–367.

152. Bell J. Understanding Transitional Justice and its Two Major Dilemmas. *Journal of Interdisciplinary Conflict Science*. 2015. Vol. 1. Issye. 2. P.1–15.

153. Амністія не для всіх: яким буде перехідне правосуддя на Донбасі і у Криму. Матеріали Української Гельсінської спілки з прав людини. 2020.

URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/amnistiia-ne-dlia-vsikh-iakym-bude-perekhidne-pravosuddia-na-donbasi-i-u-krymu/> (дата звернення: 01.05.2025).

154. Червякова О. В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки України. *Право і безпека*. 2023. № 3. С. 135–142.

155. Задаля Д. К. Вітчизняна модель правосуддя перехідного періоду: проблеми теорії та практики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 286–288. URL: http://lsey.org.ua/9_2022/68.pdf.

156. Sustainable Peace After Mass Atrocities: The Case for Transitional Justice. URL: <https://www.ictj.org/news/sustainable-peace-after-mass-atrocities-case-transitional-justice>.

157. Гурковська Н. Шлях до миру: через перемогу і перехідне правосуддя. Експертний центр з прав людини. 2023. URL: <https://ecpl.com.ua/news/shliakh-do-myru-cherez-peremohu-i-perekhidne-pravosuddia/>.

158. Грушко М., Мануїлова К. Концепція перехідного правосуддя в умовах збройного конфлікту в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 312–316.

159. Ханенко-Фрізен Н. Встановлення істини і правосуддя для післявоєнної України – дискусія в Гарварді. 2023. URL: https://lb.ua/blog/rebuilding_ukraine/545828_vstanovlennya_istini_i_pravosuddya.html.

160. Харчилава Т. Як відновити справедливість для жертв війни. Перехідне правосуддя для України. Закон і бізнес. 2022. URL: <https://zib.com.ua/ua/153682.html>.

161. Центр міжнародного гуманітарного права і перехідного правосуддя URL: <https://ihlaw.org/latest-news/>.

162. Аналіз можливостей забезпечення репарацій постраждалим від сексуального насильства пов'язаного з конфліктом в Україні. Інформаційно-

консультативний жіночий центр. URL:
https://www.wicc.net.ua/media/Reparations_CRSV.pdf.

163. Макінтош С. Масові звірства. Як домогтися правосуддя? Посібник для груп потерпілих від масових злочинів. 108 с. URL https://www.ushmm.org/m/pdfs/Ukrainian_Language_Pursuing_Justice_Handbook.pdf.

164. Чеханюк Л. В. Співвідношення понять «жертва злочину» та «потерпілий». *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвузів. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 28 трав. 2020 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. Ч. 1. С. 223–227.

165. Давиденко В. Л. Міждисциплінарний характер учення про жертву злочину. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2015. Вип. 5(3). С. 124–126.

166. Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2001. 38 с.

167. Ладанівська Н. І. Розмежування дефініцій: «потерпілий від кримінального правопорушення» та «жертва кримінального правопорушення». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2020. Вип. 48. С. 70–73.

168. Корягіна А. Категорія «жертва злочину взаємовідносин» в юридичній науці. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 2. С. 32–40.

169. Нор. В. Т. Істина у кримінальному судочинстві: ідея, догма права, реалізація. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2010. № 2. С. 1–14.

170. Льошенко О. Ю. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні : дис. ... док. філос. : 081 Право. Одеса, 2021. 235 с.

171. Пошук правди. Елементи створення ефективної комісії правди / перекл. О. Біда та С. Рибалко. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2020/07/ICTJ-Book-Poshuk-Pravdy-2013-Ukr.pdf>.

172. Орлов Ю. В. Захист прав людини в українській моделі перехідного правосуддя. *Захист прав людини в українській моделі перехідного правосуддя* : матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Харків, 14 черв. 2024 р.). Харків : Право, 2024. С. 36–40.

173. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ru/ihl-treaties/apii-1977>.

174. Promotion and protection of Human Rights. Study on the right to the truth. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (GE.06-10656 (E) 140206). Economic and Social Council, 8 February 2006. URL: <https://www.refworld.org/reference/themreport/unchr/2006/en/43598>.

175. Діденко Є. Роль перехідного правосуддя у примиренні і захисті прав дітей у перспективі деокупації. ЦГП Альменда. 2023. URL: <https://almenda.org/rol-perexidnogo-pravosuddya-u-primirenni-i-zaxisti-prav-ditej-u-perspektivi-deokupacii/>.

176. Перехідне правосуддя – чому в Україні та саме зараз? Матеріали Української Гельсінської спілки з прав людини. 2017. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/perehidne-pravosuddya-chomu-v-ukrajini-ta-same-zaraz/>.

177. Перехідне правосуддя (Transitional Justice). #God against war. Етос на практиці під час війни. URL: <https://oou.org.ua/2021/11/15/perehidne-pravosuddya-transitional-justice/>.

178. Чала К. В., Славко А. С. Основні стандарти реалізації права на правду. Права людини – пріоритет сучасної держави : збірник матеріалів

Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 10 грудня 2021 року). Одеса : Гельветика, 2021. С. 222–227.

179. Мерник А. М. Перехідне правосуддя як засіб відновлення порушених прав людини в умовах особливих правових режимів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 4. С. 53–65.

180. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Укр.енцикл. Т.2: Д-Й. 1999. 744 с.

181. Фоміна Т. Сучасні доктрини кримінального процесу : конспект лекцій. Харків : ХНУВС, 2023. 30 с.

182. Баумейстер А. Істина vs правда? URL: <https://credo.pro/2014/09/122759>.

183. Горобець К. В. Про розуміння істини в сучасній юриспруденції. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Одеса : Фенікс, 2013. Т. 1. С. 64–66.

184. Мельничук Ю. І. Особливості пізнання правової істини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 01. С. 907–911. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/324075/314181>.

185. Федіна Н. В. Правова справедливість як засіб забезпечення соціальної цінності правових норм. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 6(15). С. 20–24.

186. Левицька О. В. Правова природа істини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2016. № 850. С. 226–236.

187. Онтологія. Гносеологія. Соціальна філософія : навч. посіб. / А. Л. Багнюк, В. О. Стародубець. Ч. 2. Тернопіль : Видавець Стародубець, 2005. 412 с.

188. Шевців М. Інтуїція у праві: культурологічний вимір : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 190 с.

189. Арабаджи Н. Категорія «істина» в адміністративному судочинстві: до постановки питання. *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 72–79.
190. Мельничук Ю. І. Особливості пізнання правової істини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025 № 1. С.907–911. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/153.pdf>.
191. Юркевич О. М. Логічний інструментарій у правознавстві та правозастосуванні. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18780/3/Urkevich_m_3.pdf.
192. Рогатинська Н. Встановлення об'єктивної істини як мета доказування. Актуальні проблеми правознавства. 2017. Вип. 4. С. 268–271.
193. Малярєнко В. Т., Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : підручник. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 712 с.
194. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
195. Савкін О. Проблема встановлення істини під час здійснення кримінального провадження. Філософські та методологічні проблеми права. 2023. № 1. С. 162–170.
196. Банах С. В., Рогатинська Н. З., Сарахман А. М. Кримінальний процес : підручник / Тернопіль : Екон. думка ТНЕУ, 2016. 264 с.
197. Сенченко Н. М. Встановлення істини – мета доказування. URL: https://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/8926/%D0%92%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_i%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B8____%D0%9A%D0%BE%D1%88%D0%B8%D1%86%D0%B5_.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
198. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 1. 970 с.

199. Кудрявцева Г. І. Джерела походження і види відповідальності особистості. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2018. С. 264–266. URL:

https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_03_2018/pdf/85.pdf.

200. Гарасимів О. Відповідальність та безвідповідальність: соціально-правова парадигма. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 65–70.

201. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право: основні галузі : підручник. Київ : Либідь, 2004. 815 с.

202. Безклубий І. Правова відповідальність. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 91. С. 8–10.

203. Лукашов О. О. Психологічні основи соціальної відповідальності особистості в умовах трансформаційного соціуму : дис. ... д-ра психол. наук : 053 Психологія. Київ, 2024. 376 с.

204. Бліхар М. М. Сутність юридичної відповідальності в правовій доктрині України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2020. Т. 7, № 4. С. 161–168.

205. Мисак О. Теоретичні проблеми визначення змісту юридичної відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 7. С. 129–132.

206. Іващенко В. В. Відповідальність у міжнародному праві: абсолютна відповідальність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 406–409. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2018/115.pdf.

207. Коваль Л. В. Адміністративне право : курс лекцій. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.

208. Кащенко С. Г. Поняття і зміст юридичної відповідальності: дискусійні питання. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 47. С. 143–147.

209. Зелена І. Поняття інституту юридичної відповідальності у приватному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2021 С. 176–181.
210. Дашковська Т. М. Співвідношення правових норм і юридичного процесу у деяких правових системах світу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2016. 217 с.
211. Заяць Н. В. Особливості прояву позитивної конституційно-правової відповідальності в діяльності інститутів народного представництва. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2. С. 79–88.
212. Берlach Н. А. Перспективи розвитку позитивної юридичної відповідальності в демократичному суспільстві. *Форум права*. 2012. № 1. С.77–81.
213. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
214. Тарахонич Т. І. Принципи юридичної відповідальності в системі принципів права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 284–287.
215. Шрамко С. С., Калініна А. В. Victimologicae praeventionis конфліктогенним ситуаціям у контексті перехідного правосуддя в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 85. Ч. 3. С. 352–357.
216. Після війни: яким буде перехідне правосуддя. LB. ua. Дорослий погляд на світ. URL: https://lb.ua/news/2019/11/14/442228_pislya_viyni_yakim_bude_perehidne.html.
217. Блага А., Мартиненко О. Концепція перехідного правосуддя в Україні: уведення у площину юридичної науки. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 30–35.
218. Основи кримінального процесу : навч. посіб / за заг. ред. Т. Г. Фоміної. Харків, 2023. 140 с.

219. Кримінальний процес: підручник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова, В. В. Луцика. Львів : ЛьвДУВС, 2019. Ч. 1. 532 с.

220. Удалова Л. Д., Рожнова В. В., Савицький Д. О., Хабло О. Ю., Римарчук О. В. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях : навч. посіб. Київ, 2016. 354 с.

221. Енциклопедія сучасної України. Міжнародні злочини. URL: <https://esu.com.ua/article-65159>.

222. Налуцишин В. В., Налуцишин В. В., Налуцишин Р. В. Класифікація міжнародних злочинів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 86. Ч. 4. С. 305–310.

223. Міжнародне публічне право. Основні галузі : підручник у 2 т. / В. В. Мицик та ін. 2-ге вид. Харків : Право, 2020. 624 с.

224. Рубаненко Н. Ю. Поняття, типологія та характеристика міжнародних злочинів: системний аналіз. *Форум права*. 2024. № 79(2). С. 84–95.

225. Браймутов М. О. Міжнародне право : підручник. вид. 3. Харків : Одіссей, 2002. 665 с.

226. Ведькал В. А. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 3. С. 183–188.

227. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

228. Міжнародний кримінальний суд в Гаазі. Які злочини розглядає та кого може притягнути до відповідальності? ЮРФЕМ. ua. URL: <https://jurfem.com.ua/mizhnarodnyy-kryminalnyy-sud-v-haazi/>.

229. Зрозуміти Міжнародний кримінальний суд. Публікація Міжнародного кримінального суду. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-06/UICC-UKR-rgb.pdf>.

230. Смирнов М. І. Притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини, скоєні в Україні під час повномасштабного

військового вторгнення: юрисдикційні аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 607–612.

231. Попко В. В. Принцип комплементарності у міжнародному кримінальному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. Вип. 82. С. 164–174.

232. Солов'ян В., Шимкевич К. Задіяння експертного потенціалу Ради Європи для створення міжнародного спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Ревалентний досвід Західних Балкан. URL: https://analytics.intsecurity.org/wp-content/uploads/2023/01/Ukr_NGRN_12_Int_Tribunal.pdf.

233. Славко А. С., Башкирова В. А. Принципи справедливої та індивідуальної кримінальної відповідальності у практиці Міжнародного кримінального суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 399–402. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2017/118.pdf.

234. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду і покарання головних військових злочинців європейських країн осі № 998_201 від 08.08.1945 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950__140950.

235. Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів від 25 січня 1974 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125#Text.

236. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text.

237. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text.

238. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

239. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

240. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.

241. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text.

242. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 02 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.

243. Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього від 30 листопада 1973 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169724___169724.

244. Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_4_1996.pdf.

245. Уманець М. М. Кримінальна відповідальність за геноцид за законодавством зарубіжних країн: порівняльно-правове дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 384–387. URL: http://lsey.org.ua/8_2023/88.pdf.

246. Програма «Розвиток судових компетентностей в Україні» : навч. посіб./ Матеріальне право та процесуальне право щодо тяжких міжнародних злочинів. Навчальний модуль 2: 18-21 січня 2023 р. URL: https://nsj.gov.ua/files/1740999842mat_pravo_ta_proc_pravo.pdf.

247. Геноцид в Україні: поняття, склад злочину та міжнародна відповідальність. Центр громадянських

свобод. URL: <https://ccl.org.ua/news/genoczyd-v-ukrayini-ponyattya-sklad-zlochynu-ta-mizhnarodna-vidpovidalnist/>.

248. Які злочини є геноцидом за міжнародним правом. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaki-zlochyny-ye-genocydom-za-mizhnarodnym-pravom>.

249. Мануїлова К. В., Рудецька П. А. Злочини проти людяності в контексті міжнародного права: крізь призму механізмів захисту прав людини. Академічні візії. 2023. Вип. 18. URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/%D0%9C%D0%B0%D0%BD%D1%83%D1%97%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0+%D0%9A. +%D0%92..pdf>.

250. Андрушко А. В. Злочини проти людяності: поняття та сутнісні ознаки. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 15–18.

251. За які злочини Міжнародний кримінальний суд може притягнути до відповідальності? Антикорупційний штаб. URL: <https://shtab.net/news/view/za-yaki-zlochini-mizhnarodnij-kriminalnij-sud-mozh/>.

252. Репецький В. М., Лисик В. М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 120–125.

253. Волощук О. Воєнні злочини під час війни: поняття, ключові ознаки та відмежування від інших кримінальних правопорушень. *Юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 46–53.

254. Іваночко О. О. Поняття воєнного злочину в міжнародному та національному праві. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2023. Вип. 3. С. 28–37.

255. Діденко Є. В. Кримінально-правова та процесуальна характеристика воєнних злочинів в Україні (після повномасштабного вторгнення РФ в Україну). *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 569–573.

256. Драгоненко А. О. Поняття та ознаки воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. *Наукові записки. Серія: Право*. 2022. № 12. С. 151–157.

257. Гнатовський М., Кориневич А., Кучер О. Міжнародний кримінальний суд: ефективність функціонування та переваги для України. *Український часопис міжнародного права*. 2014. № 4. С. 101–114.

258. Броневицька О. Відповідність норм кримінального законодавства України чинним міжнародним договорам : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Львів, 2011. 247 с.

259. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 09 жовтня 2024 р. № 4012-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. № 10. Ст. 27.

260. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. 2001. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України* № 25-26. Ст. 131.

261. Огляд ЗМІ. Суддя Михайло Одарюк: До України ніхто у світі не розглядав воєнні злочини під час війни. Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua/press/general/1790301/>.

262. Рубаненко Н. Ю. Поняття та характеристика міжнародних злочинів: системний аналіз. *Форум права*. 2024. № 79(2). С. 84–95.

263. Тимченко Л. Д. Кононенко В. П. Міжнародне право : підручник. Київ : Знання, 2012. 631 с.

264. Важна К. А. Концепція кримінальної відповідальності держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2013. 243 с.

265. Березняк В. Щодо особливостей юрисдикції Міжнародного кримінального суду: аналіз окремих положень Римського статуту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022.- № 1. С. 155–160.

266. Важна К. А. Проблеми визначення поняття міжнародного злочину агресії у сучасному міжнародному праві. *Молодий вчений*. 2016. № 4.1. С. 30–34.

267. Павлишин М. Що таке репарації і чому можливість їх отримати ближче, ніж здається. ЮРФЕМ. ua. URL: <https://jurfem.com.ua/shcho-take-reparatsii-i-chomu-mozhlyvist-ih-otrymaty-blyzhche/>.

268. Кравець Р. Ю. Світовий досвід стягнення репарацій та відшкодування завданої шкоди. URL: https://protocol.ua/ua/svitoviy_dosvid_styagnennya_reparatsiy_ta_vidshkoduvannya_zavdanoi_shkodi_1/.

269. Що таке репарації та які країни їх виплачували? Національний проєкт з медіа грамотності. URL: <https://filter.mkp.gov.ua/shcho-take-reparatsiyi-ta-yaki-krayiny-yih-vyplachuvaly/>.

270. Зенкін Д. Репарації після Другої світової, як передбачення майбутнього: компенсації постраждалим. LIGA. net. URL: <https://blog.liga.net/user/dzenkin/article/54923>.

271. Репарації Україні: Міжнародна дорожня карта. URL: https://www.ceasefire.org/wp-content/uploads/2022/06/CFR_Ukraine_UKR_Feb25.pdf.

272. Забезпечення компенсації та реституції, права на житло та соціальний захист внутрішньо переміщених осіб: порівняльний європейський досвід. Проєкт Ради Європи «Внутрішнє переміщення в Україні: розробка тривалих рішень» в межах Плану дій Ради Європи для України 2018–2021. URL: <https://rm.coe.int/comparing-analysis-idps-ukr/1680a08f30>.

273. Аналітична довідка щодо міжнародного досвіду репарацій постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, та інших воєнних злочинів. URL: https://www.mil.gov.ua/content/gender/analytics_reparatsii.pdf.

274. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

275. Американська конвенція з прав людини від 22 листопада 1969 р. URL: <https://www.refworld.org/ru/legal/multilateral/treaty/oas/1969/ru/20081>.

276. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

277. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання від 10 грудня 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.

278. Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

279. Надання репарацій для України. Брифінговий документ. 2023. URL: https://redress.org/wp-content/uploads/2023/12/Reparations-Briefing_UA-v.3.pdf.

280. Бортнік О. Г. Значення для цивільного судочинства принципів отримання репарацій в умовах перехідного правосуддя. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 травня 2023 р.). С. 167–172.

281. Лихвар В. В. Міжнародне правосуддя у формі репарацій. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2/4. С. 194–198.

282. Теплицька Н. В. Роль ООН та його структур в забезпеченні перехідного правосуддя в постконфліктних державах. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 103–106.

283. Куренкова О. «Відшкодування, на жаль, ніколи не буде повним» – очільниця цільового фонду МКС про виплати потерпілим через війну. URL: <https://suspilne.media/997561-vidskoduvanna-na-zal-nikoli-ne-bude-povnim-ocilnica-cilovogo-fondu-mks-pro-viplati-poterpilim-cerez-vijnu/>.

284. Практика надання репарацій Міжнародним кримінальним судом та її потенційний вплив на відшкодування шкоди постраждалим від

міжнародних злочинів у контексті російсько-української війни. ЮРФЕМ. ua. URL: <https://jurfem.com.ua/praktyka-nadannya-reparatsiy-mks/>.

285. Збірник оглядів рішень Міжнародного кримінального суду щодо сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК). URL: <https://jurfem.com.ua/zbirnyk-ohlyadiv-mks/>.

286. Гапоненко В. А. Концептуальна модель передумов демократизації інституційної системи України : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01. Київ, 2020. 32 с.

287. Пехник А. В. Демократичний транзит: сутність та особливості : конспект лекцій. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2021. 89 с.

288. Біла С. О. Інституційні та секторальні реформи в Україні: теоретико-методологічний аспект. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2014. Вип. 25. С. 11–19.

289. Семьоркіна О. Відновлення довіри до влади у перехідному правосудді. Матеріали Української Гельсінської спілки з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2020/04/Vidnovlennia-doviry-do-vlady-u-perekhidnomu-pravosuddi-peretvoreno.pdf>.

290. Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence (A/HRC/36/50, 21 August 2017). URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/36/50> (date of access: 01.05.2025).

291. Кримський Я. Перехідне правосуддя у контексті російсько-української війни. URL: <https://www.voicecrimea.com.ua/uk/analytics/post/perexidne-pravosuddya-u-konteksti-rosijsko-ukra%D1%97nsko%D1%97-vijni/>.

292. Шишкіна Е. Дотримання прав людини у процесі здійснення люстрації. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/shyshkina_e._dotrymannya_prav_lyudyny_u_procesi_zdiysnennya_lyustraciyi.pdf.

293. Морозов Б., Митко А. До питання про визначення поняття «люстрація». *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 1. С. 103–107.

294. Орлов Ю. В. Кримінологічна модель люстрації в концепції перехідного правосуддя для України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. № 1(31). С. 190–208.

295. Хлабистова К. В. Інститут люстрації: конституційно-правові засади регулювання та вдосконалення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ. 2017. 22 с.

296. Котельова К.О. Як провести люстрацію і не порушити права людини? Матеріали Української Гельсінської спілки з прав людини. 2023. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/yak-provesty-liustratsiiu-i-ne-porushyty-prava-liudyny/>.

297. Зелінський С. Е. Теоретико-методологічні засади комплексного оцінювання державних службовців : монографія. Київ : НАДУ, 2016. 296 с.

298. Білостоцький С., Ковальчук В. Законодавство та практика люстрації в Республіці Польщі: досвід для України. *Публічне право*. 2017. № 4. С. 40–50.

299. Фоміна С. В. Досвід застосування процедури люстрації в країнах Центральної Європи. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2022. С. 101–103. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/23.pdf.

300. Іноземний та міжнародний досвід люстрації. Матеріали Української Гельсінської спілки з прав людини. 2023. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/inozemnyy-ta-mizhnarodnyy-dosvid-liustratsii/>.

301. Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems (Res1096(1996). URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/SSRN-id2003356.pdf>.

302. «Справа Сідабрас і Дзяутас проти Литви» (55480/00 and 59330/00 Sidabras and Dziautas v. Lithuania). URL:

file:///C:/Users/Admin/Downloads/CASE%20OF%20SIDABRAS%20AND%20DŽIAUTAS%20v.%20LITHUANIA%20-%20[Ukrainian%20Translation]%20summary%20by%20the%20Lviv%20Laboratory%20of%20Huma.

303. Мельниченко Б.Б. Політико-правові перетворення в Центрально-Східній Європі наприкінці XX ст. (на матеріалах Польщі, Чехії та Словаччини) : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2012. 204 с.

304. Чорненський В. Конституційно-правові особливості застосування люстраційних заходів в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 179–185.

305. Площинська А. Люстрація в європейських країнах. URL: <https://gurt.org.ua/blogs/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%96%D1%8F%20%D0%9F%D0%BB%D0%BE%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0/1685/>.

306. Ustawa z dnia 11 kwietnia 1997 r. o ujawnieniu pracy lub stuzby w organach zpieczenstwa panstwa lub wspylpracy z nimi w latach 1944-1990 osyb pelniacych inkcje publiczne. *Dziennik Ustaw*, 1997. Nr 70, poz. 443.

307. Палій Г. О. Досвід Латвії у здійсненні перехідного правосуддя та висновки для України. *Стратегічна панорама*. 2023. № 1. С. 72–83.

308. Маркеєва О., Котелянець О., Їжак О. Український досвід реформування кримінального правосуддя та правоохоронних органів: аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2011. 44 с.

309. Ковальчук В., Пивовар М. Люстрація як механізм захисту основ демократії та прав людини в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2017. № 865. С. 550–556.

310. Про очищення влади : Закон України від 16 вересня 2014 р. № 682-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 44. Ст. 2041.

311. Лукашова С. Як очищення «верхів» зламали «з низів». Чому за 7 років після початку люстрації чиновники поновлюються на посадах. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/03/25/7287763/>.

312. У ЄСПЛ назвали причини, чому закон про очищення влади (люстрацію) порушує Конвенцію. Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua/press/interview/803506/>.

313. Хлабистова К. В. Інститут люстрації: мета та види. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f9ac6e41-a280-43dc-bf85-9ee5b10b6797/content>.

314. Люстрація в Україні: ЄСПЛ побачив порушення прав людини. Матеріали Української Гельсінської спілки з прав людини. 2023. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/liustratsiia-v-ukraini-yespl-pobachyv-porushennia-prav-liudyny/>.

315. Про відновлення довіри до судової системи України : Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1188-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 23. Ст. 870.

316. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 26. Ст. 219.

317. Державно-правова реформа в умовах воєнного стану : матеріали Круглого столу. 13 жовтня 2023 р. URL: <https://fpmv.kubg.edu.ua/en/pro-fakultet/news/podiji/2399-kruhlyy-stil-derzhavno-pravova-reforma-v-umovakh-voiennoho-stanu.html>.

318. Як розмежовувати колабораційну діяльність і суміжні склади кримінальних правопорушень. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1299973/>.

319. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо обмеження участі осіб, пов'язаних з політичними партіями, діяльність яких заборонена, в управлінні державою) від 06.03.2023 реєстр. № 9081. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41482>.

320. Рослицька Л., Самусь М. Реформи у секторі безпеки та оборони.
URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Fin_8.Natsionalna_bezpeka_oborona_brif_16.4.19.pdf.

321. Владишевська В. Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя: особливості термінології та класифікації. *Юридичний вісник*. 2016. № 3. С. 47–50.

322. Кузьмук В. Міжнародні принципи та стандарти правосуддя. *Юридична Газета online*. 2014. № 30(424). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/mizhнародni-principi-ta-standarti-pravosuddya.html>.

323. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 708 с. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/eu_standarts_book_web-1.pdf.

324. Концепція національних стандартів суддівської освіти в Україні. Схвалено Науково-методичною радою Національної школи суддів України, протокол від 23.12.2014 № 5. URL: <https://nsj.gov.ua/ua/about/symbols/>.

325. Філатов В. В. Роль Організації Об'єднаних Націй у реалізації напрямків перехідного правосуддя. *Держава та регіони*. 2022. № 2 (77). С. 92–96.

326. Україна та ООН. Постійне представництво України при ООН. URL: <https://un.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo>.

327. Наливайко О. І., Братішко Н. А. Поняття та особливості міжнародно-правових стандартів прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 411–416.

328. Ніщимна С. О. Ефективне правосуддя як ознака правової держави. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/312934/303965>.

329. Саленко О. Міжнародні стандарти у сфері судоустрою та статусу суддів, їх зміст та класифікація. *Теорія і практика*. 2014. URL:

https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/M%D0%86ZhNARODN%D0%86%20STANDARTI%20U%20SFER%D0%86%20SUDOUSTROJu%20TA%20STATUSU%20SUDD%D0%86V%2C%20%D0%87H%20ZM%D0%86ST%20%D0%86%20KLASIF%D0%86KAC%D0%86Ja.pdf.

330. Чорнописька В. Правові стандарти як міжнародно-правова категорія: теоретичні основи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 88–95.

331. Копетюк М. Поняття та класифікація міжнародних стандартів прав людини та громадянина. *Історико-правовий часопис*. 2020. № 1. С. 33–36.

332. Берч В. В. Специфіка трансплантації міжнародних стандартів до національного механізму безпосередньої участі народу у реалізації судової влади. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 9 (27). С. 621–627.

333. Біліченко В. В. Міжнародні стандарти щодо захисту ключових прав та свобод людини в діяльності правоохоронних органів України. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. Том 27. С. 30–35.

334. Кучинська О., Циганюк Ю. Система міжнародних стандартів прав людини у кримінальному процесі України. *Право України*. 2019. № 9. С. 50–64.

335. Буткевич В.Г. Міжнародне право: Основні галузі права : навч. посіб. Київ : Либідь, 2004. 462 с.

336. Кузьмінський О. О. Міжнародні стандарти забезпечення прав людини у досудовому розслідуванні у кримінальному процесуальному законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 411–414. URL: http://lsej.org.ua/8_2024/98.pdf.

337. Путраймс І. І. Ефективність імплементації міжнародних стандартів прав людини у законодавство України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2013. 20 с.

338. Савчук Р. М. Поняття та система міжнародних стандартів правоохоронної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 369–373. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/87.pdf.

339, Ляхівненко С. М. Міжнародні правові стандарти: до визначення поняття та видової характеристики. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 666–672.

340. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2019. С. 20.

341. Копетюк М. Поняття та класифікація міжнародних стандартів прав людини та громадянина. *Історико-правовий часопис*. 2020. № 1 (15). С. 33–36.

342. Назаров І. В. Судові системи країн європейського Союзу та України: генезис та порівняння : монографія. Харків : ФІНН, 2011. 432 с.

343. Рудик П. Основні міжнародно-правові та європейські стандарти у сфері правосуддя та їх вплив на забезпечення єдності судової практики. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 74–80.

344. Осауленко А., Осауленко О. Міжнародно-правові стандарти захисту прав та свобод людини і громадянина під час здійснення правосуддя та виконання кримінальних покарань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 84–86. URL: http://lsej.org.ua/7_2022/16.pdf.

345. Крет Г. Р. Міжнародні стандарти доказування в системі стандартів справедливого правосуддя у кримінальному провадженні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4(1). С. 178–182.

346. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 40/34, 1985 р.). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml.

347. Resolution 12/11. Human Rights and Transitional Justice (A/HRC/RES/12/11) URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/A_HRC_RES_12_11-RU.pdf.

348. Резолюція 12/12. Право на встановлення істини (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 12/12, 2009 р.). URL: <https://docs.un.org/ru/A/HRC/RES/12/12>.

349. Резолюція 68/165. Право на встановлення істини (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/68/165, 2013 р.). URL: <https://docs.un.org/ru/A/RES/68/165>.

350. Доповідь Спеціального доповідача про сприяння встановленню істини, правосуддю, відшкодуванню шкоди та гарантіям недопущення порушень (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/73/336, 2018 р.). URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/A_73_336-RU.pdf.

351. Смокович М. Про вплив Римського статуту Міжнародного кримінального суду на розвиток національного правосуддя розповів голова КАС ВС. Верховний Суд. 2025. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1763876>.

352. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>.

353. Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>.

354. Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та

«ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян : Постанова Верховної Ради України від 04 лютого 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>.

355. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

356. Офіційна сторінка МКС щодо війни в Україні. URL: <https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine>.

357. Роль перехідного правосуддя у примиренні і захисті прав дітей у перспективі деокупації. ЦПП Альменда. URL: <https://almenda.org/rol-perexidnogo-pravosuddya-u-primirenni-i-zaxisti-prav-ditej-u-perspektivi-deokupacii/>.

358. Перехідне правосуддя: як та коли до нього перейти? URL: <https://parlament.org.ua/analytics/perehidne-pravosuddya/>.

359. Огляд національної судової практики щодо компенсації за зруйноване (пошкоджене) житло. Національна платформа стійкості та згуртованості, Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ. Листопад 2025. 30 с. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Compensation_ukr-A4_100225.pdf.

360. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892.

361. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України : Закон України від 21 квітня 2022 р. № 2217-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text>.

362. Питання Комісії з питань правової реформи : Указ Президента України від 07 серпня 2019 р. № 584/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/584/2019#Text>.

363. Проект концепції перехідного правосуддя найближчим часом буде представлений громадськості – перший заступник постійного представника Президента України в АР Крим. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: https://president.gov.ua/news/proekt-koncepciyi-perehidnogo-pravosuddya-najblizhchim-chaso-58321?fbclid=IwAR1Ug-UdVRn-nnjeZMWstSqWRLouAfWCCTnH65hPc1zjqbJkPE49LAyg_3U.

364. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.

365. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.

366. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року "Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя" : Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 117/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>.

367. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 1. Ст. 1.

368. Про військово-цивільні адміністрації : Закон України від 03 лютого 2015 р. № 141-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 87.

369. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180.

370. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08 липня 2011 р. № 3671-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 16. Ст. 146.

371. Прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права». URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/208710.html>.

372. Демчук П. В. Законність як елемент принципу верховенства права у кримінальному праві : дис. ... док. філос. : 081 Право. Львів, 2023. 273 с.

373. Чому законопроект 7290 не буде ефективно карати за міжнародні злочини – думка правозахисників. Центр прав людини ZMINA. 2022. URL: <https://zmina.ua/event/chomu-zakonoprojekt-7290-ne-bude-efektyvno-karaty-za-mizhnarodni-zlochyny-dumka-pravozahysnykiv/>.

374. Хавронюк М. І. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни: двадцять запитань та відповідей. Центр політико-правових реформ. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kryminalna-vidpovidalnist-za-porushennya-zakoniv-ta-zvychaiy-vijny-dvadtsyat-zapytan-ta-vidpovidej/>.

375. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України від 15.04.2022 р., реєстр. № 7290. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39449>.

376. Новий законопроект уряду р.н. 7290 штучно звужує можливості для притягнення до відповідальності військових командирів та цивільних начальників Російської Федерації за воєнні злочини. Матеріали Української Гельсінської спілки з прав людини. 2022. URL: [https://www.helsinki.org.ua/articles/novyy-zakonoproekt-uriadu-r-n-7290-shtuchno-zvuzhuie-mozhlyvosti-dlia-prytnahennia-do-vidpovidalnosti-viyskovykh-komandyriv-ta-tsyvilnykh-nachalnykiv-rosiyskoi-federatsii-za-voienni-zlochyny/](https://www.helsinki.org.ua/articles/novyy-zakonoprojekt-uriadu-r-n-7290-shtuchno-zvuzhuie-mozhlyvosti-dlia-prytnahennia-do-vidpovidalnosti-viyskovykh-komandyriv-ta-tsyvilnykh-nachalnykiv-rosiyskoi-federatsii-za-voienni-zlochyny/).

377. Шлях України до ратифікації Римського статуту. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/shlyah-ukrayiny-do-ratyfikacziyi-rymskogo-statutu/>.

378. Стефанів Н. Воєнні злочини: особливості кваліфікації за міжнародним та національним законодавством. Верховний Суд. 2024. URL:

https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_voen_zlochunu_NSHSU.pdf.

379. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України від 23 лютого 2023 р. № 2923-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 60. Ст. 191.

380. Про Заяву Верховної Ради України про пріоритетні напрями державної політики України в сфері деокупації, реінтеграції і відновлення Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Постанова Верховної Ради України від 23 серпня 2023 р. № 3333-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3333-20#Text>.

381. Про затвердження Порядку подання заяв про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, що завдані агресією Російської Федерації проти України, до Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2024 р. № 365. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/365-2024-%D0%BF#Text>.

382. Державна установа «Національне військове меморіальне кладовище». URL: <https://nmmc.mva.gov.ua/new20.html>.

383. Методичні рекомендації для місцевих громад щодо збереження і вшанування пам'яті учасників, жертв і подій російсько-української війни. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskoyi-viyny>.

384. Погоджено політичне рішення щодо заснування міжнародного трибуналу за злочини росії проти України, – Прем'єр-міністр. URL:

<https://www.kmu.gov.ua/news/pohodzheno-politychne-rishennia-shchodo-zasnuvannia-mizhnarodnoho-trybunalu-za-zlochyny-rosii-proti-ukrainy-premier-ministr>.

385. Личенко І. О. Органи публічного управління та судової влади: питання адміністративно-правової взаємодії. *Журнал східноєвропейського права*. 2023. № 114. С. 23–29.

386. Луньова А. Чому перехідне правосуддя має бути невіддільною частиною євроінтеграційної програми України. Центр прав людини ZMINA. 2024. URL: <https://zmina.info/columns/chomu-perehidne-pravosuddya-maye-byty-neviddilnoyu-chastynoyu-yevrointegracijnoyi-programy-ukrayiny/>.

387. Клим О. Ю. Реформування судочинства в Україні: євроінтеграційні підходи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки» 2022. № 3 (35). С. 51–65.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА
ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України:

1. Клим О. Ю., 2022а. Реформування судочинства в Україні: євроінтеграційні підходи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*, 3 (35), с. 51–65.

2. Клим О. Ю., Чернописька В. З., 2023. Проблема дефініції «перехідного правосуддя» у сучасному філософсько-правовому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*, 1 (37), с. 92–99. (Особистий внесок: оброблення та опис результатів дослідження підходів до дефініції «перехідне правосуддя», формулювання висновків).

3. Клим О. Ю., 2024а. Дилеми перехідного правосуддя: правда, справедливість чи примирення. *Наше право*, 1, с. 295–301.

4. Клим О. Ю., 2024б. Пропаганда як перешкода для встановлення істини в перехідному правосудді. *Європейські перспективи*, 3, с. 12–19.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Клим О. Ю., 2022б. Обмеження права власності в умовах воєнного стану: виклики для адвокатів. *Адвокатура в умовах сучасних змін: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 21 жовтня 2022 р.), с. 101–104.

6. Клим О. Ю., 2022в. Філософсько-правові аспекти дефініції «перехідного правосуддя». *Парламентаризм в Україні та країнах Європи:*

історико-правова ретроспектива і сучасність: матеріали 14-тої Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 2 грудня 2022 р.), с. 147–152.

7. Клим О. Ю., 2023. Особливості розуміння моделі перехідного правосуддя крізь призму українських реалій. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез XII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 20 травня 2023 р.), с. 35–37.

8. Клим О. Ю., 2024в. Відповідальність за воєнні злочини в Україні після ратифікації Римського Статуту Міжнародного кримінального суду. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 6 грудня 2024 р.), с. 422–428.

9. Клим О. Ю., 2025. Порядок впровадження ціннісно-правових констант перехідного правосуддя в Україні. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 4 квітня 2025 р.), с. 114–117.

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ РОБОТИ

<i>№ з/п</i>	<i>Назва конференції</i>	<i>Тип конференції</i>	<i>Місце і дата проведення</i>	<i>Форма участі</i>
1.	Адвокатура в умовах сучасних змін	III Міжнародна науково-практична конференція	м. Львів, 21 жовтня 2022 р.	очно
2.	Парламентаризм в Україні та країнах Європи: історико-правова ретроспектива і сучасність	14-та Всеукраїнська наукова конференція	м. Львів, 02 грудня 2022 р.	заочно
3.	Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави	XII Всеукраїнська науково-практична конференція	м. Львів, 20 травня 2023 р.	заочно
4.	Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні	VIII Всеукраїнська науково-практична конференція	м. Львів, 06 грудня 2024 р.	заочно
5.	Незалежність України: права людини та національна безпека	V Міжнародна науково-практична конференція	м. Львів, 04 квітня 2025 р.	очно

0001779

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-21-11, факс: (380-32) 258-26-80
 ел. пошта: coffice@lpnu.ua, інтернет: www.lpnu.ua

08.07.2023 № 67-01-1009

на № _____

ДОВІДКА

про використання в навчальному процесі результатів дисертаційного дослідження
Клим Оксани Юріївни

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Клим Оксани Юріївни на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» на тему «Ціннісно-правові константи перехідного правосуддя» впроваджені у навчальний процес Національного університету «Львівська політехніка» та застосовуються при викладанні таких дисциплін: «Теорія та філософія права»; «Правова глобалістика»; «Міжнародний захист прав людини»; «Захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини» для здобувачів вищої освіти спеціальності 081 «Право», а також при підготовці робочих програм, семінарських занять. Зокрема, в навчальному процесі впроваджено запропоновані Клим О. Ю.:

– авторські підходи до розуміння феномену перехідного правосуддя та його ціннісно-правових констант (підрозділ 1.3 «Терміносфера ціннісно-правових констант перехідного правосуддя», підрозділ 2.1 «Констатація істини як первинний інструмент перехідного правосуддя», підрозділ 2.2 «Відповідальність у механізмі перехідного правосуддя», підрозділ 2.3 «Відшкодування шкоди (репарації) у перехідному правосудді», підрозділ 2.4 «Інституційні реформи як константа перехідного правосуддя»);

– результати наукового аналізу перехідного правосуддя у контексті нових викликів (підрозділ 3.1 «Перехідне правосуддя та міжнародні стандарти: ціннісно-правовий вимір», підрозділ 3.2 «Ціннісно-правові константи механізму перехідного правосуддя в Україні: моніторинг та шляхи подолання небезпек»).

Проректор

з навчально-методичної роботи

Володимир ЖЕЖУХА

Виконавець:

Ковальчук В. Б. (032) 258-30-26

**ДОВІДКА
ПРО ПРАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЙНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**«Ціннісно-правові константи перехідного правосуддя»,
виконаного за авторством Клим Оксани Юріївни**

Комісія у складі:

07 липня 2025 р.

1. Голови Господарського суду Львівської області Матвіїва Ростислава Ігоровича,
2. Заступника голови Господарського суду Львівської області Мазовіти Андрія Богдановича,
3. Судді Господарського суду Львівської області Король Мар'яни Романівни,

Проаналізувавши положення, які репрезентовані у дисертаційному дослідженні Клим Оксани Юріївни, визнала їх вагомими для практичного використання.

Дисертація є актуальною, з огляду на потребу в ґрунтовному аналізі сучасних проблем реалізації правосуддя перехідного періоду в контексті підвищення стандартів функціонування судової системи в Україні. Ця актуальність посилюється складністю та багатовекторністю викликів, з якими стикається українське суспільство на шляху до відновлення та розбудови правової держави, особливо після повномасштабного вторгнення російських військ на територію України.

Результати дисертаційного дослідження Клим Оксани Юріївни мають опосередкований, але глибокий і фундаментальний вплив на функціонування господарського суду, сприяючи зміцненню верховенства права, відновленню довіри та створенню сприятливого середовища для економічного відновлення та розвитку в постконфліктний період. Практична значущість результатів дослідження полягає у можливості впровадження пропозицій Клим О. Ю. щодо підвищення стандартів функціонування судової системи в цілому. Завдяки аналізу ціннісно-правових констант, це неминуче покращує сприйняття та довіру до всіх її гілок, включаючи господарські суди.

Члени комісії

**Голова Господарського суду Львівської області,
Ростислав МАТВІЙВ**
**Заступник голови Господарського суду
Львівської області,
Андрій МАЗОВІТА**
**суддя Господарського суду Львівської області,
Мар'яна КОРОЛЬ**